

**ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΤΑΥΡΟΥ
ΔΗΜΟΥ ΛΑΜΙΕΩΝ**

ΦΘΙΩΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

5ου ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΦΘΙΩΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
(Ιστορία - Αρχαιολογία - Λαογραφία)

16, 17 και 18 Απριλίου 2010

ΛΑΜΙΑ 2013

Επιστημονική Επιτροπή Συνεδρίου:**Γόνης Δημήτριος**, Καθηγητής θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών,**Κακαβάς Γεώργιος**, Δρ Βυζαντινολόγος ιστορικός της τέχνης -

Προϊστάμενος της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων,

Καραχορήστος Ιωάννης, Δρ ιστορικός - ερευνητής της Ακαδημίας Αθηνών,**Σιπή Μαρία**, Δρ αρχαιολόγος της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών

και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Τζωρτζόπουλος, Δρ φιλοσοφίας, σχολικός σύμβουλος - συγγραφέας**Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου:**Πρόεδρος: **Κοτρωνιάς Γεώργιος**, Δήμαρχος Λαμιέων.Αντιπρόεδρος: **Σαγιάς Γεώργιος**, Αντιδήμαρχος - εκπαιδευτικός

Μέλη:

Από το Δ.Σ. του Πνευματικό Κέντρο Σταυρού και πολίτες της πόλης μας και του τοπικού διαμερίσματος Σταυρού:

Γαλάνης Χρίστος, μηχανολόγος μηχανικός, **Γιαλουράκη Μαρία**, εκπαιδευτικός,**Καραναστάσης Αναστάσιος**, συν/χος εκπαιδευτικός, **Κουνούκλα Στέλλα**, εκπαι-δευτικός, **Κυροδήμος Ηρακλής**, εκπαιδευτικός, **Μακρής Γιάννης**, συν/χος εκπαι-δευτικός τ. σχολικός σύμβουλος, **Μόσχος Αθανάσιος**, πρόεδρος Τοπ. ΔιαμερίσματοςΣταυρού, **Μπούτλα Παναγιώτα**, εκπαιδευτικός, **Τσέλου Θεοδώρα**, εκπαιδευτικόςκαι **Τσέλος Χαράλαμπος**, εκπαιδευτικός- ζωγράφος και λογοτέχνης.**Από του συνεργαζόμενους φορείς:****Βακιρτζηδέλη Σοφία**, βιβλιοθηκονόμος Προϊσταμένη των ΓΑΚ-Αρχείων ΝομούΦθιώτιδας, **Ζαμπεθάνης Βάιος**, Δρ Φιλοσοφίας, επίτιμος Περιφερειακός Δ/ντήςΑ/θμιας και Β/θμιας Εκπαίδευσης, **Κακαβάς Γεώργιος**, Δρ βυζαντινολόγος - ιστορι-κός της τέχνης, Προϊστάμενος της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, **Πανα-****γιώτου Πελαγία**, φιλόλογος εκπαιδευτικός - Πρόεδρος Συνδέσμου Φιλολόγων Φθιώ-τιδας, **Σιπή Μαρία**, Δρ αρχαιολόγος της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών

Αρχαιοτήτων.

Το Διοικητικό Συμβούλιο του Πνευματικού Κέντρου Σταυρού Ν.Π.Δ.Δ.**του Δήμου Λαμιέων:**

Πρόεδρος: Κοτρωνιάς Γεώργιος, Δήμαρχος Λαμιέων.

Αντιπρόεδρος: Σαγιάς Γεώργιος, Αντιδήμαρχος.

Μέλη: Οικονόμου Ευγενία, δημοτική σύμβουλος, Ρούλιας Ιωάννης, δημοτικός σύμβου-

λος, Μόσχος Αθανάσιος Πρόεδρος Τοπ. Διαμερίσματος Σταυρού, Μακρής Γιάννης,

Καραναστάσης Αναστάσιος, Κουνούκλα Στέλλα και Γαλάνης Χρίστος.

Το συνέδριο στηρίζουν και ενισχύουν: **Ο Σύλλογος Καλλιτεχνών Εικαστικών Τεχνών Κεντρικής Ελλάδας (ΣΚΕΤΚΕ)**, **ο Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Γυναικών Λαμίας**, **η Ένωση Ποντίων Φθιώτιδας και οι Πολιτιστικοί Σύλλογοι: Σταυρού, Ν. Βράχας και Σ.Σ. Λιανοκλαδίου**, του Τοπικού Διαμερίσματος Σταυρού του Δήμου Λαμιέων.

Συνεργάστηκαν για το 5ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας:

Κρούπη -Ζήση Λαμπρινή, τ. Σύμβουλος εκπαίδευσης - Καρτέρη Σταυρούλα, Καθηγήτρια Αγγλικής φιλολογίας - Πυργάς Στέλιος, Ιατρός, Πρόεδρος Πολιτιστικού Συλλόγου Σ.Σ. Λιανοκλαδιού - Ντουλάκη Έβελιν, Αντιπρόεδρος Πολιτιστικού Συλλόγου Σ.Σ. Λιανοκλαδιού - Τουμανίδου-Πατσιναικίδου Συμέλα, Φιλολόγος Πρόεδρος Ένωσης Ποντίων Φθιώτιδας - Πολυμεροπούλου Μαρία, συγγραφέας, Πρόεδρος Εξωραϊστικού και Πολιτιστικού Συλλόγου γυναικών Λαμίας - Τσούτσικας Φώτης, Πολιτικός Μηχανικός, Πρόεδρος Εξωραϊστικού Συλλόγου Ν.Βράχας.

Μέλη προεδρείων:

Δημάκη Σοφία: Αρχαιολόγος της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Θεοδώρου Αφροδίτη: Φιλολόγος.

Ράγκου Πολυξένη: Λέκτορας Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στη Σχολή Δασολογίας & Φυσικού Περιβάλλοντος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τσέλος Χαράλαμπος: Δάσκαλος - ζωγράφος - λογοτέχνης.

Καραχρήστος Γιάννης: Δρ Ιστορικός-ερευνητής της Ακαδημίας Αθηνών.

Παναγιώτου - Κανινή Πελαγία: Φιλολόγος, Πρόεδρος Συνδέσμου Φιλολόγων Φθιώτιδας.

Τζωρτζόπουλος Δημήτριος: Δρ φιλοσοφίας, σχολικός σύμβουλος- συγγραφέας.

Τσέλου Θεοδώρα: Δασκάλα, μέλος του Τοπικού Συμβουλίου του τοπικού διαμερισματος Στανρού.

Ζαμπεθάνης Βάιος: Δρ Φιλοσοφίας, επίτιμος Περιφερειακός Δ/ντής Α/θμιας και Β/θμιας Εκπαίδευσης.

Κουνούκλα-Παλιαλέξη Στέλλα: Καθηγήτρια αγγλικής φιλολογίας, Med.

Καμηλάκης Παναγιώτης: Ερευνητής του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

Κυροδήμος Ηρακλής: Καθηγητής φυσικής αγωγής.

Σύνθεση εξωφύλλου: Μπάμπης Τσέλος

Επιμέλεια έκδοσης: Ιωάννης Ε. Μακρής, Κύπρου 89, 35 100 Λαμία, τηλ. 22310 32709

Επιμέλεια συγκέντρωσης εισηγήσεων: Χρίστος Δ. Γαλάνης, Νέα Βράχα, Στανρού 35100 Λαμία, τηλ. 22310 33501

Επιμέλεια απομαγνητοφώνησης των συζητήσεων στο ενδιάμεσο των εισηγήσεων: Αναστάσιος Ηρ. Καραναστάσης, Διάκου 26, 35 100 Λαμία, τηλ. 22310 21959

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	2
Σύντομο ιστορικό του συνεδρίου	7
Χαιρετισμοί - προσφωνήσεις - κήρυξη εργασιών συνεδρίου	12
1η ΣΥΝΕΔΡΙΑ	
Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή,	
Βουβαλίδης Κων/νος «Αρχαιολογική και Παλαιογεωγραφική Έρευνα στην Κοιλάδα του Σπερχειού (Α.Π.Ε.Κ.Σ.)», Πρώτη παρουσίαση	23
Δακορόνια Φανουριά: «Θερμοπύλες: παρελθόν, παρόν και μέλλον»	39
Καράντζαλη Έφη: «Η διαχρονική χρήση του νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία στις Κομποτάδες Φθιώτιδας», Μια πρώτη προσέγγιση με βάση τα ευρήματα του τάφου IV	51
Σιπή Μαρία: «Ένδειξεις καλλιέργειας της γης στον Αχινό»	95
Παπασταθοπούλου Αριστέα: «Ανάγλυφη ασπίδα από το Θαναμακό: ένδειξη μακεδονικής παρουσίας;»	107
Σταυρογιάννης Λάμπρος: «Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από τη Μελιταία. Πρώτη παρουσίαση»	115
Χάδου Μαρία: «Προσέγγιση Δελφικών επιγραφών του 336-330 π.Χ. για τη μίσθωση δημευμένων οικιών από Εχινάιους»	135
Ερωτήσεις – απαντήσεις - απόψεις επί των εισηγήσεων της 1ης Συνεδρίασης	147
2η ΣΥΝΕΔΡΙΑ	
Πάλλης Γεώργιος: «Υστεροβυζαντινό ανάγλυφο από το Δομοκό»	151
Κακαβάς Γεώργιος, Υφαντή Αλεξία	
Κύρκος Νικόλαος: «Η εκκλησιαστική τέχνη στην περιοχή της Σπερχειάδας από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους έως την περίοδο του Μεσοπολέμου (1830 έως το 1940)».....	157
Ευθυμίου Τάκης: «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου Φθιώτιδας»	199
Σακκάς Δημήτρης: <i>Quo fata vocant. Η νεοκλασική επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαρδή στην Αγία Παρασκευή Μεγάλης Βούσης Λαμίας</i>	223
Σταυρόπουλος Γεώργιος: «Το οικοσύστημα του Σπερχειού κατά το παρελθόν μέσα από περιηγητικά κείμενα»	243
Δημάκης Παναγιώτης: «Flora + Fauna στη χώρα της Ελάτειας»	263
Ερωτήσεις – απαντήσεις - απόψεις επί των εισηγήσεων της 2ης Συνεδρίασης.....	297
3η ΣΥΝΕΔΡΙΑ	
Παπαναγιώτου Τριαντάφυλλος: «Δρόμοι των Φωκέων από Ελάτεια και Υάμπολη μέχρι το Δαφνούντα (σημερινό Άγιο Κωνσταντίνο)».....	303
Σπανός Κώστας: «Οι οικισμοί των Επισκοπών Ζητωνιού, Θαναμακού και Νέας Πάτρας στην Πρόθεση 37 της Μονής του Δουσίκου τέλη του 16ου - 18ου αιώνα» ..	313
Γαλλής Κων/ος: «Η Φθιώτιδα στα 1838 - θέση και φυσική κατάσταση της γης, ο πληθυσμός, η φυσική και υγιεινή κατάσταση, δημόσια καταστήματα, καλλιέργειες, προϊόντα κλπ.»	319

Γκόγια Ευαγγελία: «Βιβλιοθήκες στην ευρύτερη περιοχή της Φθιώτιδας: μία πρώτη προσέγγιση»	329
Βακιριτζηδέλη Σοφία: «Οι πληρεξούσιοι του Ν. Φθιώτιδας που υπέγραψαν το Σύνταγμα της Ελλάδας το 1844 και το πρακτικό εκλογής των πληρεξουσίων της τότε επαρχίας Ζητουνίου»	341
Λάξου Βασιλική: Οι δημόσιες τελετές στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου» Το παράδειγμα της δημόσιας έκθεσης κεφαλών και πτωμάτων φονευθέντων μαχητών του ΔΣΕ»	350

4η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Σταυρόπουλος Βασίλειος: «Το ιστορικό της αποτροπής της εκτέλεσης των κατοίκων της Μοσχοκαρνάς Φθιώτιδας από τους Γερμανούς κατακτητές τον Απρίλιο του 1943»	379
Κουνούκλας Πέτρος: «Το στρατιωτικό νοσοκομείο της λουτρόπολης των Καμένων Βούρλων κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-1941»	387
Σμυρναίος Αντώνιος: «Μετακινήσεις Ηπειρωτών στην μετεπανασταστική Φθιώτιδα: Ένα περιηγητικό κείμενο του Μετσοβίτη Αναστασίου Ι. Καραμίχου (1834)»	401
Πετράτος Πέτρος: «Η μάχη των Θερμοπυλών σε κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού»	421
Μιχελής Θανάσης: «Ιστορικά ντοκουμέντα της περιόδου της κατοχής και του εμφυλίου που αναφέρονται στην εκπαίδευση»	439

5η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Λέλης Γεώργιος: «Το ιεραποστολικό έργο του Αρχιμανδρίτη Αγαθάγγελου Λεκόπουλου στην επαρχία Φθιώτιδος κατά το 1858-1868»	451
Μπάτσος Νίκος: «Η σπηλιά του Αθανασάκη στον προφήτη Ηλία του Μαρτίνου και η ιστορία της»	461
Θεοχαρόπουλος Λουκάς: «ΜΑΡΚΟΣ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ (1872-1939) ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ – ΜΑΡΗΣ (1916-1979), Δύο λησμονημένοι Λαμιώτες πνευματικοί δημιουργοί»	473

6η ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Δελόπουλος Γιώργος: «Ζητούνι: η τεθλασμένη διαδρομή ενός τοπωνύμιου» ..	481
Οικονομόπουλος Χρήστος: «Οι αβδελλάδες της κοιλάδας του Σπερχειού από τα μυθολογικά χρόνια μέχρι προ ολίγων δεκαετιών»	509
Κουτουξιάδου Αικατερίνη: «Χαρακτηριστικά της πρακτικής του ενεργητισμού στον τομέα της εκπαίδευσης κατά τον 19ο αιώνα και αρχές του 20ού αιώνα. Το παράδειγμα κληροδοτών της περιοχής της Φθιώτιδας»	521
Παντίδου Γεωργία: «Η χρησιμότητα των Μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων. Μία πρόταση δημιουργίας φύλλου εργασίας για μαθητές/τριες Γυμνασίου στα πλαίσια επίσκεψης στον Αρχαιολογικό Μουσείο Αταλάντης»	539
Ζεκεντέ-Καρέντζου Μ.: «Ψηφιακή βιβλιοθήκη Λοκρών -Φθιωτών -Στερεοελλαδικτών πνευματικά υπευθύνων, της Αιαντείου Δημόσιας Βιβλιοθήκης Αταλάντης»	553
Κυροδήμος Ηλίας: «Αξιολόγηση και πρόταση Αποκατάστασης, Προστασίας και Διαχείρισης του πρασίνου στο Κάστρο της Λαμίας»	563

Σύντομο Ιστορικό 5ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας Απρίλιος 2010

Μέρες τ' Απρίλη, 16,17 και 18,
«η φύσις ηύρε την καλή
και τη γλυκιά της ώρα...»

Οι φίλοι της ιστορίας και του πολιτισμού ανηφόρισαν προς το Κάστρο της Λαμίας, το οποίο κατέστη πλέον το λίκνο του φθιωτικού πολιτισμού με το αρχαιολογικό του μουσείο, την ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και τα διοργανούμενα σ' αυτό συνέδρια.

Ζητούμε συγγνώμη για τη μεγάλη καθυστέρηση της έκδοσης των πρακτικών, αλλά η οικονομική κρίση είχε τις επιπτώσεις της και στον τομέα αυτόν. Τώρα όμως βρισκόμαστε στην ευχάριστη θέση να θέσουμε υπόψη των φιλιστόρων τις πολύ ενδιαφέρουσες και επιστημονικά άριτες τριάντα τέσσερις εισηγήσεις, που ανακοινώθηκαν στο συνέδριο.

Η πρωτοτυπία αυτού του συνεδρίου σε σχέση με τα προηγούμενα είναι το άνοιγμα της οργανωτικής επιτροπής στην τοπική επιστημονική κοινότητα. Έτσι στην οργανωτική επιτροπή συμμετείχαν:

Το Πνευματικό Κέντρο Σταυρού και ο Δήμος Λαμιέων, η ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η 24η Εφορεία Ιστορικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, τα ΓΑΚ-Αρχαία νομού Φθιώτιδας, η Περιφερειακή Δ/ση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Στερεάς Ελλάδας και ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Φθιώτιδας.

Εκτός των συμμετοχών στην οργανωτική επιτροπή το συνέδριο στήριξαν πολλοί φορείς και μεμονωμένες προσωπικότητες που αναφέρονται σε άλλη σελίδα.

Η ύπαρξη της 5μελούς επιστημονικής επιτροπής, συγκροτούμενης από επιστήμονες εγνωσμένου κύρους, εξασφάλισε την πληρότητα των εισηγήσεων. Η σύνθεσή της αναφέρεται σε άλλη σελίδα.

Τα πρακτικά περιλαμβάνουν την πλήρη ανάπτυξη των ανακοινώσεων των εισηγητών, που εξ αιτίας του περιορισμένου χρόνου παρουσιάστηκαν στο συνέδριο περιληπτικά.

Το κεντρικό θέμα του συνεδρίου, όπως και όλων των προηγούμενων, που ήταν η «Φθιωτική Ιστορία (Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία) μέσα στο χρόνο», δεν εξαντλήθηκε, όπως φαίνεται και από τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό των εισηγήσεων, και θα χρειαστούν κι άλλα.

Για την ιστορία αναφέρουμε ότι τα προηγούμενα συνέδρια έγιναν το 2001, 2003, 2005, 2007 και 2010. Οι εκδοθέντες ήδη τέσσερις τόμοι περιλαμβάνουν 126 εισηγήσεις σε 2020 σελίδες και με τις 34 εισηγήσεις αυτού του τόμου και τις 600 σελίδες του αποτελούν μια σημαντική δεξαμενή γνώσεων της τοπικής μας -και όχι μόνον- ιστορίας.

Με την έκδοση του ανά χείρας 5ου τόμου των πρακτικών του Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας πιστεύουμε ότι βελτιώνουμε και συμπληρώνουμε την προσπάθεια που άρχισε το 2001, εκφράζουμε δε την ευχή να συνεχιστεί η διοργάνωση συνεδρίων τοπικής ιστορίας.

Το πρόγραμμα του συνεδρίου είχε ως εξής:

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 16 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2010

Γραμματεία Συνεδρίου: Γαλάνης Χρίστος, Καραναστάσης Αναστάσιος, Τσέλος Χαράλαμπος, Βακιρτζηδέλη Σοφία, Μπούτλα Παναγιώτα.

17:30 - 18:30 Προσέλευση συνέδρων - Χαιρετισμοί - Κήρυξη έναρξης από τη Γ. Γ. Πολιτισμού του Υπ. Πολιτισμού και Τουρισμού **Δρ. Λίνα Μενδώνη.**

18:30 - 20:50 **1η ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ**

Προεδρείο: Δημάκη Σοφία, Θεοδώρου Αφροδίτη

Παπακωνσταντίνου

Μαρία-Φωτεινή,

Βουβαλίδης Κων/νος: «Αρχαιολογική και παλαιογεωγραφική έρευνα στην κοιλάδα του Σπερχειού (Α.Π.Ε.Κ.Σ.)»,
Πρώτη παρουσίαση

Δακορόνια Φανουρία: «Θερμοπύλες: παρελθόν, παρόν, μέλλον»

Μικρό διάλειμμα δέκα λεπτών.

Καράντζαλη Έφη: «Η διαχρονική χρήση του νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία στις Κομποτάδες Φθιώτιδας»,
Μια πρώτη προσέγγιση με βάση τα ευρήματα του τάφου IV

Σιπή Μαρία: «Ένδειξεις καλλιέργειας της γης στον Αχινό»

Παπασταθοπούλου

Αριστέα:

«Ανάγλυφη ασπίδα από το Θαυμακό: ένδειξη μακεδονικής παρουσίας;»

Σταυρογιάννης

Λάμπρος:

«Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από τη Μελιταία. Πρώτη παρουσίαση»

Χάδου Μαρία:

«Προσέγγιση Δελφικών επιγραφών του 336-330 π.Χ. για τη μίσθωση δημευμένων οικιών από Εχινάιους»

20:50 - 21:15 Ερωτήσεις - Απαντήσεις. Λήξη εργασιών 1ης ημέρας

ΣΑΒΒΑΤΟ 17 ΑΠΡΙΛΙΟΥ

8:45-10:30 **2η ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ - ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ**

Προεδρείο: Ράγκου Πολυξένη, Τσέλος Χαράλαμπος

- Πάλλης Γεώργιος:** «Υστεροβυζαντινό ανάγλυφο από το Δομοκό»
- Κακαβάς Γεώργιος,
Υφαντή Αλεξία
Κύρκος Νικόλαος:** «Η εκκλησιαστική τέχνη στην περιοχή της Σπερχειάδας από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους έως την περίοδο του Μεσοπολέμου (1830 έως το 1940)»
- Ευθυμίου Τάκης:** «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο Κοίμησης της Θεοτόκου Παλαιοκάστρου Φθιώτιδας»
- Σακκάς Δημήτρης:** Quo fata vocant. Η νεοκλασική επιτύμβια στήλη του Ανδρέα Φαρδή στην Αγία Παρασκευή Μεγάλης Βρύσης Λαμίας

Σταυρόπουλος

Γεώργιος:

«Το οικοσύστημα του Σπερχειού κατά το παρελθόν μέσα από περιηγητικά κείμενα»

Δημάκης Παναγιώτης: «Flora + Fauna στη χώρα της Ελάτειας»

10:30-11:00 Ερωτήσεις - Απαντήσεις. Διάλειμμα.

11:00-12:45 **3η ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ- ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ-ΠΑΙΔΕΙΑ**

Προεδρείο: Καραχρήστος Γιάννης, Παναγιώτου-Κανινή Πελαγία

Παπαναγιώτου

Τριαντάφυλλος:

«Δρόμοι των Φωκέων από Ελάτεια και Υάμπολη μέχρι τον Δαφνούντα (σημ. Άγιο Κωνσταντίνο)»

Σπανός Κώστας:

«Οι οικισμοί των Επισκοπών Ζητουνίου, Θαυμακού και Νέας Πάτρας στην Πρόθεση 37 της Μονής του Δουσίκου τέλη του 16ου - 18ου αιώνα»

Γαλλής Κων/ος:

«Η Φθιώτιδα στα 1838 - θέση και φυσική κατάσταση της γης, ο πληθυσμός, η φυσική και υγιεινή κατάσταση, δημόσια καταστήματα, καλλιέργειες, προϊόντα κλπ.»

Γκόγια Ευαγγελία:

«Βιβλιοθήκες στην ευρύτερη περιοχή της Φθιώτιδας: μία πρώτη προσέγγιση»

Βακιρτζηδέλη

Σοφία:

«Οι πληρεξούσιοι του Ν. Φθιώτιδας που υπέγραψαν το Σύνταγμα της Ελλάδας το 1844 και το πρακτικό εκλογής των πληρεξουσίων της τότε επαρχίας Ζητουνίου»

Λάζου Βασιλική: Οι δημόσιες τελετές στην πόλη της Λαμίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου» Το παράδειγμα της δημόσιας έκθεσης κεφαλών και πωμάτων φονευθέντων μαχητών του ΔΣΕ»

12:45-13:15 *Ερωτήσεις - Απαντήσεις.*

13:15-14:15 *Ξενάγηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο στο Κάστρο Λαμίας.*

17:20 -19:05 **4η ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ-ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ-ΠΑΙΔΕΙΑ**

Προεδρείο: Τζωρτζόπουλος Δημήτριος, Τσέλου Θεοδώρα

Σταυρόπουλος

Βασίλειος:

«Το ιστορικό της αποτροπής της εκτέλεσης των κατοίκων της Μοσχοκαρυάς Φθιώτιδας από τους Γερμανούς κατακτητές τον Απρίλιο του 1943»

Κουνούκλας Πέτρος:

«Το στρατιωτικό νοσοκομείο της λουτρόπολης των Καμένων Βούρλων κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-1941»

Σμυρναίος Αντώνιος:

«Μετακινήσεις Ηπειρωτών στην μετεπαναστατική Φθιώτιδα: Ένα περιηγητικό κείμενο του Μετσοβίτη Αναστασίου Ι. Καραμίχου (1834)»

Πετράτος Πέτρος:

«Η μάχη των Θερμοπυλών σε κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού»

Μιχελής Θανάσης:

«Ιστορικά ντοκουμέντα της περιόδου της κατοχής και του εμφυλίου που αναφέρονται στην εκπαίδευση»

19:05-19:30 *Ερωτήσεις - Απαντήσεις. Διάλειμμα.*

19:30-20:45 **5η ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΘΕΟΛΟΓΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ**

Προεδρείο: Ζαμπεθάνης Βάιος - Κουνούκλα Στέλλα

Δέλης Γεώργιος:

«Το ιεραποστολικό έργο του Αρχιμανδρίτη Αγαθάγγελου Λεκόπουλου στην επαρχία Φθιώτιδος κατά το 1858-1868»

Μπάτσος Νίκος:

«Η σπηλιά του Αθανασάκη στον προφήτη Ηλία του Μαρτίνου και η ιστορία της»

Θεοχαρόπουλος

Λουκάς:

«ΜΑΡΚΟΣ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ (1872-1939) ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ – ΜΑΡΗΣ (1916-1979), Δύο λησμονημένοι Λαμιώτες πνευματικοί δημιουργοί»

20:45-21:15 *Ερωτήσεις - Απαντήσεις. Αλήξη εργασιών 2ης ημέρας*

ΚΥΡΙΑΚΗ 18 ΑΠΡΙΛΙΟΥ**10:00 –11:45 6η ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ****Προεδρείο: Καμηλάκης Παναγιώτης, Κυροδήμος Ηρακλής****Δελόπουλος Γιώργος:** Ζητούν: η τεθλασμένη διαδρομή ενός τοπωνύμιου»**Οικονομόπουλος****Χρήστος:**

«Οι αβδελλάδες της κοιλάδας του Σπερχειού από τα μυθολογικά χρόνια μέχρι προ ολίγων δεκαετιών»

Κουτουξιάδου**Αικατερίνη:**

«Χαρακτηριστικά της πρακτικής του ευεργετισμού στον τομέα της εκπαίδευσης κατά τον 19ο αιώνα και αρχές του 20ου αιώνα. Το παράδειγμα κληροδοτών της περιοχής της Φθιώτιδας»

Παντίδου Γεωργία:

«Η χρησιμότητα των Μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων. Μία πρόταση δημιουργίας φύλλου εργασίας για μαθητές/τριες Γυμνασίου στα πλαίσια επίσκεψης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αταλάντης»

Ζεκεντέ-Καρέ**ντζου Μ.:**

«Ψηφιακή βιβλιοθήκη Λοκρών - Φθιωτών - Στερεοελλαδικών πνευματικά υπευθύνων, της Αιαντείου Δημόσιας Βιβλιοθήκης Αταλάντης.

Κυροδήμος Ηλίας:

«Αξιολόγηση και πρόταση Αποκατάστασης, Προστασίας και Διαχείρισης του πρασίνου στο Κάστρο της Λαμίας»

*11.45-12.15 Ερωτήσεις - Απαντήσεις.**12:15-12:45 Καραναστάσης Τάσος - Μακρής Γιάννης. Παναγιώτου-Κανινή Πελαγία:**Συμπεράσματα του συνεδρίου -Προτάσεις συνέδρων.**Κήρυξη της λήξης του 5ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας**13:00-14:15 Επίσκεψη - Ξενάγηση στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας στην Υπάτη.*

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 16 ΑΠΡΙΛΙΟΥ
ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΗ ΣΥΝΕΔΡΩΝ – ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ – ΚΗΡΥΞΗ
ΕΝΑΡΞΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΓΑΛΑΝΗΣ: Κύριε Δήμαρχε Λαμίων, κύριε Πρόεδρε του Νομαρχιακού Συμβουλίου Φθιώτιδας, κύριοι Αντιδήμαρχοι, κύριε Πρόεδρε του Τοπικού Συμβουλίου Σταυρού, κυρία Έφορε Αρχαιοτήτων, κυρία Προϊσταμένη της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κύριε Περιφερειακό Διευθυντά της Δευτεροβάθμιας και Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, κύριοι εκπρόσωποι αγωνιστών της ΕΛΔΥΚ, κύριοι εκπρόσωποι των μέσων μαζικής ενημέρωσης, αγαπητοί εισηγητές και σύνεδροι του 5ου Συνεδρίου της Φθιωτικής Ιστορίας, εκ μέρους της οργανωτικής επιτροπής του 5ου Συνεδρίου, που διοργανώνεται από το Πνευματικό Κέντρο Σταυρού του Δήμου μας, με τη συνεργασία των φορέων, ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, του Συνδέσμου Φιλολόγων Φθιώτιδας, της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Στερεάς Ελλάδας και των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αρχείων Νομού Φθιώτιδας, σας ευχαριστούμε που ανταποκριθήκατε στην πρόσκλησή μας και σας καλωσορίζουμε στο Συνέδριό μας.

Χαιρετισμό απευθύνουν στο Συνέδριό μας, η Υπουργός Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων κυρία Μπατζελή Αικατερίνη, η Γενική Γραμματέας της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδος κυρία Διαμαντοπούλου Αικατερίνη, η βουλευτής κυρία Τόνια Αντωνίου, ο βουλευτής κύριος Σταϊκούρας Χρήστος, ο βουλευτής κύριος Γιαννόπουλος Αθανάσιος, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, συγχαίρουν το Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, τους διοργανωτές, τους συμμετέχοντες ως εισηγητές και τους συνέδρους και εύχονται επιτυχία στις εργασίες του 5ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας.

Θα περάσουμε τώρα στους χαιρετισμούς και θα καλέσουμε να απευθύνουν χαιρετισμό, σύντομο όσο είναι δυνατόν, για να αρχίσουν οι εργασίες του Συνεδρίου. Παρακαλώ τον Πρόεδρο του Νομαρχιακού Συμβουλίου, τον κύριο Κουτσογιαννακόπουλο, να απευθύνει χαιρετισμό.

ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: Αν και θεωρώ ότι αυτοί οι τυπικοί με τους συνήθεις χαιρετισμούς, δεν έχουν να εισφέρουν σε κάτι, περισσότερο έχουν να εισφέρουν αυτά που ιδιωτικώς λέμε, όταν ταυτόχρονα κάνουμε δημόσιο λόγο.

Αυτό που θέλω να καταθέσω, εκπροσωπώντας πρώτα απ' όλα τον εαυτό μου, αλλά και τον θεσμό υπηρετώ, είναι η ασυμβατότητα που εγώ προσωπικά διαπιστώνω στην στήριξη του εγχειρήματος αυτού, σε σχέση με την ουσία, το βάθος και την προσφορά, την οποία το εγχείρημα αυτό έχει.

Βέβαια, σε μια παρατεταμένη περίοδο παρακμής, πολιτικής, πολιτισμικής, κοινωνικής, αντοχές και άμυνες τέτοιες, σαν το ετήσιο αυτό

εγχείρημα, είναι πολύτιμες. Είναι αναγκαίες, είναι επιβεβλημένες. Βέβαια, αλλιώς θα μπορούσε κανείς να περιμένει την κατάσταση. Θα περίμενα σήμερα μαθητές σχολείων, να κατακλύζουν την αίθουσα αυτή. Θα περίμενα να δω το σύνολο, την πλειοψηφία της εκπαιδευτικής Κοινότητας, να κατακλύζει την αίθουσα αυτή. Θα περίμενα ενεργό παρουσία του συνόλου των αιρετών τουλάχιστον του νομού μας, στο Συνέδριο αυτό. Διότι, όποιος δει και διατρέξει έστω τους τίτλους των εισηγήσεων, θα καταλάβει το αυτονόητο, ότι οι αναφορές αφορούν το σύνολο του νομού, αφορούν την επικράτεια του νομού, δεν αφορούν μόνο τον Δήμο Λαμίων.

Παραλείψεις που είναι μη αποδεκτές και μη παραδεκτές, κατά την δική μου ταπεινή αντίληψη. Αυτό το λέω για να προκαλέσω, όχι τους παρισταμένους, αλλά τους υπολειπόμενους, για να τους βάλουμε τον ερεθισμό και να μπούμε στην πρόκληση, ώστε η παρουσία και η συμμετοχή από την Δευτέρα μέχρι την επόμενη φορά, να έχει τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει, την πυκνότητα που επιβάλλεται να έχει.

Και επειδή ακριβώς το συνέδριο αυτό εξελίσσεται μέσα απ' αυτά τα κενά, αναδεικνύεται πολύ περισσότερο η αξία του, γιατί αυτοί οι άνθρωποι στο Διοικητικό Συμβούλιο, οι εισηγητές και όλοι όσοι εισέρχονται μέσα στα άδυτα της ιστορίας μας και θέλουν να μας κάνουν κοινωνούς και να μας δώσουν την άλλη διάσταση της παιδείας μας, γιατί κατά την εγκύκλιο, υπολειπόμαστε σε σημαντικό βαθμό, σε ό,τι αφορά την ουσία της, παράγουν έργο τεράστιο.

Και είναι έργο ιστορικό, έργο πολυσήμαντο, έργο πολυκύμαντο. Μένει να το κοινωνήσουμε και να το επικοινωνήσουμε στους εαυτούς μας, αλλά και σ' αυτούς που πρέπει. Και αυτές πρέπει να είναι κάθε φορά οι νεότερες γενιές.

Από καρδιάς σας συγχαίρω, εσάς τον γείτονά μου -με τον κύριο Γαλάνη, έχουμε υπάρξει και γείτονες- καθώς και όλο το Διοικητικό Συμβούλιο και ιδίως, όσους παρουσιάσουν τις εισηγήσεις τους, αλλά δίνω συγχαρητήρια και σ' όλους όσους παρίστανται. Σας ευχαριστώ πολύ.

ΓΑΛΑΝΗΣ: Παρακαλώ τον Περιφερειακό Διευθυντή Εκπαίδευσης, τον κύριο Ηλία Αργυρόπουλο, να προσέλθει.

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Κυρία Γενική Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού, κύριε Δήμαρχε, κύριε Πρόεδρε του Νομαρχιακού Συμβουλίου, κύριοι Αντιδήμαρχοι, κυρία Προϊσταμένη της Εφορίας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας, κύριοι σχολικοί σύμβουλοι, κύριοι εισηγητές, κύριοι του Πνευματικού Κέντρου Σταυρού, κύριοι υπεύθυνοι του Συνεδρίου, κυρίες και κύριοι, είναι ιδιαίτερη τιμή και χαρά για μένα, που βρίσκομαι μαζί σας απόψε, χαιρετίζοντας μια πετυχημένη εκδήλωση, που διοργανώνεται για πέμπτη φορά και αποτελεί πλέον θεσμό, για τα δρώμενα του τόπου μας.

Πραγματικά, αξίζουν συγχαρητήρια στο Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, που με τις εκδηλώσεις του και την οργάνωση του 5ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, ανοίγει δρόμους, ενώνοντας το παρελθόν με το παρόν.

Κυρίες και κύριοι, ποιος δεν νιώθει ιδιαίτερο δέος και περηφάνια, όταν στα μέρη που ζούμε και κινούμαστε, βρίσκουμε σημάδια παλαιών, ή ακόμη και αρχαίων πόλεων και πολιτισμών; Η ιστορία αποτελείται από μια διαδοχή γεγονότων. Είναι η ενότητα ανάμεσα στους ανθρώπους, είναι σύνδεσμος πνευματικός και ανθρώπινος, που συνδέει το παρελθόν με το παρόν, τον χρόνο με τον χώρο και σφραγίζει την ιδιαιτερότητα ενός λαού.

Πρώτο σκαλοπάτι της ιστορίας, αποτελεί η τοπική λαϊκή παράδοση και λαογραφία. Η ανάδειξη των τοπικών χαρακτηριστικών και ιδιαιτεροτήτων, είναι χρέος μας. Και τα δυο μαζί, αποτελούν εθνική κληρονομιά που πρέπει να διαφυλάσσεται, να διδάσκεται και να διαδίδεται με τον καλύτερο τρόπο προς κάθε κατεύθυνση, ιδιαίτερα σήμερα που η πατρίδα μας βρίσκεται σε δίνη εξελίξεων και προκλήσεων.

Η γνώση κι η συνείδηση της ιστορίας, σημαίνει ενδυνάμωση της επιχειρηματολογίας μας, καλύτερη στήριξη των απόψεων και των δικαιωμάτων μας, εν ολίγοις, συνείδηση της ταυτότητάς μας.

Εξάλλου, εμείς οι Φθιωτές, είμαστε από τους πρώτους δημιουργούς κοινωνιών και ιστορίας, στους αιώνες. Η συμμετοχή μας στο ιστορικό γίγνεσθαι, χάνεται μέσα στην ιστορία. Είναι λοιπόν ωφέλιμο και χρήσιμο, την τοπική μας ιστορία, να την κάνουμε εθνική μας κληρονομιά.

Κυρίες και κύριοι, καταλήγοντας, θα ήθελα να συγχαρώ τους διοργανωτές του Συνεδρίου για την πρωτοβουλία τους και να επισημάνω ότι η Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Στερεάς Ελλάδας, στηρίζει και θα στηρίζει οποιαδήποτε επιστημονική κίνηση, ιδιαίτερα, όταν αυτή έχει σκοπό την προβολή του τόπου μας και την ανάδειξη της ιστορικής μας πραγματικότητας. Ευχαριστώ πολύ και καλή επιτυχία στις εργασίες του Συνεδρίου.

ΓΑΛΑΝΗΣ: Παρακαλώ τον βουλευτή Φθιώτιδας, κύριο Τσώνη Νίκο, ο οποίος μόλις αφίχθη στην αίθουσα, να απευθύνει χαιρετισμό στο Συνεδριό μας.

ΤΣΩΝΗΣ: Καλησπέρα σας. Πολλές φορές, αγαπητοί φίλοι και συντοπίτες, συλλαμβάνω τον εαυτό μου να βλέπω την καθημερινότητα γύρω μου ή μάλλον την πραγματικότητα, μέσα από δυο βλέμματα.

Το ένα είναι να την βλέπω μέσα από το γρήγορο μάτι της καθημερινότητας και το δεύτερο, να την βλέπω μέσα από το μάτι της ιστορίας. Και όταν την βλέπω μέσα από το μάτι της ιστορίας, αισθάνομαι πραγματικά ένοχος, για τον τρόπο που έβλεπα την πραγματικότητα, όταν την έβλεπα με το γρήγορο μάτι της καθημερινότητας.

Και το λέω αυτό, γιατί πιστεύω ακράδαντα πλέον ότι ο άνθρωπος που γνωρίζει ιστορία, που γνωρίζει πώς δημιουργήθηκαν κάποια πράγματα, είναι πιο συνεπής άνθρωπος και θα έλεγα, πιο δημιουργικός και άνθρωπος που σέβεται αυτό που βλέπει μπροστά του.

Γι' αυτό, αν καταφέρουμε όλοι, σε εμάς που αναλογεί, να μάθουμε από τα παιδιά μας, αλλά και εμείς, ότι όλα αυτά που δημιουργήθηκαν, έχουν την ιστορία τους, τον κόπο τους, τον αγώνα τους, τις αγωνίες, ότι κάποιοι άνθρωποι κουράστηκαν για την Ελλάδα, κουράστηκαν για τον Παρθενώνα, κουράστηκαν για τούτο εδώ το κτίριο, για όλα αυτά που βλέπουμε γύρω μας, τότε πιστεύω ότι γίνεται πιο συνειδητοποιημένος άνθρωπος και έχει περισσότερο πλέον δουλέψει μέσα του, για να αποδώσει στην κοινωνία.

Γι' αυτό θέλω να συγχαρώ και να ευχαριστήσω όλους αυτούς που κατευθύνουν τις προσπάθειές τους προς αυτό το σκεπτικό που λέω και να συγχαρώ και τους σημερινούς διοργανωτές και επειδή είδα και τον Ηλία που αντιπροσωπεύει πλέον όλη την εκπαίδευση, μακάρι οι δάσκαλοι να πετύχουν ένα απ' όλα αυτά που προσπαθούν για τα παιδιά μας, που είναι να τους κάνουν συνειδητοποιημένους πολίτες. Για μια ακόμη φορά, συγχαρητήρια. Ευχαριστώ πολύ.

ΓΑΛΑΝΗΣ: Παρακαλώ τον κύριο Δήμαρχο Λαμίων.

ΚΟΤΡΩΝΙΑΣ: Κυρία Γενική Γραμματέα, κύριε Αντινομάρχα, συνάδελφοι της Αυτοδιοίκησης, κύριοι εκπρόσωποι των υπηρεσιών, κυρίες και κύριοι εισηγητές, κυρίες και κύριοι. Η ιστορία και η λαϊκή παράδοση, πρέπει να αποτελέσουν τα δυο στέρεα βήθρα, πάνω στα οποία θα στηρίξουμε την συνέχεια της πορείας αυτού του έθνους. Και μάλιστα, σε ένα ομηκλώδες πλέον, διεθνές περιβάλλον.

Αυτή η πεποίθησή μας, ήταν που μας έκανε και ξεκινήσαμε το 2001 με το 1ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας, την προσπάθεια της καταγραφής της φθιωτικής ιστορίας.

Σήμερα, την στιγμή που όλα φαίνονται να καταρρέουν και να χάνονται, χρειαζόμαστε ακόμα περισσότερο, ένα σημείο αναφοράς. Και αυτό ευελπιστούμε να προσφέρει το Συνέδριό μας. Ένα Συνέδριο για το οποίο σήμερα, μπορούμε να είμαστε ικανοποιημένοι, γιατί πλέον αποτελεί έναν πολιτιστικό θεσμό για τον τόπο μας. Ένα θεσμό που αγκαλιάστηκε από τους ανθρώπους του πνεύματος, οι οποίοι είναι εδώ, παρόντες, ως ομιλητές, έναν θεσμό που αγκαλιάστηκε και από την Αυτοδιοίκηση, αφού πλέον τα θέματα τα οποία πραγματεύονται, δεν αφορούν μόνο τον Δήμο Λαμίων, αλλά ολόκληρη την Φθιώτιδα.

Κυρίες και κύριοι, γνωρίζουμε ότι η ιστορία είναι συνέχεια, είναι κρίκος ανάμεσα στις γενιές είναι κρίκος ανάμεσα στους ανθρώπους, στο παρελθόν και στο παρόν, στον χώρο και στον χρόνο, σφραγίζοντας την ιδιαιτερότητα και το μέγεθος της παρουσίας του ίδιου του λαού. Φωτί-

ζοντας τις άγνωστες πτυχές της τοπικής μας ιστορίας και της λαογραφίας μας, πιστεύουμε ότι δεν εμπλουτίζουμε μόνο τις βιβλιοθήκες μας, αλλά κυρίως το μυαλό μας, με γνώσεις απαραίτητες και χρήσιμες, για το μέλλον αυτού του τόπου και πιστεύουμε ότι αφήνουμε κάτι τις, στις μελλοντικές γενιές αυτού του ηρωικού και ένδοξου τόπου.

Συνείδηση της ιστορίας, σημαίνει συνείδηση της ταυτότητας ενός λαού. Ή καλύτερα, συνείδηση της ταυτότητάς τους, έχουν οι λαοί, εφόσον έχουν συνείδηση της ιστορίας τους. Γι' αυτό τον λόγο, αισθάνομαι ικανοποίηση, γιατί δημιουργήσαμε έναν πνευματικό θεσμό, χρήσιμο για τον ιστορικό του μέλλοντος, απαραίτητο για την ίδια την αυτογνωσία του λαού μας.

Αφού λοιπόν ευχαριστήσω και συγχαρώ τους πρωτεργάτες και τους εμπνευστές αυτής της ιδέας, δηλαδή τους κατοίκους του Σταυρού, που απαρτίζουν το Συμβούλιο του Πνευματικού Κέντρου, όλους τους πνευματικούς ανθρώπους, που με τις εισηγήσεις τους δίνουν κύρος στο Συνέδριο μας και βέβαια το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, το οποίο είναι παρόν, μέσω των φορέων του για την συμπαράστασή του, επιτρέψτε μου να καλέσω την κυρία Παπακωνσταντίνου Μάνη, Προϊσταμένη της ΙΔ' Εφορίας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Και το κάνω αυτό συνειδητά για να δείξω την ευγνωμοσύνη και την ικανοποίηση του Δήμου της Λαμίας, για την βοήθεια και την άψογη μέχρι σήμερα συνεργασία στην αξιοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της περιοχής μας και ειδικά του χώρου των Θερμοπυλών, στον οποίο, με την πολύ καλή συνεργασία καταφέραμε και να φτιάξουμε το κέντρο ιστορικής ενημέρωσης, αυτό που εμείς λέμε Διαδραστικό Μουσείο Σύγχρονης Τεχνολογίας των Θερμοπυλών, αλλά και να δημιουργήσουμε πέρσι ένα μεγάλο πολιτιστικό γεγονός, τα Θερμοπύλεια, για να αναδείξουμε τον τόπο μας και τις ιδέες που φέρει μέχρι σήμερα και που πιστεύουμε ότι θα φέρει και στο μέλλον στην ανθρωπότητα.

Μ' αυτές τις σκέψεις λοιπόν, καλώ την κυρία Παπακωνσταντίνου, για να καλέσει εκείνη την κυρία Μενδώνη.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: Ευχαριστώ πολύ τον Δήμαρχο για τα καλά του λόγια, τα αισθήματα είναι αμοιβαία. Κυρία Γενική Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, κύριε Δήμαρχε, κύριοι Αντιδήμαρχοι, κύριε Πρόεδρε του Νομαρχιακού Συμβουλίου, κυρία Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, κύριοι επίτιμοι έφοροι των αρχαιοτήτων, κύριοι σχολικοί σύμβουλοι, κυρίες, κύριοι, αγαπητοί συνάδελφοι, εκ μέρους της ΙΔ' Εφορίας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, σας καλωσορίζω στον αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου Λαμίας, όπου βρίσκεται η έδρα της Εφορίας και στεγάζεται το Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας.

Θα ήθελα καταρχήν να ευχαριστήσω θερμά τον Δήμο Λαμίων, το

Πνευματικό Κέντρο Σταυρού και όλους τους φορείς που συνεργάστηκαν για την πέμπτη κατά σειρά διοργάνωση του Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, το οποίο αποτελεί πλέον θεσμό και σημαντική συμβολή στην μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού του φθιωτικού χώρου.

Αναγνωρίζοντας την συμβολή αυτή, η ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η οποία από την αρχή υποστήριξε την προσπάθεια με κάθε τρόπο, συμμετέχει για πρώτη φορά και ως συνδιοργανώτρια, ενώ παράλληλα συμβάλλει με την παρουσίαση με τους αρχαιολόγους της, σημαντικών ευρημάτων από τις πρόσφατες ανασκαφές.

Ευχαριστώ το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων, για την συμβολή του στην διοργάνωση αυτή, επειδή εκτός των άλλων είμαστε και οικοδεσπότες αυτού του χώρου και σημειώνω ιδιαίτερα, την συμμετοχή της επίτιμης εφόρου αρχαιοτήτων, κυρίας Φανουρίας Δακορώνια, με μια πολύ σημαντική ανακοίνωση σ' αυτό το Συνέδριο.

Πραγματικά δεν βρίσκω λόγια να πω και να εκφράσω τι οφείλει η Φθιώτιδα στην κυρία Δακορώνια. Πολύ απλά θα πω ότι οφείλει τα πάντα. Είναι η μητέρα μας, είναι ο άνθρωπος που ίδρυσε και στήριξε την Εφορεία και που έβγαλε την Φθιώτιδα και την ιστορία της από την αφάνεια και την τοποθέτησε στον αρχαιολογικό χάρτη. Δεν θα πω περισσότερα για ευνόητους λόγους.

Επίσης χαιρετίζουμε την παρουσία εδώ της Γενικής Διευθύντριας Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, της κυρίας Μαρίας Μπλαζάκη, η οποία στηρίζει με κάθε τρόπο το έργο μας.

Ιδιαίτερα μεγάλη τιμή αποτελεί η κήρυξη της έναρξης του Συνεδρίου, από την Γενική Γραμματέα Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, κυρία Λίνα Μενδώνη και μεγάλη χαρά για το προσωπικό της Εφορείας, η παρουσίαση στην έδρα της.

Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες για την άμεση ανταπόκριση στην πρόσκληση, παρά το βεβαρυμένο πρόγραμμά της. Η ιδιότητά της, ως διδάκτορας αρχαιολόγου, καθώς και η εκ μέρους της διεύθυνση της επιστημονικής ομάδας, για την αρχαιολογική έρευνα στην Κέα και του προγράμματος «Ιστορία του Τοπίου και τοπικές Ιστορίες από το Φυσικό Περιβάλλον, στο Πολιτιστικό Τοπίο», την καθιστούν εκτός από πολιτιστικό εκπρόσωπο του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, σαν τον καλύτερο ακροατή και κριτή για τις αρχαιολογικές ανακοινώσεις, αυτής της συνεδρίας.

Παρακαλώ την κυρία Μενδώνη, να κηρύξει την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου.

ΜΕΝΔΩΝΗ: Κύριε Δήμαρχε, κύριοι εκπρόσωποι της Νομαρχιακής και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, κύριε βουλευτά, κύριε Πρόεδρε του Πνευματικού Κέντρου Σταυρού και μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, κύριε Πρόεδρε και μέλη της οργανωτικής επιτροπής του Συνεδρίου, αγα-

πητή Φανουρία, αγαπητοί συνάδελφοι εν τη επιστήμη, με πολλή χαρά βρίσκομαι σήμερα εδώ, όχι απλώς γιατί είμαι μαζί σας, όχι απλώς γιατί παρευρίσκομαι στο 5ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας, το οποίος, ακριβώς, επειδή είναι το πέμπτο, δηλώνει ότι έχει γίνει ένας θεσμός, ο οποίος έχει αγκαλιαστεί από την πόλη, από τις αρχές της και από τους πνευματικούς ανθρώπους της περιοχής.

Η χαρά μου είναι μεγάλη πραγματικά, γιατί μ' αυτό τον τρόπο, μου δίνεται η ευκαιρία να δηλώσω την μεγάλη σημασία που δίνει το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού στην προβολή, στην προώθηση και στην ανάδειξη της τοπικής ιστορίας και του τοπικού πολιτισμού.

Σήμερα, με όλο αυτό το περιβάλλον το οποίο ζούμε καθημερινά και πολλές φορές μας δημιουργεί δυσάρεστα συναισθήματα, με όλα τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουμε, το γεγονός ότι υπάρχουν άνθρωποι, οι οποίοι μεριμνούν για την ανάδειξη της τοπικής φυσιογνωμίας και του τοπικού πολιτισμού, είναι η ελπίδα ότι το μέλλον μας, όχι απλώς έχει παρελθόν, αλλά ότι το παρελθόν, εγγυάται το μέλλον μας.

Στην ουσία, μόνο μέσα από την γνώση τού ποιοι είμαστε, μέσα από την γνώση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας κάθε τόπου, μπορούμε να προχωρήσουμε άφοβα, γιατί ακριβώς υπάρχει η θωράκιση μέσα στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, στο οποίο ούτως ή άλλως, οφείλουμε και πρέπει να ζήσουμε.

Το γεγονός της συνείδησης, της ταυτότητας και της αυτογνωσίας, δημιουργεί την καλύτερη προϋπόθεση για να μπορέσουμε μέσα στο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό χώρο, να λειτουργήσουμε σταθερά και χωρίς να παρεκκλίνουμε από τις βασικές αρχές και αξίες μας.

Και οι αξίες, οι ανθρωπιστικές αξίες, μέσα στην μακρά ιστορική διάρκεια, μέσα στην μεγάλη διαχρονία, που προήγαγε ο ελληνικός πολιτισμός, είναι κάτι το οποίο δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει και θα πρέπει να το δούμε σε ένα οικουμενικό και παγκόσμιο επίπεδο, μακριά από αντιπαραθέσεις και στείρους εθνικισμούς.

Με αυτή την έννοια είναι πολύ βασική και άξια συγχαρητηρίων η πρωτοβουλία όλων σας, να επενδύσετε στην τοπική σας ιστορία. Είναι πολύ σημαντικό το ότι οι αρχαιολόγοι, τα στελέχη του Υπουργείου Πολιτισμού, παρ' όλο το βεβαρυμένο τους πρόγραμμα, ενδιαφέρονται να μετάσχουν σε μια τέτοια πρωτοβουλία, παρουσιάζοντας πρώτα σ' εσάς και μετά στο υπόλοιπο επιστημονικό κοινό, τα πρόσφατα ευρήματά τους, τις πρόσφατες επιδόσεις τους, τους κρίκους εκείνους, οι οποίοι συνδέουν την Φθιώτιδα, με όλο τον ελληνικό αρχαιολογικό χώρο, γιατί εν τέλει, η Ελλάδα είναι ένας εκτεταμένος αρχαιολογικός χώρος με βαθιά ιστορία και η δική σας περιοχή, έχει να συνεισφέρει με ουσιαστικά και καθοριστικά ευρήματα σε όλη την μακρά ιστορία και σε όλη την μακρά πορεία αυτού του κόσμου.

Ομολογώ ότι δεν μπόρεσα να ανταποκριθώ στις πολλές προσκλήσεις της φίλης Φανουριάς Δακορώνια και να επισκεφτώ, όταν είχα περισσότερο χρόνο από σήμερα και εννοώ, τα προηγούμενα έξι χρόνια, τους αρχαιολογικούς χώρους της Φθιώτιδας. Ίσως με την σημερινή ιδιότητα να μπορέσω, εκ καθήκοντος να βρω τον χρόνο να επισκεφτώ πραγματικά τις περιοχές, τις οποίες και θα ήθελα να δω, για την δική μου προσωπική γνώση, αλλά και για να δούμε μαζί με την υπηρεσία και μαζί με τους αρμόδιους τοπικούς φορείς, πώς θα μπορούσαν να λειτουργήσουν με τον καλύτερο τρόπο, ως μοχλοί ανάπτυξης για την περιφέρειά σας.

Γιατί νομίζω ότι όλοι πλέον έχουν αποδεχτεί ότι ένα από τα βασικά αναπτυξιακά εργαλεία, είναι ο πολιτισμός, η δε συνέργειά του με τον τουρισμό, εφόσον λειτουργήσει πραγματικά, μπορεί να αποδώσει ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα, ακόμα και σε μια περίοδο, η οποία είναι πραγματικά κρίσιμη και δύσκολη για την χώρα μας.

Ίσως μέσα απ' αυτή την δυσκολία γεννηθεί η ελπίδα, αναγεννηθούν πράγματα, τα οποία μπορούν να μας δώσουν ιδιαίτερα σημαντική ώθηση.

Με πολλή χαρά βλέπω τον εκπρόσωπο του Υπουργείου Παιδείας, Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, γιατί πραγματικά θεωρώ ότι η συνέργεια πολιτισμού και παιδείας, είναι καθοριστική για το μέλλον των νέων ανθρώπων, των σημερινών μαθητών.

Ο πολιτισμός, είναι μια οριζόντια πολιτική, η οποία οφείλει να διατρέχει όλες τις πολιτικές της πολιτείας. Όμως, ειδικά για την παιδεία και η ένταξη του πολιτισμού και της πολιτιστικής εκπαίδευσης μέσα στο corpus το καθημερινό των παιδιών και της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, είναι απολύτως καθοριστικό.

Σ' αυτό τον χώρο που όλοι θυμόμαστε και εσείς θυμάστε καλύτερα από μένα, έντονα την παρουσία της Μελίνας Μερκούρη, το γεγονός ότι σήμερα επί της ουσίας, ξεκινάει στο Μουσείο Μπενάκη, η διεργασία της δεύτερης φάσης του προγράμματος «Μελίνα», δηλαδή το πρόγραμμα αυτό το οποίο έφερε μέσα στην εκπαίδευση τον πολιτισμό, θεωρώ ότι είναι μια πραγματικά αγαθή συγκυρία.

Με τα λόγια αυτά, θέλω να ευχαριστήσω τους διοργανωτές του Συνεδρίου, για όλη την προσπάθεια και για το αποτέλεσμα, το οποίο είμαι σίγουρη ότι θα προκαλέσουν οι συνεδριάσεις των ημερών αυτών.

Ήδη τα πρακτικά τα οποία είχατε την ευγένεια και την καλοσύνη να μου αποστείλετε, από το προηγούμενο Συνέδριο, είναι ο καλύτερος πρόσβης για την ποιότητα και των εργασιών του παρόντος Συνεδρίου.

Ειλικρινά σας ευχαριστώ πολύ όλους, όσους συμβάλλετε στην προώθηση του τοπικού πολιτισμού, της τοπικής ιστορίας, τους διοργανωτές, τα στελέχη της Εφορίας και με πολλή χαρά ακούω από εσάς, κύριε Δήμαρχε, ότι και η κυρία Παπακωνσταντίνου συνεχίζει τις πολύ καλές και στέ-

ρες βάσεις, τις οποίες είχε θέσει στην Εφορία η αγαπητή μας Φανουρία. Σας ευχαριστώ πολύ.

ΓΑΛΑΝΗΣ: Παρακαλώ την κυρία Δημάκη και την κυρία Θεοδώρου να ανέβουν στο Προεδρείο για να αρχίσουν οι εργασίες της πρώτης συνεδρίας.

Ήθελα να απευθύνω ένα μεγάλο ευχαριστώ, στους ξένους που έχουν έρθει, που έγραψαν εισηγήσεις και ήρθαν στην πόλη μας να τις παρουσιάσουν και να τους ευχηθώ καλή διαμονή στην πόλη μας. Ευχαριστώ πολύ.

1η Συνεδρίαση

Προεδρείο:

Δημάκη Σοφία - Θεοδώρου Αφροδίτη

ΕΙΣΗΓΗΤΕΣ - ΘΕΜΑΤΑ

**Παπακωνσταντίνου Μαρία - Φωτεινή
Βουβαλίδης Κων/νος**

«Αρχαιολογική και Παλαιογεωγραφική Έρευνα
στην Κοιλιάδα του Σπερχείου (Α.Π.Ε.Κ.Σ.)»

Πρώτη παρουσίαση

Δακορόνια Φανουρία

«Θ ε ρ μ ο π ύ λ ε ς: Παρελθόν, παρόν και μέλλον»

Καράντζαλη Έφη

«Η διαχρονική χρήση του νεκροταφείου στον Προφήτη
Ηλία στις Κομποτάδες Φθιώτιδας»

Μια πρώτη προσέγγιση με βάση τα ευρήματα του τάφου IV

Σιπή Μαρία

«Ενδείξεις καλλιέργειας της γης στον Αχινό»

Παπασταθοπούλου Αριστέα

«Ανάγλυφη ασπίδα από το Θαυμακό: ένδειξη
μακεδονικής παρουσίας;»

Σταυρογιάννης Λάμπρος

«Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από τη Μελιταία.

Πρώτη παρουσίαση»

Χάδου Μαρία

«Προσέγγιση Δελφικών επιγραφών του 336-330 π.Χ.
για τη μίσθωση δημευμένων οικιών από Εχινάιους»

Ερωτήσεις – απαντήσεις - απόψεις

επί των εισηγήσεων της 1ης Συνεδρίασης

ΕΙΣΗΓΗΤΕΣ

Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή
Προϊσταμένη ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Βουβαλίδης Κωνσταντίνος
Αναπληρωτής Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης

ΘΕΜΑ

*Αρχαιολογική και Παλαιογεωγραφική Έρευνα
στην Κοιλιάδα του Σπερχειού (Α.Π.Ε.Κ.Σ.)*

Πρώτη παρουσίαση

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κοιλιάδα του Σπερχειού ποταμού είναι μια γεωγραφική ενότητα στο κέντρο του ελλαδικού ηπειρωτικού κορμού με ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και μακράιωνη ιστορία. Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη τόσο του φυσικού, όσο και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της περιοχής έπαιξε ο ποταμός, ο οποίος ρέει στη ρηξιγενή λεκάνη μεταξύ των ορεινών όγκων της Όθρυς και της Οίτης και εκβάλλει στον Μαλιακό κόλπο, μεταφέροντας αδιάκοπα τα υλικά του και αλλάζοντας δραστικά το τοπίο. Παράλληλα, εξ αιτίας της δράσης μεγάλων ρηγμάτων, το νότιο τμήμα της πεδιάδας βυθίζεται και οι οροσειρές της Οίτης προς νότο και της Όθρυς προς βορρά ανυψώνονται. Για τους παραπάνω λόγους θεωρήθηκε σκόπιμη η προσπάθεια ανασύνθεσης και αναπαράστασης του παλαιοανάγλυφου της περιοχής με διεπιστημονική συνεργασία και με τον συνδυασμό αρχαιολογικής και παλαιογεωγραφικής έρευνας στο πλαίσιο της αποσαφήνισης της αρχαίας τοπογραφίας. Στην παρούσα φάση η γεωαρχαιολογική έρευνα πραγματοποιείται σε τρεις θέσεις πάνω στον βόρειο άξονα της λεκάνης, σε συνδυασμό με την ανασκαφή και μελέτη τριών σημαντικών προϊστορικών οικισμών (Παλαιόμυλος Λιανοκλαδίου, Πλατάνια Αγίας Παρασκευής, Φούρνοι Ραχών), οι οποίοι επιλέχθηκαν με βάση την γεωγραφική τους θέση και τη μακρόχρονη κατοίκησή τους. Ανάλογη έρευνα πραγματοποιήθηκε και στις Θερμοπύλες προκειμένου να διαπιστωθούν οι ρυθμοί βύθισης του νότιου τμήματος της λεκάνης και οι επιπτώσεις τους στη διαμόρφωση του παλαιοανάγλυφου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κοιλιάδα του Σπερχειού ποταμού (εικ. 1) είναι μια γεωγραφική ενότητα στο κέντρο του ελλαδικού ηπειρωτικού κορμού με ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και μακράιωνη ιστορία¹. Καθοριστικό ρόλο στην

1. Βορτσέλας (1907) 1973. Stählin 2002, 327 κ.ε. Béquignon 1937. Dakoronia 1994, 233-242. Pantos 1994, 223-227. Δακορώνια & Παπακωνσταντίνου 1995, 33-49. Παπακωνσταντίνου 2004, 337-346. Παπακωνσταντίνου 2008α, 316-325.

εξέλιξη, τόσο του φυσικού, όσο και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της περιοχής έπαιξε ο Σπερχειός ποταμός², ο οποίος ρέει στη ρηξιγενή λεκάνη μεταξύ των ορεινών όγκων της Όθρυς και της Οίτης, και εκβάλλει στον Μαλιακό κόλπο.

Εικ. 1. Κοιλιάδα Σπερχειού ποταμού. Δορυφορικός χάρτης.

Ο ποταμός, αφού κέρδισε τη μάχη με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, συνέχισε να μεταφέ-

ρει τα υλικά του και να αυξάνει αδιάκοπα τη γη, μετατοπίζοντας την ακτογραμμή προς τα ανατολικά. Σε αυτήν την δραστηριότητά του, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την δραστική αλλαγή του τοπίου³, θα πρέπει να οφείλονται, η εξαφάνιση πολλών αρχαίων πόλεων στην περιοχή των εκβολών του, όπως της Αντίκυρας⁴, της Αιγώνειας και της Ακλυόνης⁵, η μερική κατάχωση άλλων από τις φερτές ύλες του ίδιου, των παραποτάμων του και μικρότερων ποταμών (Δύρας, Μέλας, Φοίνικας, Ασωπός⁶) και η μετατόπιση αρχαίων λιμένων σε σημεία της ενδοχώρας, όπως του λιμένα των Αλπηνών⁷. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα και ευρύτατα γνωστό είναι η δραματική αλλαγή του ανάγλυφου της περιοχής των Θερμοπυλών, η οποία καθιστά αδύνατη την μελέτη της αρχαίας τοπογραφίας

2. Βορτσέλας 1907, 20-25. Stählin 2002, 333-336. Αναγνωρίζοντας το ρόλο του Σπερχειού, άλλοτε ευεργετικό και άλλοτε καταστροφικό, οι αρχαίοι τον ονόμασαν Διπετή (Ομήρου Ιλιάς, Π 171 κ.ε.) και τον λάτρεψαν ως θεό. Σύμφωνα με τον Στράβωνα (Α,60), ο ποταμός άλλαξε κοίτη τον 4ο αι. π.Χ. και στην εποχή του, τον 1ο αι. π.Χ., εξέβαλε μεταξύ Θερμοπυλών και Λαμίας, στο ύψος της σημερινής γέφυρας της Αλαμάνας (Θ, 433).

3. Πεχλιβανίδου 2011.

4. Της πρώτης πόλης που συναντά κανείς φθάνοντας στη Μαλίδα από την Θεσσαλία (Ηροδότου, Ζ', 198).

5. Stählin 1907, 353-354.

6. Ηροδότου Ζ', 198-200. Βορτσέλας 1907, 23-24. Ο τελευταίος σήμερα καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της αρχαίας Ηράκλειας (Béquignon 1937, 243 κ. ε. Stählin 2002, 348-353. Βουγία 2010, 89 κ.ε.), τμήμα του τείχους της οποίας αποκαλύφθηκε πρόσφατα μετά από μετατόπιση της κοίτης του (Τιλελή 2010).

7. Ηροδότου, Ζ', 216.

στην περιοχή του περάσματος και του πεδίου της μάχης χωρίς την συμβολή των γεωεπιστημών⁸. Εξίσου σημαντική είναι η επίδραση του ποταμού στην ανάπτυξη και εξέλιξη των προϊστορικών οικισμών της κοιλάδας.

Παράλληλα με τη δράση του ποταμού, η μορφολογία της λεκάνης του σμιλεύτηκε από την συνεχή δράση μεγάλων ρηγμάτων στο νότιο τμήμα της που βυθίζουν την πεδιάδα και ανυψώνουν τις οροσειρές της Οίτης προς νότο και της Όθρυς προς βορρά.⁹ Η ταυτόχρονη ανύψωση και βύθιση διαφορετικών τμημάτων της έχει άμεση επίπτωση στην κατανόηση της αρχαίας τοπογραφίας και της ανασύστασης του παλαιοπεριβάλλοντος σε μια δεδομένη στιγμή του γεωλογικού και ιστορικού χρόνου. Η σύνθεση αρχαιολογικών και παλαιογεωγραφικών στοιχείων οδηγεί σε γεωαρχαιολογικά συμπεράσματα για την παρουσία των οικισμών και την δράση του ανθρώπου στη λεκάνη του Σπερχειού.

ΤΟ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΕΚΣ

Για τους παραπάνω λόγους θεωρήθηκε σκόπιμη η προσπάθεια ανασύνθεσης και αναπαράστασής του παλαιοανάγλυφου της περιοχής με διεπιστημονική συνεργασία και με τον συνδυασμό αρχαιολογικής και παλαιογεωγραφικής έρευνας στο πλαίσιο της αποσαφήνισης της αρχαίας τοπογραφίας¹⁰.

Για την επίτευξη των ανωτέρω στόχων δημιουργήθηκε μια ερευνητική ομάδα αρχαιολόγων και γεωεπιστημόνων (γεωλόγων, γεωμορφολόγων και παλαιοντολόγων) που στελεχώθηκε από επιστημονικό προσωπικό της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, του Τμήματος Γεωλογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου Αθηνών, η οποία εμπλουτίζεται συνεχώς με νέα πρόσωπα και ειδικότητες.¹¹

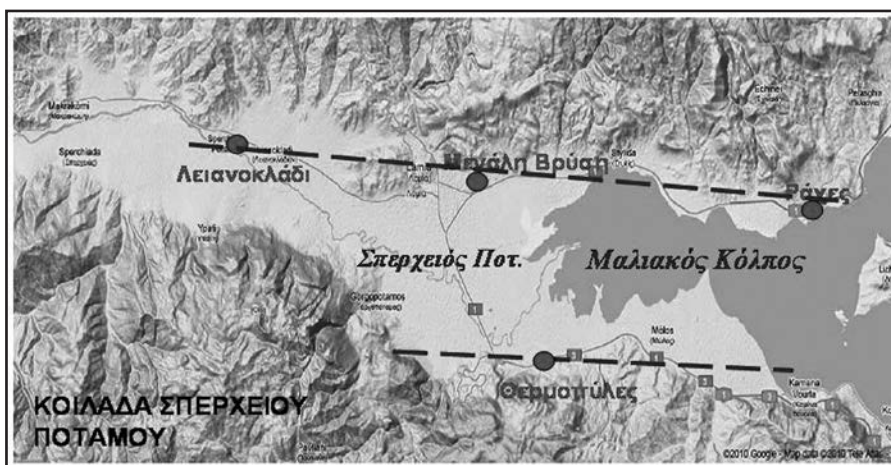
8. Marinatos 1939. Μαρινάτος 1951. McKay 1963, 251-252. Thalmann 1980, 757-760. Kraft et al. 1987, 181-198.

9. Η αέναη αυτή γεωλογική δραστηριότητα που διαμόρφωσε το επιφανειακό ανάγλυφο είναι ενεργή ως τις μέρες μας. Απόδειξη αποτελεί τόσο η ύπαρξη θερμών πηγών (Θερμοπόδες, Ψωρονέρια, Υπάτη) όσο και η συνεχής σεισμική δράση των ρηγμάτων Σπερχειού και Αταλάντης.

10. Παπακωνσταντίνου & Βουβαλίδης 2012.

11. Η έρευνα στο πλαίσιο του προγράμματος 'Αρχαιολογική και Παλαιογεωγραφική Έρευνα στην κοιλάδα του Σπερχειού' (ΑΠΕΚΣ) εξελίσσεται από το έτος 2007 έως σήμερα, με την υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού και του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και την χρηματοδότηση του Ινστιτούτου Αιγαιακής Προϊστορίας

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

*Εικ. 2. Κοιλάδα Σπερχειού ποταμού.
Περιοχή μελέτης.*

Η περιοχή μελέτης (εικ. 2) περιλαμβάνει τόσο το ποτάμιο όσο και το δελταϊκό σύστημα της λεκάνης του Σπερχειού ποταμού. Στην παρούσα φάση η γεωαρχαιολογική έρευνα πραγματοποιείται σε τρεις θέσεις πάνω στο βόρειο άξονα της λεκάνης, σε συνδυασμό με την ανασκαφή και μελέτη τριών σημαντικών προϊστορικών οικισμών, οι οποίοι επιλέχθηκαν με βάση την γεωγραφική τους θέση και το χρονικό εύρος της προϊστορικής τους κατοίκησης. Παράλληλα, ανάλογη έρευνα πραγματοποιήθηκε στις Θερμοπύλες, προκειμένου να διαπιστωθούν οι ρυθμοί βύθισης του νότιου τμήματος της λεκάνης και οι επιπτώσεις τους στη διαμόρφωση του παλαιοαναγλύφου της περιοχής.

(INSTAP), υπό τη διεύθυνση της κ. Μαρίας – Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Προϊσταμένης της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, με συνδιευθυντή τον κ. Κωνσταντίνο Βουβαλίδη, Επίκουρο Καθηγητή Φυσικής Γεωγραφίας του Τομέα Φυσικής και Περιβαλλοντικής Γεωγραφίας του ΑΠΘ. Συμμετέχουν οι κ.κ.: Γεώργιος Συρίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παλαιοντολογίας-Στρωματογραφίας του Τομέα Γεωλογίας του ΑΠΘ, Γρηγόριος Τσόκας, Καθηγητής Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής, Διευθυντής του Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής ΑΠΘ και Διευθυντής του Τομέα Γεωφυσικής ΑΠΘ, Παναγιώτης Τσούρλος, Επίκουρος Καθηγητής Γεωφυσικής του Τμήματος Γεωλογίας του ΑΠΘ, Σοφία Πεχλιβανίδου, Τομέας Φυσικής και Περιβαλλοντικής Γεωγραφίας του ΑΠΘ, Κοσμάς Παυλόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Γεωμορφολογίας του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστήμιου Αθηνών, Νικολέττα Κουτσοκέρα, Αρχαιολόγος ΜΑ, Tobias Kraf, Αρχαιολόγος ΜΑ, Άγγελος Γκοτσίνας, Ζωοαρχαιολόγος ΜSc και Αγγελική Καραθάνου, Αρχαιοβοτανολόγος ΜΑ.

Η πρώτη από τις τρεις ανωτέρω θέσεις, **ο γήλοφος του Λιανοκλαδίου στη θέση “Παλαιόμυλος”** (εικ. 3), βρίσκεται στο εσωτερικό της κοιλάδας, κοντά στη βόρεια όχθη του Σπερχειού. Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν εκεί από την Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στις αρχές του προηγούμενου αιώνα¹² και από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στη δεκαετία του '70¹³ τεκμηρίωσαν την συνεχή κατοίκηση του χώρου τουλάχιστον από την Μέση Νεολιθική περίοδο (5η χιλιετία) μέχρι την Μεσοελλαδική εποχή (2000-1600 π.Χ.)¹⁴.

Εικ. 3. Λιανοκλάδι, θέση Παλαιόμυλος. Προϊστορικός γήλοφος.

Η περιοχή της Μεγάλης Βρύσης αποτελεί ένα καρστικό βύθισμα στο μυχό του Μαλιακού κόλπου, σε απόσταση 5 χιλιομέτρων από τη σύγχρονη ακτογραμμή. Περιορισμένης κλίμακας δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παρελθόν στη θέση **“Πλατάνια” Αγίας Παρασκευής**¹⁵, σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα προηγούμενης επιφανειακής έρευνας¹⁶, τεκμηρίωσε μια στρωματογραφική αλληλουχία η οποία ξεκινά τουλάχιστον από τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο¹⁷.

12. Wace & Thompson 1912, 171-191.

13. Ιωαννίδη 1972, 395-401. Χουρμουζιάδης 1973-74, 517-518. Ιωαννίδου-Καρέτσου 1973, 395-401.

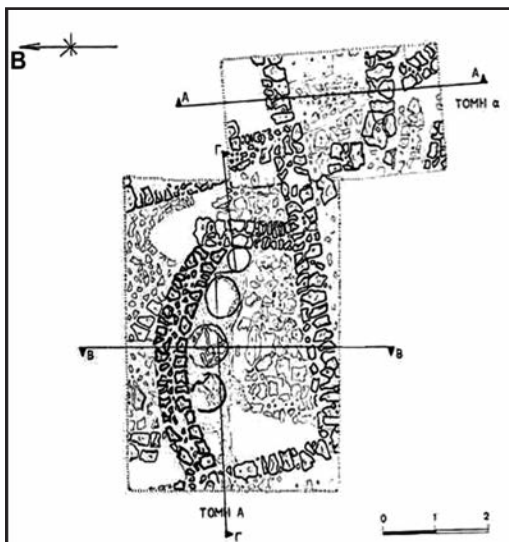
14. Hope Simpson & Dickinson, J2, 294-295.

15. Χουρμουζιάδης 1973-74, 517-518.

16. Hope Simpson & Lazenby, 1959, 102-105. Hope Simpson & Dickinson 1979, G79, 265.

17. Βλ. ανωτ. υποσημ. 15. Σωστική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε επίσης το 1992 από τη ΙΔ' ΕΠΚΑ στις παρυφές του γήλοφου (οικ. Ενωμένης Επιπλοποιίας), η συνέχιση της οποίας δεν κατέστη δυνατή κάτω από το βάθος των 2.40 μ. όπου αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια αφιδωτού οικοδομήματος μυκηναϊκών χρόνων, λόγω των υπόγειων υδάτων τα οποία κατέκλυσαν το ανασκαφικό όρυγμα. Τέλος, το 2001, διενεργήθηκε ανασκαφή κοντά στο νοτιοδυτικό όριο της Ζώνης Α, στο πλαίσιο της κατασκευής αγώγου λυμάτων της ΔΕΥΑΛ, όπου εντοπίστηκε τμήμα ταφικού περιβόλου ελληνοιστικίων χρόνων σχήματος Η, ο οποίος καταχώθηκε για λόγους προστασίας (Μπούγια 2001). Η αποκάλυψη του ταφικού περιβόλου ολοκληρώθηκε το 2008 (Παπακωνσταντίνου 2008β).

Στην παράκτια θέση κοντά στις **Ράχες**, στη θέση “**Φούρνοι**” ή “**Αλωπέκα**”, στην έξοδο του Μαλιακού κόλπου προς τον Δίαυλο των Ωρεών, γνωστή από την επιφανειακή έρευνα¹⁸, σωστικές ανασκαφές της Εφορείας έφεραν στο φως λείψανα προϊστορικού οικισμού (**εικ. 4**) που αναπτύχθηκε σε όλες τις φάσεις της εποχής του Χαλκού¹⁹ και επηρεάστηκε άμεσα από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Έτσι κατακλύστηκε τμήμα του παράκτιου ανάγλυφου και η διαβρωτική δράση των κυμάτων οδήγησε στην απομάκρυνση μέρους των χαλαρών παρά-

*Εικ. 4. Ράχες, θέση Φούρνοι.
Κάτοψη της ανασκαφής.*

κτιων σχηματισμών δημιουργώντας μια θαλάσσια αναβαθμίδα. Η γνώση της διακύμανσης της στάθμης της θάλασσας στον Μαλιακό κόλπο, σε συνδυασμό με την παράκτια γεωμορφολογική έρευνα, μπορούν να οδηγήσουν σε προσδιορισμό των ρυθμών οπισθοχώρησης της αναβαθμίδας πάνω στην οποία είναι χτισμένος ο προϊστορικός οικισμός και να συμβάλουν στον προσδιορισμό του παλαιοανάγλυφου της περιοχής.

ΤΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΑΠΕΚΣ

Διανοκλάδι, θέση «Παλιόμυλος»

Η ανασκαφή από το 2006 έως το 2009 κοντά στο κέντρο της επίπεδης κορυφής του γήλοφου²⁰, έφερε στο φως οικοδομικά κατάλοιπα μεσοελλαδικών χρόνων που ταυτίζονται με οικίες. Τμήμα του οικιστικού χώρου έχει διαταραχθεί από την εγκατάσταση ανάλογης χρήσης οικοδομημάτων ιστορικών χρόνων. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τμήματα ευθύγραμμων κτιρίων, με θεμέλια κτισμένα από ποταμίσιες πέτρες σύμφωνα με την τεχνική της ιχθυάκανθας²¹, πλίνθινη ανωδομή και στέγη κατά πάσα πιθανότητα από καλάμα, κλαδιά και επάλληλες στρώσεις πηλού. Τα δάπεδα

18. Hope Simpson & Dickinson 1979, G82, 266.

19. Παπακωνσταντίνου 1989, 169-170.

20. Παπακωνσταντίνου 2006, 2007, 2009. Η τήρηση του ανασκαφικού ημερολογίου οφείλεται στην αρχαιολόγο κ. Νικολέττα Κουτσοκέρα, τα σχέδια στην κ. Χρυσούλα Φούντα, οι τοπογραφικές εργασίες στον κ. Κωνσταντίνο Διαμαντή και η συντήρηση των αρχαιολογικών ευρημάτων στην κ. Γιαννούλα Κωνσταντοπούλου.

21. Ιωαννίδου-Καρέτσου 1973, 397.

ήταν κατασκευασμένα από πατημένο πηλόχωμα, πάνω στο οποίο εντοπίστηκαν ίχνη καύσης, υποδεικνύοντας την πυρκαγιά ως πιθανή αιτία καταστροφής. Η εύρεσης *in situ* αγγείων οικιακής χρήσης και αποθηκευτικών πίθων από άψητο πηλό (clay bins) σε ένα από τα δωμάτια (εικ. 5), οδηγεί στη ταύτισή του με αποθηκευτικό χώρο. Εκτός από την χονδροειδή ακόσμητη καθημερινής χρήσης κεραμική, σημαντικό ποσοστό καταλαμβάνει η αμαυρόχρωμη κεραμική των χαρακτηριστικών για τη θέση κατηγοριών Δ1β και Δ1γ²² και η τεφρή μινυακή, η οποία απαντά σε αφθονία στην κοιλάδα του Σπερχειού²³ και την γύρω περιοχή. Μεταξύ των μικροευρημάτων συγκαταλέγονται λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, τριβεία, τριπήρες και σφονδύλια που σχετίζονται με τις οικιακές δραστηριότητες των κατοίκων. Μέσα στα όρια του οικιστικού χώρου διαπιστώθηκε *intra muros* ταφή σε ορθογώνιο λάκκο κατά τη συνήθη πρακτική των μεσοελλαδικών χρόνων.

Εικ. 5. Λιανοκλάδι, θέση Παλιόμυλος. Αποθηκευτικά αγγεία in situ.

Η γεωμορφολογική – παλαιοπεριβαλλοντική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του σημαντικού αυτού προϊστορικού οικισμού στο Λιανοκλάδι, εστιάζει τόσο στην μελέτη των ποτάμιων αναβαθμίδων του Σπερχειού στην περιοχή, όσο και στην ποτάμια διαβρωτική – αποθετική δράση του. Η χρονολόγηση των ποτάμιων αναβαθμίδων με απόλυτο και σχετικό τρόπο καθώς και η στρωματογραφική – ιζηματολογική μελέτη των υλικών τους, μπορούν να προσφέρουν στοιχεία για την εξέλιξη του ανάγλυφου της περιοχής στην οποία ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε ο οικισμός, ο οποίος, σύμφωνα με τις μέχρι σήμερα γεωτροήσεις, βρισκόταν σε στενή σχέση με τον ποταμό.

22. Wace & Thompson 1912, 180-186. Maran 1992, 274-278. Buck 1964. French 1972, 40-41. Παπακωνσταντίνου & Σακκάς 2010, 585-586.

23. Wace & Thompson 1912, 186. Παπακωνσταντίνου 1997, 125-142. Maran 1992, 274-278. Παπακωνσταντίνου & Σακκάς 2010, 585-586.

Αγία Παρασκευή, θέση «Πλατάνια»

Στον προϊστορικό γήλοφο στη θέση «Πλατάνια»²⁴ στα Ν του χωριού Αγία Παρασκευή, οι ανασκαφές των τελευταίων ετών²⁵ έχουν φέρει στο φως λίθινα θεμέλια αψιδωτών και ευθύγραμμων κτηρίων με διαδοχικές επισκευές που κλιμακώνονται χρονολογικά στην Με-

*Εικ. 6. Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια.
Γενική άποψη ανασκαφής (2011).*

*Εικ. 7. Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια.
Αγγείο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.*

σοελλαδική II φάση²⁶. Τα οικοδομήματα εκτείνονται εκατέρωθεν οδού η οποία διασχίζει το συγκεκριμένο τμήμα του οικισμού με κατεύθυνση Α-Δ (εικ. 6). Στο εσωτερικό τους, εκτός των άλλων καταλοίπων υλικού πολι-

τισμού που τεκμηριώνουν την οικιστική χρήση του χώρου, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα και ποικιλία κεραμικής, με κυρίαρχες κατηγορίες την αμαυρόχρωμη²⁷ (εικ. 7) και την τεφρή μινύεια²⁸ (εικ. 8), η μελέτη της οποίας υποδηλώνει, όχι μόνο την εγχώρια παραγωγή κεραμικών προϊόντων, αλλά και την ύπαρξη σχέσεων και επαφών, τόσο με το Βορρά όσο και με το Νότο²⁹. Σύμφωνα με τις παλαιοπεριβαλλοντικές μελέ-

24. Ενίοτε στην βιβλιογραφία η θέση συνδέεται ως προς την ονομασία με τον παρκαίμενο οικισμό της Μεγάλης Βρύσης.

25. Παπακωνσταντίνου 2006, 2007, 2008β, 2009. Τα αποτελέσματα της έρευνας γνωστοποιούνται στους εκπαιδευτικούς και την μαθητική κοινότητα με σειρά κοινών δράσεων, όπως ξεναγήσεις στο χώρο της ανασκαφής, διοργάνωση ημερίδων κλπ (βλ. σχετ. Παπαγεωργίου κ.ά. 2012). Η τήρηση του ανασκαφικού ημερολογίου οφείλεται στην αρχαιολόγο κ. Νεκταρία Χετζογιαννάκη, τα σχέδια στην κ. Χρυσούλα Φούντα, οι τοπογραφικές εργασίες στον κ. Κωνσταντίνο Διαμαντή και η συντήρηση των αρχαιολογικών ευρημάτων στην κ. Γιαννούλα Κωνσταντοπούλου.

26. Πενκάκια φάση 6. Στα ψηλότερα στρώματα εντοπίστηκε κεραμική του τέλους της Μεσοελλαδικής περιόδου (Πενκάκια φάση 7) και στο επιφανειακό στρώμα κεραμική Μυκηναϊκής περιόδου. Τα βαθύτερα στρώματα ανήκουν στην πρώιμη Μεσοελλαδική αλλά και στην Πρωτοελλαδική III περίοδο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα περιορισμένης κλίμακας δοκιμαστικής έρευνας.

27. Παπακωνσταντίνου κ.ά. 2012. Krapf 2012. Krapf & Papakonstantinou 2013.

28. Βλ. ανωτ. υποσημ. 23.

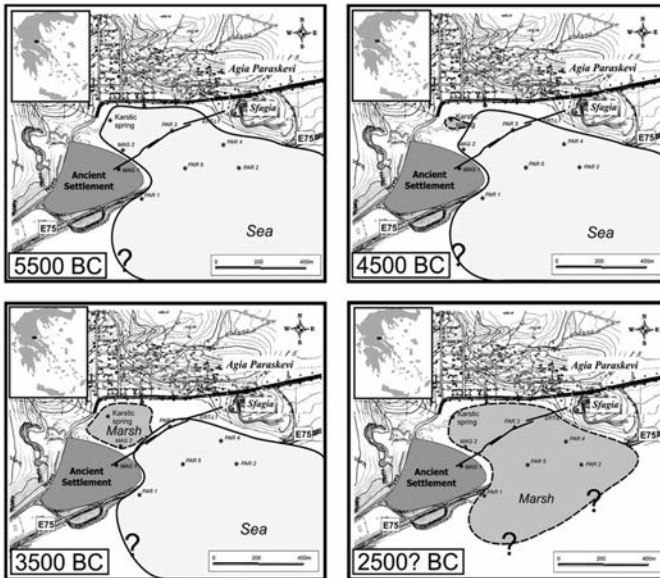
29. Παπακωνσταντίνου κ.ά. 2012.

τες, στη ευρύτερη περιοχή του οικισμού αναπτύσσονταν γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες³⁰.

Η παρουσία των καρστικών πηγών έχει διαμορφώσει τις συνθήκες δημιουργίας ενός έλους και έχει επιδράσει δραστικά στην διαμόρφωση του παλαιοπεριβάλλοντος και στη σχέση του οικισμού με την θάλασσα³¹. Η διεπιστημονική έρευνα περιελάμβανε μια λεπτομερή γεωμορφολογική επισκόπηση, σε συνδυασμό με στρωματογραφικές³², παλαιοντολογικές και γεωφυσικές³³ μελέτες, οι οποίες οδήγησαν στην καταγραφή και κατανόηση των παλαιογεωγραφικών συνθηκών στην περιφέρεια του οικισμού και της σχέσης του με το υγρό στοιχείο. Τα συμπεράσματα της έρευνας³⁴ εξηγούν πώς ένας παράκτιος οικισμός διατηρήθηκε στην επιφάνεια τα τελευταία 6000 χρόνια και κατάφερε να διασωθεί από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας και τις προσχώσεις του Σπερχειού ποταμού. Η κύρια αιτία της φυσικής προστασίας του οικισμού οφείλεται στην μακρόχρονη γεωλογική ιστορία της περιοχής, που ανύψωσε το βόρειο τμήμα του λοφώδους ανάγλυφου της κοιλάδας, με ρυθμούς αντίστοιχους ή και μεγαλύτερους από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, δηλαδή 1 έως 2

Εικ. 8. Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια. Τεφρό μινύειο αγγείο.

Εικ. 9. Παλαιογεωγραφική αναπαράσταση της περιοχής ανάμεσα στην Αγία Παρασκευή και τον προϊστορικό γήλοφο από το 5500 π.Χ. έως το 2500 π.Χ.

30. Παπακωνσταντίνου κ.ά. 2012. Gkotsinas et al. 2012.
 31. Μαγκατσέλης κ. ά. 2010.
 32. Συριδής κ.ά. 2012.
 33. Τσόκας κ.ά. 2012.
 34. Vouvalidis et al. 2010a, 64-74.

Εικ. 10. Θερμοπύλες, δορυφορική εικόνα. Η πορεία της αρχαίας ακτογραμμής μεταξύ μεσαίας και ανατολικής πύλης την περίοδο της μάχης.

μέτρα την χιλιετία. Σύμφωνα με αυτά τα αποτελέσματα (εικ. 9) ο νεολιθικός οικισμός ήταν παράκτιος, ο ενώ οι οικισμοί της εποχής του Χαλκού βρισκόταν σε άμεση επαφή με το έλος³⁵.

Θερμοπύλες

Η γεωαρχαιολογική έρευνα στις Θερμοπύλες³⁶ αποσκοπούσε στην ανάδειξη των γεωμορφολογικών και παλαιογεωγραφικών συνθηκών του περάσματος την εποχή της ομώνυμης μάχης (480 π.Χ.). Τα αποτελέσματα της έρευνας (εικ. 10) έδειξαν ότι η «κεντρική πύλη» του περάσματος δεν ήταν απλά μια στενή δίοδος μεταξύ ξηράς και θάλασσας. Ανάμεσά τους υπήρχε ένα έλος γλυκού νερού το οποίο τροφοδοτούνταν από μεγάλες ποσότητες νερού που προερχόταν από τις θερμές πηγές. Επιπροσθέτως, η έρευνα οδήγησε στην κατανόηση των περιγραφών του Ηρόδοτου για το πεδίο της μάχης³⁷ και επιβεβαίωσε για πρώτη φορά την ακρίβειά τους.

Οι μεγάλοι ρυθμοί απόθεσης ασβεστιτικού υλικού (τραβερίνης) από το νερό των πηγών στον ευρύτερο χώρο του πεδίου της μάχης, δημιούρ-

35. Κατά την εποχή του Χαλκού η επικοινωνία με την ανοιχτή θάλασσα δεν θα πρέπει να ήταν αδύνατη, εφόσον τα πλοία είχαν μικρό βύθισμα και μπορούσαν να συντηρηθούν μικρά περάσματα σε κανάλια διαμορφωμένα από τον άνθρωπο.

36. Vouvalidis et al. 2010b, 241-253.

37. Ηροδότου Ζ', 176 (... *των δε Θερμοπυλέων το μεν προς εσπέρης όρος άβατόν τε και απόκρημον, υψηλόν, ανατείνον ες την Οίτην' το δε προς την ηώ της οδού θάλασσα υποδέχεται και τενάγαια.* ...).

γησε επάλληλες αποθέσεις συνολικού πάχους 13 μ. για το χρονικό διάστημα από το 480 π.Χ. έως σήμερα (2500 έτη) καθιστώντας, σε συνδυασμό με την ανύψωση της στάθμης της θάλασσας, την αρχαιολογική διερεύνηση του πεδίου αδύνατη υπό τις παρούσες συνθήκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Béquignon Y., 1937. *La vallée du Spercheios*, Paris.
- Βορτσέλας Ι., 1907 (1973). *Φθιώτις, η προς νότον της Όθρουος*, Εν Αθήναις.
- Bouyia P., 2010. Herakleia in Trachis, στο *Numismatica e Antichità Classiche, Quaderni Ticinesi*, 89 κ.ε.
- Buck J., 1964. Middle Helladic matt-painted pottery, *Hesperia* 33.
- Dakoronia F., 1994. The Spercheios valley and the adjacent area in Late Bronze Age and Early Iron Age, στο *ΘΕΣΣΑΛΙΑ, 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Λυών 1990, Αθήνα, τόμος Α, 233-242.
- Δακορόνια Φ. & Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1995. Ιστορική και Αρχαιολογική ανασκόπηση της κοιλάδας του Σπερχειού, στο *Σπερχειός 2000+. Περιβάλλον και Ανάπτυξη, Πρακτικά Ημερίδας*, Λαμία, 33-49.
- Hope Simpson R. & Dickinson O.T.P.K., 1979. *A Gazetteer and Atlas of Aegean Civilization in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and the Islands*, *SIMA* LII, 265, G79.
- Hope Simpson R. & J.F. Lazenby, 1959. The Kingdom of Peleus and Achilles, *Antiquity* XXXIII, 102-105.
- French D.H., 1972. *Prehistoric pottery groups from Central Greece*, Athens, 40-41.
- Gkotsinas A., Karathanou A., Papakonstantinou M.-F., Syridis G., Vouvalidis K., 2012, (υπό έκδοση). Approaching human activity and interaction with the natural environment through the archaeobotanical and zooarchaeological remains from Middle Helladic Agia Paraskevi, Central Greece, στο *Aegaeum, Proceedings of the 14th International Aegean Conference PHYSIS*, Paris 2012.
- Ιωαννίδη Α., 1972. *ΑΔ* 28, Χρονικά, 395-401.
- Ιωαννίδου-Καρέτσου Α., 1973. Εκ Λιανοκλαδίου Φθιώτιδος. *ΑΑΑ* VI, 395-401.
- Kraft J.C., Rapp G., Szemler G.J., Tziavos Ch., Kase E.W., 1987. The Pass at Thermopylae, Greece, *JFA* 14, 181-198.
- Krapf T. 2012, (υπό έκδοση). Die mattbemalte sog. Lianokladi-Ware (Δ1β / Δ1γ) im Lichte der neuen Funde aus Platania bei Lamia, στο *Actes de la*

1ère Journée d'Études Égéennes, Université de Genève, Γενεύη 3 Νοεμβρίου 2012.

Krapf T. & Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2013 (υπό έκδοση). Η έρευνα της καταγωγής της αμαυρόχρωμης κεραμικής της ΥΕΧ στην Μακεδονία: Νέες ενδείξεις από την ανασκαφή στην Αγία Παρασκευή Λαμίας, στο *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά της 26ης Συνάντησης*, Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 2013.

Maran J., 1992. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III, Die Mittlere Bronzezeit, Teil I, Bonn, 274-278.*

Marinatos S., 1939. *Forschungen in Thermopylai, Bericht. VI International Kongress, Berlin, Berlin.*

Μαρινάτος Σ., 1951. *Θερμοπύλες, Ιστορικός και Αρχαιολογικός Οδηγός*, Αθήνα.

Μαρκατσέλης Ε., Βουβαλίδης Κ., Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., Παπαγεωργίου Μ., Αγγελής Κ., Σταυρόπουλος Γ., Κουτσοκέρα Ν., 2010. Η Γεωλογική – Γεωαρχαιολογική μελέτη του προϊστορικού οικισμού Αγίας Παρασκευής (Λαμία, Φθιώτιδα) και η συμβολή της στον εμπλουτισμό του προγράμματος Π.Ε. Ο Υγρότοπος της Αγίας Παρασκευής, στο *Πρακτικά 5^{ου} Συνεδρίου ΠΕΕΚΠΕ*.

McKay P.A., 1963. *Procopius and the Topography of Thermopylae, AJA 67, 251-252.*

Μπούγια Π., 2001, (υπό έκδοση). «Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια», *ΑΔ 56*.

Pantos P., 1994. *La vallée du Spercheios -Lamia exceptée- aux époques Hellenistique et Romaine. Quinze années de recherches, 1975-1990, στο ΘΕΣΣΑΛΙΑ, 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 1990, Αθήνα, τόμος Β, 223-227.*

Παπαγεωργίου Μ., Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., Βουβαλίδης Κ., Συρίδης Γ., Γκοτσίνας Α., Καραθάνου Α., Κουτσοκέρα Ν., Καλλέργη Γ., Αγγελής Κ., 2012. Τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ως συνδεδειγμένος κρίκος της βασικής εκπαίδευσης με την τριτοβάθμια και ειδικούς επιστημονικούς φορείς. Το παράδειγμα της διημερίδας της Μεγάλης Βρύσης Λαμίας, στο *Πρακτικά του Συνεδρίου ΠΕΕΚΠΕ*.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1989. *ΑΔ 44, Χρονικά, 169-170.*

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1997. Τεφρά Μινύεια αγγεία από τον Αχινό, στο *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών*, Αλμυ-

ρός 1995, τόμος 2, 125-142.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2004. Αρχαιολογικά ευρήματα από την Κοιλιάδα του Σπερχειού, στο *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Πνευματικού Κέντρου Ρουμελιωτών*, Λαμία Σεπτέμβριος 2001, Αθήνα, 337-346.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2006, (υπό έκδοση). Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια, ΑΔ 61.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2007, (υπό έκδοση). Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια, ΑΔ 62.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2008α. Η κοιλάδα του Σπερχειού. Μαλίσ-Αινίς Οιταία, στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Α. Βλάχο-πουλος (επιμ.), Αθήνα, 316-325.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2008β, (υπό έκδοση). Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια, ΑΔ 63.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2009, (υπό έκδοση). Αγία Παρασκευή, θέση Πλατάνια, ΑΔ 64.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ. & Σακκάς Δ., 2010. Μεσοελλαδική κεραμική από το Αμούρι στην κοιλάδα του Σπερχειού, στο *Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. 52, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου MESOELLADIKΑ*, Αθήνα 8-12 Μαρτίου 2006, Αθήνα, 585-586.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., Krapf T., Κουτσοκέρα Ν., Γκοτσίνας Α., Βουβαλίδης Κ., Συρίδης Γ., 2012, (υπό έκδοση). Αγία Παρασκευή Λαμίας, θέση «Πλατάνια»: Το πολιτισμικό και φυσικό περιβάλλον ενός οικισμού στη δελταϊκή πεδιάδα του Σπερχειού κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, στο *Πρακτικά 4ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ)*, Βόλος Μάρτιος 2012.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ. & Βουβαλίδης Κ., 2012 (υπό έκδοση). Αρχαιολογική και παλαιογεωγραφική έρευνα στην κοιλάδα του Σπερχειού, στο *Πρακτικά 4ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ)*, Βόλος Μάρτιος 2012.

Πεχλιβανίδου Σ. 2011. *Ιζηματολογικά και φυσικογεωγραφικά μοντέλα ανάπτυξης Ολοκαινικών δελταϊκών ακολουθιών στην κοιλάδα του Σπερχειού ποταμού*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή.

Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη, 327 κ.ε.

Συρίδης Γ., Αηδονά Ε., Βουβαλίδης Κ., Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., Πεχλιβανίδου Σ., Κουτσοκέρα Ν., 2012, (υπό έκδοση). *Ιζηματογενείς*

καταγραφές ανθρωπογενών και φυσικών διεργασιών στον προϊστορικό οικισμό της Αγίας Παρασκευής Λαμίας, στο *Πρακτικά 4ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ)*, Βόλος Μάρτιος 2012.

Thalmann J.P., 1980. Recherches aux Thermopyles, *BCH* 104, 757-760.

Τιλέλη Φ., 2010, (υπό έκδοση). Ασωπός ποταμός, αρχαία Ηράκλεια, *ΑΔ* 65.

Τσόκας Γ., Σταμπολίδης Α., Βεργεμέζης Γ., Τσούρλος Π., Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., Κουτσοκέρα Ν., 2012, (υπό έκδοση). Γεωφυσική διασκόπηση και συνακόλουθη σύντομη ανασκαφική έρευνα στην θέση “Πλατάνια” Αγίας Παρασκευής Λαμίας, στο *Πρακτικά 4ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ)*, Βόλος Μάρτιος 2012.

Vouvalidis, K., Syrides, G., Pavlopoulos, K., Papakonstantinou, M., Tsourlos, P., 2010a. Holocene Palaeoenvironmental Changes in Agia Paraskevi Prehistoric Settlement, Lamia, Central Greece. *Quaternary International Journal*, 216 (2010), Landscape Evolution and Geoarchaeology, 64-74.

Vouvalidis K., Syridis G., Pavlopoulos K., Pechlivanidou S., Tsourlos P., Papakonstantinou M.-F., 2010b. Palaeogeographical reconstruction of the battle terrain in Ancient Thermopylae, Greece. *Geodinamica Acta* 23/5-6, 241-253.

Wace A. & Thompson M. 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 171-191.

Χουρμουζιάδης Γ., 1973-74. *ΑΔ* 29, Χρονικά, 517-518.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΙΑ – ΦΩΤΕΙΝΗ

Σπούδασε Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και παρακολούθησε μεταπτυχιακά μαθήματα Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου ως υπότροφος της Βρετανικής Σχολής Αθηνών. Προϊσταμένη της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από το 2004 και Αναπληρώτρια Ελλείποντος Προϊσταμένου της 24^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από το 2012. Επίσης, αντεπιστέλλον μέλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Προγράμματος Μακροκώμης σε συνεργασία με το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και του Προγράμματος «Αρχαιολογική και Παλαιογεωγραφική Έρευνα στην Κοιλιάδα του Σπερχειού» σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διευθύνουσα πολλών σωστικών ανασκαφών και της συστηματικής ανασκαφής των νεκροταφείων της αρχαίας Αντρώνας, ένα από τα οποία αποτελεί και το αντικείμενο της διδακτορικής της διατριβής. Έχει ασχοληθεί με την ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων, την οργάνωση μόνιμων και περιοδικών εκθέσεων σε μουσεία της Φθιώτιδας, τη διοργάνωση συνεδρίων και πολιτιστικών εκδηλώσεων καθώς και με την επιμέλεια επιστημονικών εκδόσεων. Έχει λάβει μέρος με ανακοινώσεις της σε πολλά συνέδρια, μελέτες της έχουν δημοσιευθεί σε αρχαιολογικά περιοδικά και έχει δώσει διαλέξεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Οι δημοσιεύσεις της αναφέρονται κυρίως στην ιστορική τοπογραφία της κοιλάδας του Σπερχειού, στις ελληνιστικές νεκροπόλεις Λαμίας και Εχίνου και στη μελέτη των οικισμών της Μεσοελλαδικής εποχής της κοιλάδας του Σπερχειού.

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ
Δακορόνια Φανουρία
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

ΘΕΜΑ

Θερμοπύλες: Παρελθόν, παρόν και μέλλον

Είναι βέβαιο ότι η πλειονότητα των Ελλήνων έχει κάποια γνώση, καλλίτερη ή ατελέστερη σχετικά με την ιστορία και τη σημασία των Θερμοπυλών. Ακόμη και η σύγχρονη φιλομορφία έχει συντελέσει σε αυτό. Είναι όμως επίσης βέβαιο ότι σε πολλούς διαφεύγουν κάποιες λεπτομέρειες, τις οποίες είτε έχουν ξεχάσει είτε τις αγνοούν.

Ασφαλώς όλοι έχουν ακούσει ή και χρησιμοποιήσει φράσεις «κλισέ» του τύπου ότι «η μάχη των Θερμοπυλών αποτελεί πρωταρχικό και παγκόσμιο σύμβολο υπέρτατης θυσίας για τη ιδέα της Πατρίδας και της Ελευθερίας» ή «καθοριστική στιγμή για την Ευρωπαϊκή Ιστορία» κ.λ.π.

Ασφαλώς όλοι γνωρίζουν πολύ ή λίγο τα της εξέλιξης της ιστορικής μάχης αλλά ασφαλώς επίσης πολλοί δεν γνωρίζουν την μνημειακή τοπογραφία της περιοχής και τις μέχρι σήμερα μεταβολές της.

Οι Θερμοπύλες αναφέρονται για πρώτη φορά από τον Ηρόδοτο σύμφωνα με τον οποίον οι κάτοικοι της περιοχής, «οι επιχώριοι και περίοικοι» όπως τους χαρακτηρίζει, την ονόμαζαν «Πύλαι» ενώ οι υπόλοιποι Έλληνες την ονόμαζαν Θερμοπύλες (Ηρόδοτος, Ζ, 175, 176, 198, 199 κ.α.). Το όνομα οφείλεται αφενός στις θερμές πηγές, που αναβλύζουν εδώ και ήταν ήδη γνωστές από την αρχαιότητα, αφετέρου στη διαμόρφωση του τοπίου και ειδικότερα του διαδρόμου, που διαμορφωνόταν στην αρχαιότητα από τις κρημνώδεις απολήξεις του όρους Καλλίδρομο, που προβάλλονται σε τρία σημεία προς τη θάλασσα και δημιουργούν τρία στενά περάσματα, τα καλούμενα «Πύλες», τη δυτική τη μεσαία και την ανατολική.

Παλαιότερα πίστευαν, ακόμη και αναγνωρισμένοι επιστήμονες, ότι οι Θερμοπύλες ήταν η μόνη οδός προς τη νοτιότερη Ελλάδα. Η σύγχρονη έρευνα και η ιστορία όμως απέδειξαν ότι αυτή η άποψη είναι μύθος, όπως και αυτή που θεωρεί ότι εδώ ήταν ο μόνος κατάλληλος διάδρομος για την μετακίνηση στρατευμάτων (Staeclin, 1924, 194; Bequignon, 1937, 21; Τσακρή, 1970, 27; Δακορόνια, 1987, 16-17; Szemler et.al., 1996, 1-2; Wallace, 1980, 16-17; Kase, 1991, 21-22). Αυτός ο μύθος διαψεύστηκε αφ' εαυτού κάθε φορά που οι Έλληνες πίστεψαν ότι υπερασπιζόμενοι τα στενά των Θερμοπυλών θα απέτρεπαν κάθε εισβολή προς το νότιο κορμό του Ελλαδικού χώρου. Η ιστορία απέδειξε ότι πάντοτε τα στενά υπερεκρεάστηκαν

και περικυκλώθηκαν.

Ο χώρος των στενών σήμερα ελάχιστη σχέση έχει με αυτόν που περιγράφει ο Ηρόδοτος, όταν κατά την εποχή του το πέρασμα ήταν τόσο πλατύ όσο να διέρχεται μία άμαξα όπως αναφέρει (Ηρόδοτος, Ζ, 176; Bequignon, 1937, 44; Szemler, 1991, 79).

Δυτικά υψώνονται απότομα οι απολήξεις του Καλλιδρόμου ενώ ανατολικά βορειοανατολικά την εποχή της περίφημης μάχης του 480 π.Χ. το στενό συναντούσε την βαθειά και απότομη ακτογραμμή της θάλασσας, που έφθανε μέχρι τους πρόποδες του βουνού (εικ. 1). Αυτό συνάγεται όχι μόνον από τις μαρτυρίες του Ηρόδοτου που παραδίδει ότι οι Πέρσες

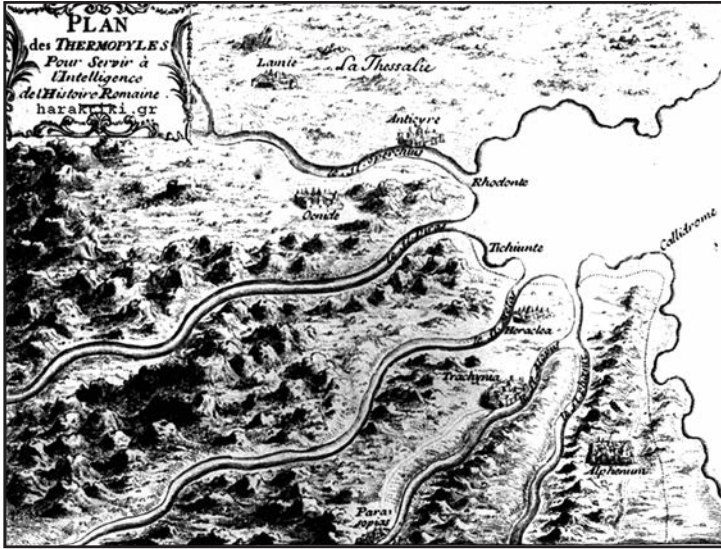

Εικ. 1. Άποψη των Θερμοπυλών από ΝΑ. Χαρακτικό. 19ος αιώνας.

κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων με τους υπερασπιστές των στενών άλλοι εφονεύοντο και άλλοι έπεφταν στη θάλασσα για να γλιτώσουν αλλά πνίγονταν. Γεωφυσικές μελέτες και γεωτρήσεις που διενήργησε τη δεκαετία του 70 η ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Loyola του Σικάγου υπό τον καθηγητή Edward Kase απέδειξαν ότι η θάλασσα πράγματι έφθανε μέχρι τους πρόποδες του Καλλιδρόμου (Kraft, 1991, 7-8). Ο Στράβων εξάλλου παραδίδει ότι ακόμη στην εποχή του εδώ υπήρχε ένα μεγάλο λιμάνι (Στράβων, ΙΧ, 429).

Η σημερινή μορφή της περιοχής είναι αποτέλεσμα αλουβιακών αποθέσεων χιλιετιών των ποταμών και χειμάρρων που ρέουν εδώ, όπως ο Ασωπός, ο Μέλας και ο Φοίνιξ, καθώς και κατολισθήσεων, που συνέβαλαν στην πρόσχωση της ακτής και μετατροπής της σε πεδινή και ελώδη (εικ. 2), χαρακτήρα που τουλάχιστον μέχρι και τον 19ο αι. διατήρησε σύμφωνα με όσα αναφέρουν οι περιηγητές και απεικονίζονται σε γκραβούρες του 18ου και 19ου αι. (Dodwell, 1819, ΙΙ,77; Bequignon, 1937, 43; Kraft, 1991, 6-12).

Ακόμη και μέχρι το 1939 ο καθηγητής Σπυρίδων Μαρινάτος, που υπήρξε ο μόνος μέχρι τότε που διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα στο χώρο,

Εικ. 2. Χάρτης της περιοχής των Θερμοπυλών. Χαρακτικό. 19ος αιώνας.

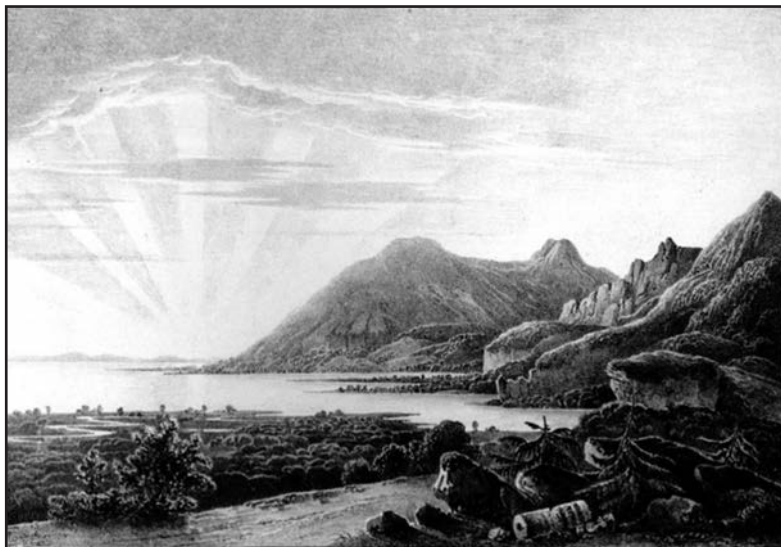
αναφέρει ότι η περιοχή ήταν ελώδης (Μαρινάτος, 1951, 3).

Όπως αναφέρθηκε η έρευνα έχει αποδείξει ότι υπάρχουν αρκετές δυνατότητες επικοινωνίας μέσω ορεινών διόδων από βορρά προς νότο και τούμπαλιν στον κορμό της Ηπειρωτικής Ελλάδας η δίοδος όμως των στενών των Θερμοπυλών είχε σημαντικά στρατηγικά πλεονεκτήματα διότι ήταν ομαλή, σχεδόν επίπεδη, και μπορούσε να υποστηριχτεί από θαλάσσης από πολεμικό ναυτικό (Bequignon, 1937, 45-46; Kraft, 1991, 8). Αυτοί ήταν οι λόγοι για τους οποίους είχε την προτίμηση των στρατευμάτων. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Τίτος Λίβιος την χαρακτηρίζει ως «via militaris» δηλ. οδό στρατιωτική (Τίτος Λίβιος, XXXVI, 15.11; Bequignon, 1937, 43). Ο χαρακτηρισμός είναι απόλυτα επιτυχής αν σκεφτεί κανείς ότι οι Θερμοπύλες υπήρξαν θέατρο πολεμικών συγκρούσεων τριάντα φορές από το 480 π.Χ μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όταν Άγγλοι και Νεοζηλανδοί συγκρούστηκαν εδώ με Γερμανούς. (Mc Clymont, 1959, 384-399).

Πορευόμενοι από Βορρά και με κατεύθυνση προς Νότο συναντάμε πρώτα την δυτική Πύλη που τοποθετείται στο ύψος όπου σήμερα σώζονται τα ερείπια υδραγωγείου και νερόμυλου. Η τοποθεσία είναι γνωστή σήμερα με την ονομασία Ψωρονέρια και υπάρχει εκεί τεχνητό βύθισμα-πισίνα όπου προσέρχονται πολλοί λουόμενοι διότι τα νερά έχουν ιαματικές ιδιότητες. Η ονομασία ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι οι πηγές είναι θειούχες και συνιστώνται για παθήσεις του δέρματος εκτός των άλλων.

Μετά την Πύλη ακολουθεί το «Ζαστανόρεμα» πρακτικώς η κοίτη ενός χειμάρρου που ταυτίζεται με τον ποταμό Φοίνικα (Bequignon, 1937, 59-60, 63-65), που αναφέρουν οι αρχαίες γραπτές πηγές (Ηρόδοτος, Ζ, 198-200).

Στην πλαγιά υψώματος δυτικά του Ζαστανορέματος πιθανολογείται η θέση της αρχαίας Ανθήλης (εικ. 3), (Thalmann, 1980, 757-760).

Εικ. 3. Άποψη των Θερμοπυλών από ΒΔ, όπου διακρίνονται πιθανολογούμενα λείψανα του Ιερού της Δήμητρας Πυλαίας στην αρχαία Ανθήλη. Χαρακτικό. 19ος αιώνας.

Η Ανθήλη υπήρξε κομβικό σημείο στον παράλιο δρόμο προς τη νοτιότερη Ελλάδα. Ο Ηρόδοτος την περιγράφει ως «πόλη» ή «κώμη» και κοντά της πρέπει να ήταν το Ιερό της Δήμητρας Πυλαίας ή Αμφικτυονίδας (Thalmann, 1980, 757-760). Το Ιερό ήταν έδρα της Πυλαίας Αμφικτυονίας, αποτέλεσμα της υποχώρησης της πολιτικής δύναμης των Λοκρών και της ενίσχυσης εκείνης των Φωκέων μετά τον 7ο αι. π.Χ. Εδώ επίσης μαρτυρείται και Ιερό του Αμφικτύονα, μυθικού προγόνου των Ελλήνων καθώς και ναός του Ηρακλέους, ο οποίος στην αρχαιότητα ως γνωστόν λατρευόταν ως προστάτης των θερμών πηγών (Μαρινάτος, 1951, 55-56).

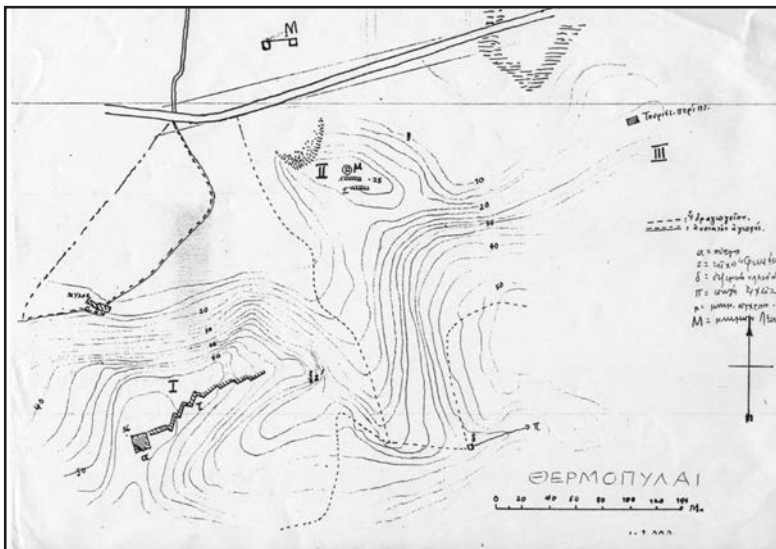
Λείψανα στοάς και σταδίου εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών τη δεκαετία του 50 από Γάλλους αρχαιολόγους και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λαμίας τα τελευταία χρόνια εφαρμόζει πρόγραμμα καθαρισμών και έρευνας στο χώρο. Τα κτήρια προφανώς ανήκαν στο Ιερό της Δήμητρας δεν έχουν όμως ακόμη εντοπιστεί οι ναοί και η θέση της κώμης Ανθήλης.

Προχωρώντας στη θέση των σημερινών εγκαταστάσεων των λουτρών των Θερμοπυλών, υπάρχουν οι θερμές πηγές όπου είχαν κατασκευαστεί μπανιέρες καλούμενες «χύτροι ή κολυμβήθρες» (Μαρινάτος, 1951, 56). Εδώ κατά τον Φιλόστρατο, ο Ηρώδης ο Αττικός είχε κτίσει λουτρό, ξενο-

δοχείο ή εστιατόριο (Φιλόστρατος, IV, 16-23), κάτι που μιμήθηκαν και οι νέοι Έλληνες. Τυχαίο; Ασφαλώς όχι! Το γεγονός άλλωστε από μόνο του αποτελεί κλασσικό παράδειγμα του καθοριστικού ρόλου, που παίζουν τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά ενός τόπου στην παραγωγική διαδικασία και την οικονομία του.

Δυτικά των λουτρών στο ύψωμα Ζάστανος στη θέση Καστράκι διατηρούνται λείψανα οχύρωσης, που πιθανόν ανήκουν στην αρχαία Ροδουντία (Τίτος Λίβιος, XXXVI, 16.11.17, 11.19.1; Στράβων, IX, 428; Staehlin, 1924, 203-205).

Προχωρώντας προς Νότο στο ύψος περίπου του σημερινού μνημείου του Λεωνίδα, μέσα στη μυσγάγγεια της πλαγιάς διακρίνονται τμήματα του τείχους, που είχαν οικοδομήσει οι Φωκείς τον 6ο αι π.Χ ως προμαχώνα για την ανάσχεση των Θεσσαλών κατά την διάρκεια των Ιερών πολέμων (εικ. 4), (Ηρόδοτος, Z, 176; Szemler, 1991, 106-108).

Εικ. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου των Θερμοπυλών.

Το τείχος παρουσιάζει επισκενές μεταγενέστερες, απόδειξη της διαχρονικής χρησιμότητάς του και χρήσης του.

Βόρεια-βορειοανατολικά του τείχους υψώνεται χαμηλός λόφος, που μπορεί να ταυτιστεί με αρκετή βεβαιότητα με τον αρχαίο Κολωνό.

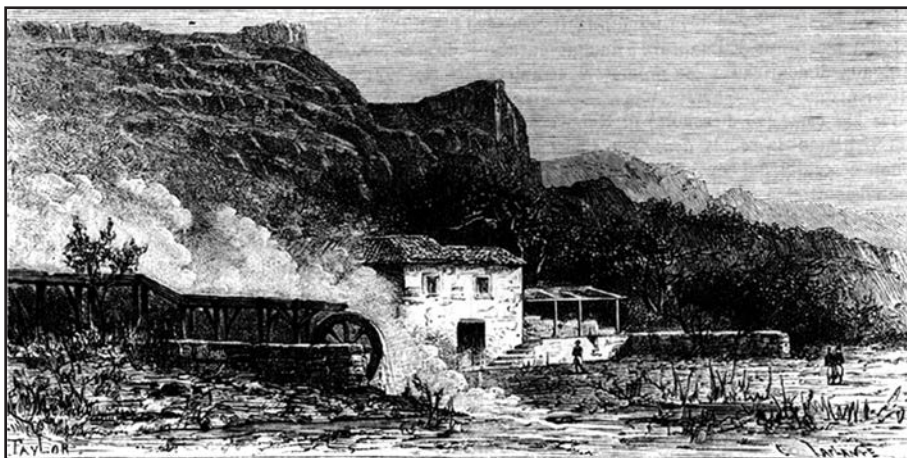
Ανασκαφές που διενήργησε ο Μαρινάτος το 1939 εκτός του τείχους των Φωκίων, που το επεσήμανε και το αποκάλυψε, στον Κολωνό βρήκε λείψανα οικοδομημάτων, ταφών και οχυρωματικών κατασκευών, που φθάνουν μέχρι τους Ρωμαϊκούς και τους Βυζαντινούς χρόνους. Επί πλέον βρέθηκαν και τα χαρακώματα, που διανοίχθηκαν εκεί κατά τον πόλεμο του 1897 (Μαρινάτος, 1951, 65-66).

Η ταύτιση του Κολωνού προτάθηκε από τον Μαρινάτο εξαιτίας της ευρέσεως μεγάλου αριθμού αιχμών “περσικών”, “ασσυριακών” και “αιγυπτιακών” (Μαρινάτος, 1951, εικ.21). Ο Κολωνός και το τείχος των Φωκέων εντάσσονται στην Μεσαία Πύλη.

Νότια του Κολωνού υπάρχει πηγή, ενεργή μέχρι σήμερα, η οποία κατά τους μελετητές είναι εκείνη στα νερά της οποίας λούστηκαν και προετοιμάστηκαν για την μοιραία μάχη οι υπερασπιστές των Θερμοπυλών.

Η πηγή σήμερα έχει καλυφθεί από βλάστηση όπως και το τείχος των Φωκέων, την εποχή όμως του Μαρινάτου ήταν εύκολα προσβάσιμη και ορατή. Δυστυχώς και αυτή βρίσκεται σε ιδιωτικό χώρο.

Η ύπαρξη νερών στην περιοχή υπήρξε προφανώς η αιτία εγκαταστάσεως υδρόμυλου και πανδοχείου (χάνι) ήδη από τον 18ο αιώνα, το οποίο απεικονίζεται σε χαρακτηριστικά του 1820 και σήμερα έχει μετατραπεί σε ερείπιο, διότι και αυτό αποτελεί ιδιωτική ιδιοκτησία (εικ. 5).

*Εικ. 5. Υδρόμυλος και πανδοχείο-χάνι στις Θερμοπύλες.
Χαρακτικό. 19ος αιώνας.*

Κατά την έξοδο προς Νότο από τα στενά υπάρχει οχυρή θέση-πόλη, που ταυτίζεται με τους αρχαίους Αλπηνούς (Bequignon, 1937, 44-46). Λείψανα οχύρωσης, που διατηρούνται εκεί, εικάζεται ότι ανήκουν στα οχυρωματικά έργα του Ιουστινιανού. Εδώ τοποθετούνται και οι λίθοι του Μελάμπυγος.

Παρατηρώντας τον χάρτη της περιοχής και τις οχυρώσεις, γύρω από αυτήν, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης στη θέση Παλαιόκαστρο της Ανάβρας, διακρίνουμε ένα οργανωμένο σύστημα άμυνας αποτέλεσμα υψηλής στρατηγικής τέχνης.

Η κατά το δυνατόν σύντομη περιγραφή της μνημειακής τοπογραφίας των στενών καλύπτει περιληπτικά το παρελθόν των Θερμοπυλών.

Το παρόν της περιοχής αποτελεί ο 20ος αιώνας, όταν για πρώτη φορά

γίνονται απόπειρες αρχαιολογικής διερεύνησης των στενών. Όπως προαναφέρθηκε ο καθηγητής Σπυριδών Μαρινάτος το 1939 με χρηματοδότηση της φιλαρχαίου Αμερικανίδας Elizabeth Hamlin Hunt διενήργησε ανασκαφική έρευνα στον χώρο των Θερμοπυλών την μοναδική μέχρι πρόσφατα. Τα αποτελέσματα μάλιστα ανακοίνωσε στο 6ο διεθνές συνέδριο αρχαιολογίας στο Βερολίνο, που ήταν και το τελευταίο πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Marinatos, 1940, 333-341).

Το 1956 τοποθετήθηκε για πρώτη φορά φύλακας αρχαιοτήτων με έδρα τις Θερμοπύλες, που υπήρξε ο πρώτος και ο μοναδικός φύλακας αρχαιοτήτων ολοκλήρου του Νομού Φθιώτιδας μέχρι το 1969. Η πρόσληψη του αποτελεί ένα σπάνιο δείγμα αίσθησης χιούμορ της δημόσιας διοίκησης. Ο φύλακας αυτός ο κύριος Λεωνίδας Κωνσταντόπουλος επελέγη μεταξύ δύο υποψηφίων για την θέση εξαιτίας του ονόματος του από τον Μαρινάτο, ο οποίος είχε αποφανθεί ότι: «ένας Λεωνίδας σύγχρονος ταιριάζει να φυλάει τις Θερμοπύλες».

Στο πλαίσιο της κατασκευής της ΝΕΟ την δεκαετία του 1950, ο λόφος του Κολωνού, προφανώς χωρίς άδεια υπέστη λατόμευση για τις ανάγκες του δρόμου.

Την ίδια περίπου δεκαετία αναγείρεται και το μνημείο του Λεωνίδα (1955), έργο που έχει και μία ενδιαφέρουσα και αστεία ιστορία.

Πρίν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο κάποιος ομογενής της Αμερικής ονόματι Δουσμάνης, Σπαρτιάτης στην καταγωγή, πρόσφερε χρήματα για την ανέγερση μνημείου του Λεωνίδα στην Σπάρτη. Ανετέθη τότε στον γλύπτη Φαληρέα να κάνει άγαλμα. Λόγω του πολέμου οι ενέργειες σταμάτησαν. Μετά τον πόλεμο ο Φαληρεύς τελείωσε το άγαλμα, αλλά ο αρχικός χορηγός Δουσμάνης είχε πεθάνει. Έτσι ο γλύπτης φρόντισε και ήρθε σε επαφή με την οργάνωση ΑΧΕΠΑ, της οποίας ο τότε πρόεδρος Χάρης Μπούρας συγκέντρωσε τριακόσιους ομογενείς Σπαρτιάτες της Αμερικής, που προσέφεραν από 300 δολάρια ο καθένας για την ανέγερση του μνημείου στην Σπάρτη.

Επειδή το άγαλμα του Λεωνίδα παριστάνεται γυμνό ο τότε Μητροπολίτης της περιοχής αντέδρασε στην κατασκευή του και τελικά αποφασίστηκε το μνημείο και το άγαλμα του Λεωνίδα να στηθεί στις Θερμοπύλες. Μάλιστα οι τριακόσιοι εκείνοι δωρητές έλαβαν τον τίτλο των Ιπποτών των Θερμοπυλών (**εικ. 6**). Ζητήσανε όμως να γραφτούν τα ονόματα τους στην όψη του Μνημείου και ο τότε Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων Σπυριδών Μαρινάτος αντέδρασε και τελικά υπεχώρησε και δέχτηκε να γραφτούν τα ονόματα στην πίσω όψη του μνημείου. Έτσι στην πίσω πλευρά του μνημείου εντοιχίστηκαν οκτώ μαρμάρινες πλάκες πάνω στις οποίες χαράχθηκαν τα ονόματα των τριακοσίων δωρητών Ελληνικά και Αγγλικά με τον τόπο καταγωγής στην Ελλάδα του καθενός και τον τόπο

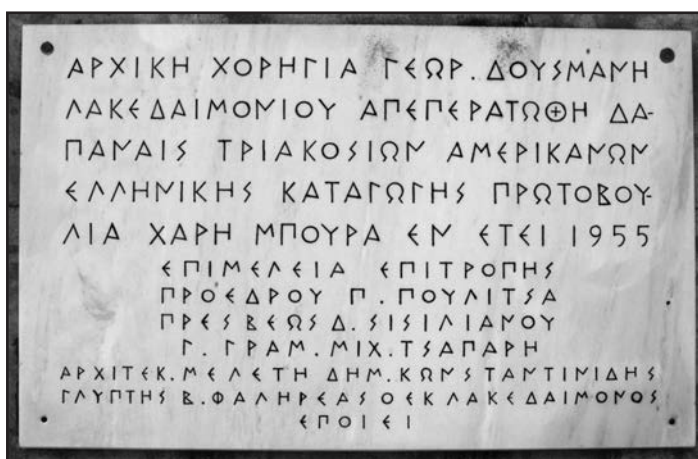

Εικ. 6. Ελληνοαμερικανοί δωρητές την ημέρα των εγκαινίων του μνημείου του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες.

διαμονής τους στην Αμερική. Το γεγονός σχολιάστηκε δυσμενώς πολλές φορές και υπήρξαν μάλιστα και αστείες παρεξηγήσεις, δηλαδή πολλοί νόμιζαν, ότι αυτοί ήταν οι τριακόσιοι σπαρτιάτες του Λεωνίδα, που έπεσαν στην ομώνυμα φημισμένη μάχη.

Κατά το έτος 1968 ή 1969 όταν πάλι ήταν Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων ο Σπυρίδων Μαρινάτος δόθηκε εντολή και βγάλανε αυτές τις πλάκες και βάλανε δύο άλλες, όπου γράφτηκαν τα ονόματα του αρχικού χορηγού και εμπνευστού του μνημείου Δουσμάνη και του προέδρου του ΑΧΕΠΑ Χάρη Μπούρα, που φρόντισε για την συγκέντρωση του ποσού και των τριών μελών της επιτροπής, που εξετέλεσε το μνημείο και του γλύπτου Φαληρέα. Μνημονεύεται επίσης ότι το μνημείο έγινε με δαπάνη τριακοσίων ομογενών της Αμερικής (εικ. 7).

Την ίδια δεκαετία ο ΕΟΤ έκτισε ένα περίπτερο με σκοπό να γίνει μια έκθεση και κυλικείο. Το έργο αυτό είναι δείγ-

Εικ. 7. Ενεπίγραφή πλάκα της δωρεάς του μνημείου του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες.

μα της ελληνικής παθογένειας. Κατασκευάστηκε χωρίς ιδιαίτερη μελέτη και σκέψη, σε ακατάλληλο μέρος και σπαταλήθηκαν πόροι, που δεν απέδωσαν ποτέ.

Το 1972 ιδρύεται η ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η οποία λειτουργήσε μόνον για δέκα μήνες το 1973 και έκτοτε έκλεισαν τα γραφεία και παρέμεινε υπό την εποπτεία Εφορείας του Βόλου. Τον Απρίλιο του 1977 επαναλειτούργησε η Εφορεία και έκτοτε λειτουργεί κανονικά και θα έλεγα με ικανοποιητικούς ρυθμούς και αποτελεσματικότητα.

Το 1978 μετά από απόφαση του ΚΑΣ δένδροφυτεύτηκε, ο χώρος γύρω από το μνημείο με τριακόσια κυπαρίσσια. Ο αριθμός συμβολικός και η φύτευση έγινε σε λάκκους, που ανοίχτηκαν και γέμισαν με καθαρό χώμα.

Επίσης δημιουργήθηκαν παρτέρια μπροστά από το μνημείο για να εμποδίζεται η στάθμευση εκεί φορτηγών και αυτοκινήτων, που ρύπαιναν το χώρο.

Το 1979 πάλι με απόφαση του Συμβουλίου επιχώθηκε το λατομείο στον Κολωνό και φυτεύτηκε με θάμνους, που φύονται στην περιοχή.

Ακολούθησαν κηρύξεις των ορατών μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, που αναφέρθηκαν. Η Εφορεία περιοδικά καθάριζε και καθαρίζει τον χώρο και συντηρεί τα φυτά

Όμως πρέπει να ομολογήσουμε ότι ξεχνάμε την έννοια της ατομικής ευθύνης για να μείνουν οι αρχαιολογικοί και οι κοινόχρηστοι χώροι καθαροί και πυροβολούμε το Κράτος ξεχνώντας ότι το Κράτος είμαστε ΚΑΙ εμείς και ότι δεν είναι δυνατόν πίσω από τον καθένα μας να τρέχει ένας φύλακας ή ένα όργανο της τάξης.

Στη δεκαετία του 1990 οι Θεσπιείς δικαιολογημένα θέλησαν να τονίσουν την συμβολή των χιλίων προγόνων τους, που έπεσαν κατά την περίφημη μάχη, αναγείροντας ένα μνημείο τα εγκαίνια του οποίου έκανε ο τότε πρόεδρος της Δημοκρατίας κος Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος.

Η νέα χάραξη και κατασκευή του ΠΑΘΕ μείωσε την επισκεψιμότητα του χώρου, ίσως επ' ωφελεία του, διότι δεν ρυπαίνεται τόσο πολύ, ωστόσο δημιουργεί ελπίδες για ημέρες δόξης και προβολής της περιοχής το νέο Κέντρο Ενημέρωσης Θερμοπυλών, μία πρωτοβουλία που μόνον ο Δήμος Λαμιέων υπό τον Δήμαρχό του κ. Γεώργιο Κοτρωνιά απετόλμησε να θέσει σε εφαρμογή.

Βέβαια για τις Θερμοπύλες θα μπορούσαν να γραφούν τόμοι ολόκληροι. Η απουσία συστηματικής έρευνας έχει δώσει αφορμή σε πάσης φύσεως αντιγνωμίες και συγκρούσεις απόψεων μεταξύ των επιστημόνων.

Η περιγραφή που προηγήθηκε σχετικά με τη μνημειακή τοπογραφία των Θερμοπυλών δεν εξαντλεί το θέμα αλλά σκοπό έχει να καταδείξει την αντίφαση, που χαρακτηρίζει αυτό το σημαντικό αρχαιολογικό χώρο

και το τι έχει να προσδοκά η έρευνα όποτε και αν αυτή επιχειρηθεί.

Οι Θερμοπύλες είναι ένα μέγεθος που δεν είναι δυνατόν να το διαχειριστεί κανείς στα χρονικά όρια μία θητείας είτε κυβερνήσεων είτε τοπικών αρχών.

Είναι ένα μέγεθος που ξεπερνά τις δυνατότητες και τα όρια μίας γενιάς ή μίας τοπικής υπηρεσίας.

Ας πάρουμε σαν παράδειγμα ένα γειτονικό αρχαιολογικό χώρο, τους Δελφούς, οι οποίοι ερευνούνται και μελετώνται 120 χρόνια από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Είναι απορίας άξιον, πώς οι Θερμοπύλες με την αίγλη και την παγκόσμια ακτινοβολία δεν έχουν ελκύσει το ενδιαφέρον των μεγάλων επιστημονικών ιδρυμάτων.

Βέβαια η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων της Λαμίας, αρμόδια για την προστασία και ανάδειξη του χώρου δεν στερείται ούτε γνώσεων ούτε ενθουσιασμού των μελών της και πάντοτε προσπαθούσε και προσπαθεί να κάνει το καλλίτερο δυνατό για το χώρο. Οι Θερμοπύλες όμως δεν αντιμετωπίζονται πυροσβεστικά ή ευκαιριακά με τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες της Υπηρεσίας.

Με βάση τα ανωτέρω εν συντομία εκτίθενται τα όνειρα και οι προτάσεις της υπογράφουσας για αυτόν τον χώρο, ένα παγκόσμια αναγνωρίσιμο σύμβολο.

Σαν πρώτο βήμα πρέπει να γίνει ακριβής τοπογράφηση της περιοχής και καταγραφή των ερειπίων αρχαίων και νεωτέρων, της πανίδας, των πηγών και της γεωλογικής ιδιοσυγκρασίας της.

Δεύτερο βήμα, να διευκρινιστεί και να λυθεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς του χώρου, διότι είναι ανεπίτρεπτο μνημεία σαν την πηγή του Λεωνίδα ή το τείχος των Φωκέων να διεκδικούνται από ιδιώτες.

Να οργανωθεί Διεθνές Συνέδριο με θέμα προτάσεις για ανάδειξη και διαμόρφωση του χώρου.

Να κηρυχθεί Διεθνής διαγωνισμός για την εκπόνηση μελέτης διαμόρφωσης. Τέτοιου είδους εγχειρήματα έχουν επιχειρηθεί επιτυχώς στο εξωτερικό για ήσσονος σημασίας χώρους.

Να ανακοινωθεί συστηματική αρχαιολογική έρευνα του χώρου και μελέτη και ανάδειξη των μνημείων.

Να ανεγερθεί σε επόμενο στάδιο μουσείο, που θα στεγάσει τα ευρήματα των ερευνών.

Στον διαμορφωμένο πλέον αρχαιολογικό χώρο να οργανώνονται εκδηλώσεις υψηλού επιπέδου όπως συναυλίες, κλασικές θεατρικές παραστάσεις, συνέδρια.

Οργάνωση και λειτουργία Διεθνούς Κέντρου Μελέτης Πολέμων και Διαιτησιών με την ανάλογη υποδομή, όπως βιβλιοθήκη, αίθουσες μαθημάτων, διαλέξεων και συνεδρίων με οπτικοακουστικά μέσα, ξενώνες για φιλοξενία επιστημόνων είναι μία φιλόδοξη αλλά εφικτή πρόταση.

Θα πρέπει να αναστηλωθεί επίσης ο ερειπωμένος νερόμυλος, ως νεότερο μνημείο και να χρησιμοποιηθεί ανάλογα. Για όλα αυτά χρειάζονται χρήματα και ένας φορέας, που θα κινεί τα νήματα διαχρονικά.

Οι όποιες βέβαια ενέργειες γίνουν, θα πρέπει να έχουν την έγκριση των αρμοδίων ελληνικών αρχών με προεξάρχουσα εκείνη του Υπουργείου Πολιτισμού και της αρχαιολογικής υπηρεσίας.

Μπορεί να πει κανείς ότι όλα αυτά μοιάζουν σαν όνειρο και το ερώτημα είναι πως μπορεί να μετατραπεί σε πραγματικότητα. Η λύση είναι να αρθούμε πέρα και πάνω από τοπικιστικές ή πολιτικές σκοπιμότητες και φιλοδοξίες και να προσφύγουμε σε διεθνείς οργανισμούς και σαν τέτοιοι προτείνονται ο ΟΗΕ και η UNESCO υπό την αιγίδα των οποίων θα μπορούσε να τεθεί μία τέτοια προσπάθεια, που σε τελευταία ανάλυση αποτελεί υποχρέωση της Διεθνούς Κοινότητας, εφόσον εδώ φύτρωσε ο σπόρος της ιδέας της Κοινωνίας των Εθνών και της Παγκόσμιας ειρήνης μέσω ανάλογων διαιτησιών.

Όταν καταστεί δυνατό να κινήσουμε το παγκόσμιο ενδιαφέρον, είναι σίγουρο ότι η αίγλη των οργανισμών που προαναφέρθηκαν θα ελκύσει και σοβαρές χορηγίες για την υλοποίηση όσων ονείρων έχουμε για τις Θερμοπύλες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bequignon Y., La Vallee du Spercheios, Paris 1937.

Δακορώνια Φ., ΜΑΡΜΑΡΑ: Τα Υπομνηματικά Νεκροταφεία των Τύμβων, Αθήνα 1987.

Dodwell Ed., A Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801,1805 and 1806, London 1819.

Kase Ed., The Isthmus Corridor road system from the Valley of Spercheios to Kirrha on the Krisaian Gulf, The Great Isthmus Corridor Route, Vol.I, University of Minnesota Publications,1991, 21-45. (Στο εξής CORRIDOR).

Μαρινάτος Σπ.,Θερμοπύλαι, Ιστορικός και Αρχαιολογικός Οδηγός, Αθήνα 1951.

Marinatos Sp., Forschungen in Thermopylen,Bericht ueber den VI Internationalen Kongress fuer Archaeologie, Berlin 1939, (Berlin 1940), 333-341.

* Kraft J., Geology of the Great Isthmus Corridor, CORRIDOR, 1-16.

Staeclin Fr., Das Hellenische Thessalien, Stuttgart 1924.

Szemler G., Introduction to the History of the Great Isthmus Corridor, CORRIDOR, 60-64.

Szemler G.-Cherf W.-Kraft J. THERMOPYLAI, Myth and Reality, Chicago 1996.

Thalmann J.P., Recherches au Thermopyles, BCH 104, 1980,757-760.

Τσακρής Π. Η Αρχαία Δωρίς, η Μητρόπολις των Δωριέων, Αθήνα 1970.

Wallace P., The Anopaia Path at Thermopylai, AJA 84, 1980, 15-23.

* McGlymont W.G., To Greece, Official History of New Zealand in the Second World War at 1939-45, Wellington 1959.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ ΦΑΝΟΥΡΙΑ

Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από όπου έλαβε πτυχίο Αρχαιολογικού και Ιστορικού Τμήματος και στη Νομική Σχολή του ίδιου Πανεπιστημίου από όπου έλαβε πτυχίο του Τμήματος Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικών Επιστημών. Είναι Διδάκτωρ Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και έχει συμμετάσχει σε προγράμματα του Ι.Δ.Ε. του Εθνικού Κέντρου Δημοσίας Διοίκησης, σε θέματα Δημοσίου Management και διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού. Από το 1964 έως το 2000 εργάστηκε για την Αρχαιολογική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού και υπηρέτησε στην Αθήνα, στη Θήβα, στη Λαμία και στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού. Βασικό έργο της υπήρξε η από το 1977 οργάνωση και επαναλειτουργία της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λαμίας. Η οργάνωση των αρχείων και η εκπαίδευση του προσωπικού υπήρξε έργο με το οποίο ασχολήθηκε συστηματικά σε όλη τη διάρκεια της θητείας της στην περιοχή. Το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας είναι ο εντοπισμός άγνωστων αρχαιολογικών χώρων, η διενέργεια μεγάλου αριθμού ανασκαφών, σωστικών και συστηματικών, στον χώρο της κεντρικής Ελλάδος, μέχρι τότε σχεδόν άγνωστου στη διεθνή βιβλιογραφία, και ο σχεδιασμός και η εφαρμογή της επανέκθεσης των δύο νέων Μουσείων της περιοχής (Λαμίας και Αταλάντης). Έχει συγγράψει μεγάλο αριθμό επιστημονικών άρθρων και βιβλία σχετικά με την κεντρική Ελλάδα και έχει συμμετάσχει σε πολλά διεθνή συνέδρια. Έχει δώσει διαλέξεις σε ιδρύματα και Πανεπιστήμια του εσωτερικού και του εξωτερικού και έχει παραδώσει μαθήματα στο Πανεπιστήμιο του Salzburg, στο Ινστιτούτο Ιστορίας και Αρχαιολογίας ως έκτακτη Λέκτωρ. Είναι εταίρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και αντεπιστέλλον μέλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ

Δρ. ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ – Δρ. ΤΙΝΑ McGEORGE

Αρχαιολόγος

Ανθρωπολόγος

ΘΕΜΑ

*Η διαχρονική χρήση του νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία
στις Κομποτάδες Φθιώτιδας:*

Μια πρώτη προσέγγιση με βάση τα ευρήματα του τάφου IV

*Στους φύλακες Αρχαιοτήτων Δημήτριο Τσέλο
και Βασίλειο Καρανικόλα, για την συμβολή
τους στον εντοπισμό του νεκροταφείου*

Η περιοχή των Κομποτάδων βρίσκεται σε εδάφη όπου πιθανολογούνται τα σύνορα της Αινίδας, Μαλίδας και Οιταίας χώρας, τα οποία τοποθετούνται κατά την κλασική και ελληνιστική εποχή (5ος -2ος αι. π.Χ.) ανατολικά του σύγχρονου χωριού εκεί όπου πλησιάζουν τα μπροστινά βουνά της Όθρυος και της Οίτης, στο σημείο που η τελευταία φτάνει κοντά τον Σπερχειό, στην περιοχή μεταξύ Κωσταλεξίου και Φραντζή.

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα και τις επιφανειακές μαρτυρίες, στην ευρύτερη περιοχή έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες στη θέση Τρανή Λάκκα, όπου ανασκάφηκε τμήμα ελληνιστικού κτιρίου², στις θέσεις Φτελιά ή Πουριά και Αμπέλια, όπου βρέθηκαν τάφοι, ορισμένοι του γνωστού μακεδονικού τύπου³ και στη θέση Τζανί⁴ εκατέρωθεν του επαρχιακού δρόμου, ένα χιλιόμετρο περίπου νότια του λόφου του Προφήτη Ηλία, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα κτιρίων ελληνιστικών χρόνων. Παλαιότερες αναφορές, όπως αυτές των Daux και Béquignon,⁵ για τον λεγόμενο τύμβο του Πηλίου και για αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός στρογγυλού κτηρίου και ενός μικρού τάφου, που βρέθηκαν κατά τη διάνοιξη δρόμου στην περιοχή, αφορούν πιθανότατα τις θέσεις αυτές, όπου οι επιφανειακές ενδείξεις μαρτυρούν εκτεταμένη ανθρώπινη δραστηριότητα.

Η θέση Προφήτης Ηλίας Κομποτάδων αποτελεί έναν χαμηλό λόφο ακριβώς στη νότια όχθη του Σπερχειού, 1,5 χλμ. βόρεια του σύγχρονου χωριού. Η ανασκαφική διερεύνηση του νεκροταφείου των θαλαμωτών τάφων άρχισε τον Μάιο του 2009 από τη ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων⁶ και απέδωσε σημαντικά ευρήματα για την ζωή

1. Stählin 2002, 358, 367, 372

2. ΑΔ 42, 1987, χρον. 223

3. ΑΔ 35, 1980, χρον. 231. ΑΔ 36, 1981, χρον. σ.299 αρ.β' ΑΔ 35, 1980, χρον.247. ΑΔ40, 1985, 159. ΑΔ 48, 1993, 211.

4. ΑΔ 42 1987, χρον. 223. Πάντος 1990, 79

5. Daux 1922, σ.513, n.4. Béquignon 1937, 341

στην περιοχή κατά την προϊστορική και ιστορική εποχή. Δυστυχώς πολλοί τάφοι του νεκροταφείου είχαν διαταραχθεί και συληθεί με αποτέλεσμα την απώλεια σημαντικών ανασκαφικών δεδομένων.

Αποκαλύφθηκαν μέχρι τώρα οκτώ θαλαμωτοί τάφοι με δρόμο, οι οποίοι είχαν λαξευτεί στην βόρεια και ανατολική πλευρά του λόφου. Οι ταφικοί θάλαμοι είναι συνήθως τετράπλευροι ή ορθογώνιοι με στρογγυλεμένες γωνίες και διαστάσεις που κυμαίνονται από 4,00 X 3,50μ έως 3,00 X 2,00μ. Οι διαστάσεις του δρόμου που οδηγούσε στον ταφικό θάλαμο ποικίλουν. Το στόμιο της εισόδου κλεινόταν είτε με ξερολιθιά αργών λίθων είτε με μεγάλη μονολιθική πλάκα, όπως διαπιστώθηκε σε πέντε τάφους. Η σφράγιση του θαλάμου με ξερολιθιά αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των τάφων της Μυκηναϊκής περιόδου, ενώ η χρήση μονολιθικής πλάκας σε συνδυασμό μερικές φορές και με μικρότερες πέτρες, συνηθίζεται στην εποχή του σιδήρου και στους ιστορικούς χρόνους.

Ένας από τους αποκαλυφθέντες τάφους, στην ΝΑ παρειά του λόφου, ο οποίος βρέθηκε συλημένος και μπαζωμένος, εντυπωσιάζει λόγω των διαστάσεών του, που υπολογίζονται για το θάλαμο σε 6,00μ X 3,50μ περίπου και για το δρόμο 7,70μ περίπου με μέγιστο πλάτος 1,80μ. Κατά τον καθαρισμό των συλημένων τάφων βρέθηκαν χάλκινα κτερίσματα, κυρίως κοσμήματα, που είχαν διαφύγει της προσοχής των τυμβωρύχων καθώς και αποσπασματικά αγγεία, που βοηθούν στην κατά προσέγγιση χρονολόγηση της χρήσης τους.

Η διαχρονική χρήση του νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία τεκμηριώνεται από τα ευρήματα των δυο ασύλητων τάφων, που εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν από την ΙΔ' Εφορεία στην βόρεια πλευρά του λόφου του Προφήτη Ηλία. Ωστόσο, στο παρόν άρθρο θα σχολιαστούν ευρήματα του τάφου IV.

Ο τάφος IV, επιμελημένης κατασκευής, είχε λαξευτεί σε βάθος 1,50μ περίπου από το πρηνές του λόφου. Ο θάλαμος είναι τετράπλευρος με στρογγυλεμένες γωνίες και διαστάσεις 2,50μ X 3,20μ. Ο δρόμος με μήκος 4,50μ και πλάτος 1,30 έχει κατωφερή κλίση και συγκλίνοντα τοιχώματα (το ύψος των πλευρικών τοιχωμάτων κυμαίνεται από 0,30μ έως 2,30μ κοντά στην είσοδο). Η είσοδος, στην βόρεια πλευρά του θαλάμου, έκλεινε με μονολιθική πλάκα. Το συνολικό ύψος της πρόσοψης του τάφου μετρήθηκε στα 2,30μ, με 1,40 το ύψος του λαξευμένου τριγώνου (Εικ.1).

Στο δρόμο του τάφου και κυρίως στο τμήμα κοντά στην είσοδο βρέ-

6. Ευχαριστώ θερμά την κ. Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Προϊσταμένη της ΙΔ' ΕΠΚΑ για την ανάθεση της εποπτείας της ανασκαφής στον Προφήτη Ηλία Κομποτάδων και για κάθε διευκόλυνση και βοήθεια που παρέχει για τη συνέχεια της έρευνας στο νεκροταφείο. Ευχαριστίες απευθύνονται επίσης στον αρχαιολόγο κ. Λάμπρο Σταυρογιάννη, για την βοήθειά του στην ανασκαφή των πρώτων τάφων το 2009.

θηκαν αγγεία του 4ου αι. π.Χ.,⁷ χάλκινα κτερίσματα⁸ και τμήματα γυάλινου αγγείου τεχνικής του πυρήνα.

Στο θάλαμο του τάφου IV τα αντικείμενα βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε τρεις συστάδες κυρίως στη δυτική και νότια πλευρά του θαλάμου, ενώ τα σκελετικά κατάλοιπα στο ανατολικό και ΝΑ τμήμα του θαλάμου. Οστά και κτερίσματα προγενέστερων ταφών είχαν παραμεριστεί στις πλευρές του θαλάμου. Καταμετρήθηκαν συνολικά 160 αγγεία που χρονολογούνται σε διάφορες χρονολογικές περιόδους. Στη δυτική πλευρά και στη ΝΔ γωνία αποκαλύφθηκαν τα περισσότερα αγγεία (=32) των πρωτογεωμετρικών ταφών, ένας μυκηναϊκός αμφορέας της ΥΕΙΠΓ καθώς επίσης αγγεία και αντικείμενα κλασικών χρόνων κυρίως του 5ου π.Χ. τοποθετημένα δίπλα στα προηγούμενα (Εικ.2).

Εικ.1. Προφήτης Ηλίας Κομποτάδων. Άποψη του τάφου IV από τα βόρεια.

Εικ.2. Προφήτης Ηλίας Κομποτάδων. Τάφος IV. Δυτική συστάδα ευρημάτων.

Ανάμεσά τους εντοπίστηκαν τμήματα χάλκινων αντικειμένων, περόνες και 8 χάλκινα νομίσματα στο εσωτερικό ενός δίωτου σκύφου. Στην νότια πλευρά του θαλάμου τα κτερίσματα ήταν συγκεντρωμένα σε τρεις ομάδες, όπου αγγεία του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. βρέθηκαν μαζί με πολλά τμήματα χάλκινων προσωπικών αντικειμένων (περόνες, κρίκοι-δακτυλίδια, κάτοπτρο, κλπ)

7. 12834 μελαμβαφής οξυπύθμενος αμφορέας, 12691 μελαμβαφές σκυφίδιο, 12779 μελανόγραφη λήκυθος

8. προνομισματική μονάδα M10863, τμήματα χάλκινων ενωτίων M11494, χάλκινος κρίκος-δακτυλίδι M11504

**Εικ.3. Προφήτης Ηλίας Κομποτάδων.
Τάφος IV. Νότια συστάδα ευρημάτων.**

κείμενα, σφηκωτήρες, ενώτια, τοξωτές πόρπες και 15 ακέραιες και αποσπασματικές κλασικές περόνες διαφόρων μεγεθών (Εικ.4).

Μετά την αφαίρεση της ομάδας των οστών στην ΝΑ γωνία του θαλάμου, αποκαλύφθηκε ομάδα 28 αγγείων, τα οποία είχαν τοποθετηθεί σε αβαθές ελλειψοειδές λάξευμα (Εικ.5).

Τα αγγεία ανήκουν στην πρώτη χρήση του τάφου στην διάρκεια της Μυκηναϊκής εποχής και είχαν τοποθετηθεί στο λάξευμα ως ανακομιδές πιθανότατα κατά την προετοιμασία του

**Εικ.4. Προφήτης Ηλίας Κομποτάδων.
Τάφος IV. Ανατολική συστάδα ευρημάτων**

τάφου για να δεχτεί τις ταφές της υπο-πρωτογεωμετρικής περιόδου. Τα οστά στον πυθμένα του λάξεύματος ήταν λιγιστά και σαθρά, ενώ ανάμεσά τους βρέθηκαν χάντρες από υαλόμαζα και ήλεκτρο, σφοντύλια από στεατίτη καθώς και 4 φακοειδείς σφραγιδόλιθοι. Τα μυκηναϊκά αγγεία χρονολογούνται από την ΥΕΠΒ/ΙΙΑ1 (τέλος 15ου π.Χ – αρχές 14ου αι. π.Χ.), στην ύστερη ΥΕΠΙΑ2 (ύστερος 14ος αι. π.Χ.) στην ΥΕΠΒ1 (πρώιμος 13ος αι. π.Χ.), όπου χρονολογούνται τα περισσότερα από αυτά, στην ΥΕΠΒ2 (β' μισό του 13ου αι. π.Χ.) έως και την πρώιμη ΥΕΠΓ (τέλος 13ου – αρχές 12ου αι. π.Χ.). Πρόκειται για πιθαμφορίσκους (Πιν.1:7,8), ψευδόστομους αμφορείς (Πιν.1:9), προχοϊσκες (Πιν.1:10), μία φιάλη (Πιν.1:11β) καθώς και 15 αλάβαστρα διαφό-

καθώς επίσης και δυο ομάδες νομισμάτων - «θησαυροί»- αποτελούμενοι από 86 και 16 χάλκινα νομίσματα (Εικ.3). Λίγα αγγεία (=15) βρέθηκαν στην ανατολική πλευρά του θαλάμου, όπου πιθανότατα λάμβαναν χώρα οι πρωτογενείς ταφές. Ανάμεσά τους μια ακέραιη χάλκινη οινοχόη και πολλά χάλκινα ευρήματα, κυρίως προσωπικά αντι-

ρων σχημάτων, διαστάσεων και παραλλαγών (Πιν.1:1-6). Τα σχήματα και τα κοσμήματα των αγγείων είναι αντιπροσωπευτικά των αντίστοιχων χρονολογικών περιόδων και προσομοιάζουν με παραδείγματα από τα μυκηναϊκά κέντρα της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου.

Ανάμεσά τους ορισμένα αποτελούν ξεχωριστά προϊόντα τοπικών εργαστηρίων. Η ευρεία χρήση του σχήματος του αλαβάστρου στα μυκηναϊκούς τάφους της κοιλάδας του Σπερχειού επιβεβαιώθηκε και από τα μυκηναϊκά ευρήματα των Κομποτάδων.⁹ Ο αμφορέας με τις δυο οριζόντιες λαβές στη γάστρα, που βρέθηκε στη ΝΔ γωνία του τάφου, χρονολογείται στην μέση ΥΕΙΠΓ περίοδο, μετά τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. (Πιν.1:11 α) προσδιορίζοντας έτσι την χρήση του τάφου και κατά την μετα-ανακτορική μυκηναϊκή εποχή.¹⁰

Μετά από δύομιση περίπου αιώνες, ο τάφος ανοίχτηκε εκ νέου στις αρχές του 9ου αι. π.Χ. στην υπο-πρωτογεωμετρική περίοδο (α' τέταρτο 9ου αι.π.Χ.). Ανάμεσα στα αγγεία που συνόδευαν τις ταφές αυτές υπερτερούν τα βαθιά ολόβαφα ημισφαιρικά κύπελα με επίπεδη βάση, σε διάφορες διαστάσεις και παραλλαγές, ανάλογα με τη διαμόρφωση της γάστρας και του εξώστρεφου χείλους (Πιν.1:12). Παραλλαγές του σχήματος του ημισφαιρικού κυπέλου, το οποίο προέρχεται από την πρωτογεωμετρική αττική κεραμική, είναι συνήθεις στην τοπική κεραμική ακολουθία της κοιλάδας του Σπερχειού, καθώς και σε σύνολα της Θεσσαλίας και της Εύβοιας.¹¹ Πολλά παραδείγματα αριθμούν οι τριφυλόστομες οινόχους (=9), κυρίως του τύπου με βαρύ απόσχημο ή ωσειδές σώμα, ολόβαφες με θαμπό μελανό ή καστανέρυθρο σκούρο χρώμα, ενώ ένα παράδειγμα φέρει λεπτές αμελείς εξηρημένες ταινίες (Πιν.1:13). Τα ανω-

Εικ.5. Προφήτης Ηλίας Κομποτάδων. Τάφος IV. Συγκέντρωση ΥΕΙΠΓ αγγείων εντός λαξέυματος.

9. ΑΔ 33, 1978 (1985), Β1, 136-137, πιν.45. Dakoronia 1991, 71.

10. Για τον εκτενή σχολιασμό των μυκηναϊκών ευρημάτων βλέπε Ε. Καράντζαλη, Η Πρώτη χρήση του νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία στις Κομποτάδες Φθιώτιδας κατά την Υστεροελλαδική Περίοδο, Τιμητικός Τόμος για την Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Φ. Δακορόνια, υπό έκδοση.

11. Βεργελής 1958, 33, πιν.11:91. Popham-Sackett-Themelis 1980, 295, εικ.7, 296, pl.7.1. ΑΔ 33, 1978, χρ. 136-137. ΑΔ 41, 1986, χρον. 72. Δακορόνια 2009, 977. Lemos 2002, 29. Dakoronia 1994, 237.

τέρω, καθώς επίσης και κάποια ιδιαίτερα τεχνικά χαρακτηριστικά, όπως ο πλαστικός δακτύλιος ή η χαμηλή αυλάκωση στη βάση του λαιμού, παραπέμπουν σε αγγεία των θεσσαλικών και ευβοϊκών εργαστηρίων.¹²

Λιγότερες είναι οι οπισθότμητες μονόχρωμες πρόχοι (=2) με μελανό θαμπό χρώμα και οι απλές πρόχοι (=2) με στενό λαιμό (Πιν.1:14). Οι πρόχοι αποτελούν συχνό σχήμα στην περιοχή της κοιλάδας (Λαμία - Ταράτσα) αλλά και σε άλλες θέσεις της Φθιώτιδας (Στυλίδα, Αταλάντη) κατά την Υποπρωτογεωμετρική I –II περίοδο με αντίστοιχα θεσσαλικά και ευβοϊκά παράλληλα.¹³

Αρκετά είναι τα άβαφα χειροποίητα αγγεία, πιθανότατα χρηστικά πριν την εναπόθεσή τους στον τάφο, κυρίως σφαιρικές πρόχοι με φυλλόσχημη προχοή και χωρίς διαμορφωμένη βάση. Ορισμένοι πρόχοι φέρουν έντονα σημάδια του εργαλείου στίλβωσης στην εξωτερική επιφάνεια, ενώ ξεχωρίζει ανάμεσά τους ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της στιλβωτής τεχνικής της εποχής (Πιν.1:16-17). Η χειροποίητη χρηστική κεραμική χρησιμοποιείται από την πρόιμη ΥΕΠΠΓ περίοδο, αρχές του 12ου αι. π.Χ., στην κοιλάδα του Σπερχειού, ενώ γενικεύεται στην πρωτογεωμετρική εποχή (τέλος 10ου- αρχές 9ου αι), κατά την οποία και εμπλουτίζεται με νέα σχήματα και με υβριδικά διακοσμητικά θέματα, αποτέλεσμα της αλληλοεπίδρασης της μυκηναϊκής με την βόρεια θεσσαλική παράδοση της χειροποίητης κεραμικής. Γύρω στο 950 π.Χ. σχήματα της χειροποίητης κεραμικής αναπαράγονται και σε τροχίλατες παραλλαγές, όπως φαίνεται και από τα ευρήματα του τάφου IV των Κομποτάδων. Αναφέρουμε ενδεικτικά παραδείγματα φλασκοειδών πρόχων με στενό ή ευρύ κυλινδρικό λαιμό¹⁴ (Πιν.1:18).

Γενικά τα πήλινα αγγεία της υποπρωτογεωμετρικής I-II περιόδου από τον τάφο IV των Κομποτάδων, τα οποία ανήκουν σε τύπους καθημερινής χρήσης, χαρακτηρίζονται από υβριδικές τεχνικές των τοπικών εργαστηρίων της κοιλάδας, χωρίς ακριβή παράλληλα στα γειτονικά κέντρα της Θεσσαλίας και της Εύβοιας. Όλα σχεδόν τα αγγεία φέρουν θαμπή ή ελαφρά γυαλιστερή μελανή ή καστανέρυθρη βαφή, που καλύπτει αμελώς ολόκληρη την επιφάνειά τους.

Τα αγγεία των ιστορικών χρόνων που βρέθηκαν στον τάφο IV χρονολογούνται κυρίως στο β' μισό του 5ου και στον 4ο αι. π.Χ. ενώ λιγότερα ανήκουν στις αρχές του 5ου και του 3ου αι. π.Χ. Τα περισσότερα ξεχωρίζουν για την επιμελημένη κατασκευή τους, μερικά αποτελούν πιθανότατα εισα-

12. πρβλ για παράλληλα: Βερδελής 1958, 42. Popham-Sackett-Themelis 1980, 319, εικ.15 ε., 317, εικ.15:γ, πιν.179:22,1 παράδειγμα με εξηρημένες ταινίες στο σώμα. Δακορώνια 2007, 419, εικ.2. Δακορώνια 2009, 978, εικ.12-13. Παπακωνσταντίνου 2007, 24, εικ.10.

13. Δακορώνια 2009, 978, εικ.9. Popham-Sackett-Themelis 1980, 323-324, εικ.16ε, πιν.128:4,2, πιν.171:5,4. Δακορώνια 1982, 263-264, εικ.3, 5. Dakoronia 2006, 494-495.

14. Lemos 2002, 84-85, 97.

γωγές ή προσομοιάζουν με προϊόντα σημαντικών εργαστηριακών κέντρων της εποχής. Από τα χαρακτηριστικά αγγεία του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. αναφέρουμε μια μελαμβαφή πελίκη (12694) χωρίς πόμα,¹⁵ μια μελαμβαφή κύλικα τύπου C (12664)¹⁶ καθώς και μια οινοχόη (12644) που φέρει επιγραφή σε γράφειτι δίπλα στο χείλος, με δυο γράμματα - EY -.¹⁷ (Πιν.1:19-20)

Οι λεκανίδες με πόμα αποτελούν σκεύη καλλωπισμού και αποθήκευσης καθημερινών αντικειμένων. Στον τάφο IV βρέθηκε ένα μελαμβαφές παράδειγμα (12765) και ένα με μελανόγραφα κοσμήματα και ανθέμια στο πόμα (12745), που ανήκουν σε χαρακτηριστικά αγγεία του β' μισού του 5ου - α' μισού του 4ου αι. π.Χ.¹⁸ (Πιν.1:22). Αρκετές είναι οι μελαμβαφείς κοτύλες αττικού τύπου A διαφόρων παραλλαγών του 5ου αι. π.Χ.¹⁹ που βρέθηκαν στον τάφο IV (Πιν.1:23). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα με εξηρημένη πλατιά ταινία στη βάση και μελανόγραφη δικτυωτή κόσμηση (12798, Πιν.1:25β) ανήκει σε κορινθιακού τύπου αγγείο (α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.)²⁰. Ένας μελαμβαφής σκύφος (12697, Πιν.1:24) αττικού τύπου χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.²¹ ενώ ξεχωρίζει και ένα παράδειγμα με απολεπισμένη κόσμηση του τέλους του 5ου αι. π.Χ. - αρχές του 4ου αι. π.Χ.²² (Πιν.1:25 α). Οι δίωτοι σκύφοι σε διάφορες παραλλαγές, όπως τύπου bolsal, αποτελούν διαδομένο αγγείο πόσης από το β' μισό του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ. η χρήση του οποίου επεκτείνεται έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (12784, 12785, 12786, 12797)²³ (Πιν.1:26 α-β). Ο μόνωτος σκύφος (12665. Πιν.1:26γ) αποτελεί δημοφιλές σχήμα από την ύστερη Αρχαϊκή εποχή και εξής, ενώ τα μελαμβαφή παραδείγματα ανήκουν κυρίως στον 4ον αι. π.Χ. όπως το χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον τάφο IV των Κομποτάδων.²⁴

15. Agora XII, part 1, σ.237, part 2, πιν.1, αρ.20-21

16. Agora XII, part 1, σ.264, part 2, πιν.20: 420.

17. Για τις μελαμβαφείς πρόχους-οινοχόες του 5ου αι. π.Χ.: Agora XII, part 1, σ.244, part 2, πιν.6:109, 113, πιν.8:155.

18. Καλτσάς 1998, σ.115, πιν.129δ,ε. Agora XII, part1, σ.165-167, 322, part 2, πιν.40:1221, πιν.41:1224.

19. Agora XII, part1, σ. 81-83, σ.258, part 2, πιν.15:321, πιν.16: 340-342 (=480-450π.Χ.). Παρλαμά-Σταμπολίδης 2003, 126, αρ.114.

20. Corinth XIII, 125, 262, ομάδα ii, τάφος 395:4, πιν.63. Agora XII, part 1, σ.257, σ.333, part 2, πιν.14:314, πιν.45:1377.

21. Παρλαμά- Σταμπολίδης 2003, 954-95, αρ.69. Agora XII, part 1, σ.260, part 2, πιν.17:351. Agora XXIX, part 1, σ.94, 257-258, part 2, πιν.14: αρ.151,152, εικ.12, τέλος 4ου αι.π.Χ. Καλτσάς 1998, σ.40, πιν.23:766.

22. Για το σχήμα: Agora XII, part 1, σ.258-259, σ.260 (351), part 2, εικ. 4 (333), πιν.15. Για τα παραδείγματα του 5ου αι.π.Χ.: Καλτσάς 1998, σ.98, πιν.106, 1012.

23. Agora XXIX, part 2, σ.97, πιν.16:168. Μπάζιου/Ευσταθίου-Τριανταφύλλου 2003-2009, 216, εικ.7. Μαλακασιώτη 2000, 149-150, εικ. 3. Agora XII, part 1, σ.107, 273-274, part 2, πιν.24: 539-540, 556. Καλτσάς 1998, σ.43, πιν.24, 952.

24. Agora XII, part 1, σ.124-126, part 2, πιν.30:764-765, 289, πιν.31:750-751. Kerameikos IX, 107, πιν.266:78, 136, πιν.81:215,9

Στον 4ο αι. χρονολογείται επίσης ο μοναδικός μελαμβραφής αμφορέας,²⁵ καθώς και μια μελαμβραφή πρόχους (Πιν.1:21, 20:γ).

Οι μελαμβραφείς λήκυθοι (12770, 12746. Πιν.1:27α,β)) αντιπροσωπεύονται από λίγα παραδείγματα²⁶, ενώ οι μελανόγραφοι (12771. Πιν.1:27γ) φέρουν χαρακτηριστική κόσμηση του 5ου αι. π.Χ., όπως ανθέματα, πλοχμούς και άλλα γραμμικά κοσμήματα. Ανάμεσά τους ένα παράδειγμα λευκής ληκύθου.²⁷ Ένα μελαμβραφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο (12711. Πιν.29α) που χαρακτηρίζεται από ραδινή ραβδωτή γάστρα και χοανοειδή ψηλό λαιμό, χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Στη κατηγορία αυτή των ληκυθίων, τα μικρά ραβδωτά αρυβαλλοειδή ληκύθια που εμφανίζονται στο τρίτο τέταρτο του 5ου αι. επεκτείνονται και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.²⁸ Ένα ολόβαφο ληκύθιο (12660.Πιν.1:29γ) με εξηρημένη ζώνη με μελανόγραφα σιγμοειδή κοσμήματα ανήκει στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.,²⁹ ενώ ένα άλλο μικκύλο αρυβαλλοειδές ληκύθιο (12732.Πιν.1:29δ) φέρει χαρακτηριστική κόσμηση ερυθρού δικτυωτού με λευκές στιγμές και χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.³⁰ Ανάμεσα στα μελανόγραφα παραδείγματα ξεχωρίζει ένα ληκύθιο (12779. Πιν.1:29β) με ιδιαίτερο σχήμα και μεγάλα ανθέματα σε ολόκληρη την εξωτερική επιφάνεια, το οποίο αποτελεί πιθανότατα προϊόν βιοιωτικού εργαστηρίου του τέλους του 5ου αι. π.Χ.³¹ Τα περισσότερα αρυβαλλοειδή ληκύθια φέρουν στην μια πλευρά κόσμηση ανθεμίου (Πιν.1:30, α' μισό του 4ου αι. π.Χ.)³² Στο λευκό πήλινο επίμηκες ωοειδές αλάβαστρο (12713.Πιν.1:31α) του τέλους του 5ου αι. π.Χ., η κόσμηση έχει εντελώς απολεπιστεί. Τα αλάβαστρα, αυτού του τύπου μμούνται τα αλαβάστρινα αλάβαστρα και υπάρχουν στο σχηματολόγιο έως τον 4ο αι. π.Χ.³³

Τα μελαμβραφή κύπελα (Πιν.1:32) του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. και του α' μισού 3ου αι.π.Χ. είναι απλά και συνηθισμένα.³⁴ Πολλά είναι τα παρα-

25. Για το σχήμα του αμφορέα : Agora XI, part 1, σ.244,πιν.:6:108. Κοταρίδου 1992, 79, εικ. 10.

26. 12746 λήκυθος του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. Παρλαμά-Σταμπολίδης 2003, 335, αρ. 353.

27. 12772 λήκυθος των μέσων του 5ου αι. π.Χ. Β. Αλλαμάνη-Αποστόλου 1992, 110, εικ. 11,14β.

28. Agora XII, part 1, σ.154, part 2, πιν.38, αρ.1129-1131.

29. Agora XII, part 1, σ.315, εικ. 11 (1123), part.2, πιν.38:1123, 1124. Παρλαμά-Σταμπολίδης 2003, 236-237, αρ.218.

30. Καλτσάς 1998, 29, πιν.9β, σημ.32 για τη σχετική βιβλιογραφία.

31. Τα βιοιωτικά ανθεμωτά αγγεία του τρίτου μισού του 5ου αι.π.Χ. είναι κυρίως κύλικες, σκύφοι, πυξίδες (νεκροταφεία Ακραΐφιας και Τανάγρας). Ανδρειωμένου 1988, 14, πιν.2:4,5 και 2007, 230, 231-237, πιν.116-121.

32. Ανθεμωτά αρυβαλλοειδή ληκύθια. α' μισό 4ου αι. π.Χ. Παρλαμά-Σταμπολίδης 2003, 371, αρ. 412. Μυλωνάς 1975, σ.143-144, αρ.230, πιν.264

33. Θέμελης-Τουράτσογλου 1997, 42-43, 168-169 σημ.178 για τη χρήση και τον τύπο.

34. Χαραμή-Βλαχογιάννη 2004, 480, πιν.221, α.1., α.4.

δείγματα των άωτων μελαμβαφών φιαλών και φιαλιδίων του 4ου αι. π.Χ.,³⁵ (Πιν.1:33,34) καθώς και των μελαμβαφών πινακίων ορισμένα με κόσμηση ενσφράγιστων ανθεμίων ή γραμμιδίων³⁶ (Πιν.1:35). Αρκετά είναι τα λυχνάρια διαφόρων παραλλαγών που χρονολογούνται από το τέλος του 5ου αι. και έως και τον 3ον αι. π.Χ.³⁷ (Πιν.1:38). Τέλος, μία πρόχους (Πιν.1:36γ) και ένα ευρύστομο αγγείο (Πιν.1:36β) με διακόσμηση ερυθροκάστανων ταινιών προσομοιάζει με παραδείγματα ίδιας κόσμησης των αρχών του 3ου αι. από την Αγορά των Αθηνών.³⁸ Η μελαμβαφής σταμνοειδής πιξίδα (Πιν.1:36α) με κάθετες υψωμένες λαβές στον ώμο ανήκει στα κτερίσματα του τέλους του 4ου αι – αρχές του 3ου αι. π.Χ.³⁹ Στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. χρονολογείται το μελαμβαφές προχοΐδιο 12684,⁴⁰ ενώ στον 4ον αι.π.Χ. ανήκει και το προχοΐδιο 12834, που αποτελεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου.⁴¹

Στα ιδιαίτερα κεραμικά ευρήματα, επείσακτα προϊόντα πιθανότατα αθηναϊκών εργαστηρίων κατατάσσονται μία ερυθρόμορφη λήκυθος (12692.Πιν.1:28α,β) των μέσων του 5ου αι. π.Χ. με παράσταση μορφής σε κίνηση⁴², ένα ληκύθιο της ίδιας περιόδου με ερυθρόμορφη παράσταση (12700. Πιν.1:28γ,δ), όπου εκατέρωθεν μικρής στατικής μορφής, πιθανότατα ξόανου, εικονίζονται γυναικεία μορφή που κρατά τελετουργική φιάλη και φτερωτή μορφή πιθανότατα Νίκη (μέσα με τέλη του 5ου αι.π.Χ.), καθώς και μία αποσπασματική λήκυθος με λευκό βάθος και μελανόγραφα γεωμετρικά κοσμήματα (12772, μαιάνδρος, βλαστός, κ.ά. Πιν.1:27δ) των μέσων του 5ου αι. π.Χ.⁴³ Ένα απιόσχημο μυροδοχείο (12661. πιν.1:39α) με τριχρωμία και λογχόσχημα φυλλοειδή κοσμήματα χρονολογείται πιθανότατα στη στροφή από τον 4ον στον 3ον αι. π.Χ. και

35. Για την φιάλη 12788 πρβλ. Agora XII, part 1, σ.293, part 2, πιν.32:802-803. Για τις φιάλες 12678, 12682: Agora, XII, part 1, σ.295 (830, 831, 832), part 2, πιν.33, για τα φιαλίδια του α' μισού του 4ου αι.π.Χ. : Agora XII, part 1, σ.302-303 (943-945), part 2, πιν.34: 943-945. Μπάζιου/Ευσταθίου-Τριανταφύλλου 2003-2009, σ.224, εικ.29. Καλτσάς 1998, σ.29, πιν. 9, 653-654, σ.33, πιν.14, 762-763, πιν. 77, 718.

36. Agora XII, part 1, σ.295, part 2, πιν.33 (830), σ.309, part 2, πιν.36: 1047, 1052, αρχές του 4ου αι.π.Χ.

37. 12712: Μπάζιου/Ευσταθίου-Τριανταφύλλου 2003-2009, 223, εικ.27. Agora IV, type 23A, πιν.7,36. 12799: Μπάζιου-Ευσταθίου – Τριανταφύλλου 2003-2009, 226, εικ.33 του 3ου αι.π.Χ. 12705: γύρω στο 300 π.Χ. Δρούγου 1992, πιν. 10, αρ. 42.

38. Agora XXIX, part 2, πιν.48:493, σ.127

39. Μπάζιου/Ευσταθίου-Τριανταφύλλου 2003-2009, 309. Παπακωνσταντίνου 1997, 51, πιν.33 α-β.

40. Πρβλ με μακρινά παράλληλα – ηλειακοί λήκυθοι: Κυριακού-Ζαφειροπούλου 2011, σ.58, πιν.11, αρ.4146, 4142

41. Ανδρέου 1994, σ. 200-201, πιν.143, 145 (αγγεία τάφων 10β, 13)

42. Μακρινό παράλληλο με παράσταση Νίκης του 450-425 π.Χ. Παρλαμά-Σταμπολίδης 2003, 123, αρ.108.

43. Η λήκυθος προσομοιάζει με αντίστοιχα προϊόντα του Ζωγράφου της Μέγαιρας: Kurtz 1975, σ.152-154. Καλτσάς 1998, σ.106, πιν.116β, 1059, 1060.

παραπέμπει στην αντίστοιχη διακόσμηση αμφορέων από την Αγορά των Αθηνών, την Κόρινθο και την Όλυνθο, ενώ παρουσιάζει ομοιότητες με αγγεία των κυπριακών εργαστηρίων. Οι αμφορείς αυτοί εισάγονται στην Ελλάδα στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. και προέρχονται από εργαστήρια της Ανατολικής Μεσογείου.⁴⁴ Στα πολυτελή κτερίσματα ανήκουν δυο σχεδόν ακέραια αλάβαστρα εξ αλαβάστρου (Πιν.1:41), δημοφιλές σχήμα και σύνηθες κτερίσμα σε γυναικείες ταφές από τα μέσα του 6ου αι.π.Χ. έως τα τέλη του 5ου αι.π.Χ. Πιστεύεται ότι το υλικό αλλά και το σχήμα έχουν αιγυπτιακή προέλευση και χρήση ως αρωματοδοχεία.⁴⁵ Το γυάλινο αλάβαστρο (Πιν.1:31β), που κατασκευάστηκε με την τεχνική του πυρήνα στο β' μισό του 5ου αι. (Μεσογειακή Ομάδα Ι), αποτελεί πιθανόν επείσακτο προϊόν εργαστηρίου του ανατολικού Αιγαίου.⁴⁶

Μια απλή μελαμβαφής φιάλη του 4ου αι. π.Χ.,⁴⁷ η οποία πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί για μακρόν χρονικό διάστημα πριν ακολουθήσει τον κάτοχό της στην τελευταία του κατοικία, φέρει στη βάση της την εγχάρρακτη επιγραφή ΔΑΜΟΣΙΟΝ (12702. Πιν.1:39β). Το αγγείο ήταν πιθανότατα στην κατοχή δημόσιου λειτουργού και αποτελεί δευτερογενή κτερισματική απόθεση. Άβαφα και μελαμβαφή φιαλίδια με γκράφιτι ΔΕ (Δεμόσιον) έχουν βρεθεί στην αγορά των Αθηνών κοντά σε δημόσια κτήρια και ήταν αγγεία στην κατοχή του δημοσίου.⁴⁸ Επίσης δημόσια αγγεία με γκράφιτι ΔΑ ή ΔΕ ανατίθενται συχνά σε ιερά, όπως αυτά από το ιερό του Απόλλωνος στο Καλαπόδι Φθιώτιδας.⁴⁹

Αξιόλογα και ποικίλα είναι και τα χάλκινα κτερίσματα του τάφου IV. Δυο τοξωτές χάλκινες πόρπες έχουν συμμετρικό ισοπαχή τόξο και πλατύ σφυρήλατο τμήμα στην πόρπωση της περόνης (Πιν.1:43α). Ο τύπος αυτός, ο οποίος προσομοιάζει με τον τύπο VI 2a του Chr. Blinkenberg, χρησιμοποιείται με διάφορες παραλλαγές στην περιοχή της Θεσσαλίας από την υπο-πρωτογεωμετρική II έως και μετά τα τέλη του 9ου αι. π.Χ., ενώ σε άλλες περιοχές φθάνει έως το τέλος του 8ου - αρχές του 7ου αι π.Χ.⁵⁰ Οι πόρπες βρίσκονται συνήθως σε ζεύγη, όπως φαίνεται και από

44. Γιαννικουρή-Πατσιαδά-Φιλήμονος 1989 (β' έκδοση 2000 Ινστιτούτο Δωδ/σου), σ.61-85, 69, πιν.11B, 12 Α. Πρβλ. με «κυπριακό» αμφορίσκο από τους τύμβους της Αινείας: Βοκοτοπούλου 1990, πιν.16:α Αγορα XII, part 1, σ.191, part 2, πιν.63:1484, όπου παρουσιάζεται κόσμηση λογχόσχημων φυλλοειδών κοσμημάτων. Williams 1969, 57-58.

45. Παρλαμά-Σταμπολίδης 2003, 334, αρ.352. XII, 82, αρ.10, εικ.21.

46. Harden 1981, αρ.154, 155, σ.74, πιν.Χ. Feugère 1989 αρ.9.46, 9.47, 9.52, p.36-37, εικ.3, 4. Weinberg 1992, 83, αρ.11. ΑΔ 20 (1965), χρον. πιν.358γ.

47. Για το σχήμα: Αγορα XII, part 1, σ.295-296, part 2, πιν.33:834, 841.

48. Πρβλ. μόνωτο φιαλίδιο με το -ΔΕ- από τη Θόλο. Lang 1976, πιν.30:740 που χρονολογείται στο 470-460 π.Χ

49. Kalapodi I, σ.278, 311

50. Blinkenberg 1926, 112-113 (M12387). Kilian 1975, 26-27, tafel.3:80, 86, τύπος ΒIIIα. Γκαδόλου 2008, 207, εικ.160:101, σ.217.

αντίστοιχα ευρήματα κυρίως από τη Λοκρίδα.⁵¹ Κάποιες ταφές που πιθανότατα πραγματοποιήθηκαν κατά την γεωμετρική (μέσα 8ου αι. π.Χ. όπως το χάλκινο ιππάριο 11519. Πιν.1:44:δ) και την αρχαϊκή εποχή είχαν κτεριστεί μόνο με χάλκινα αντικείμενα, συνήθεια που υποδηλώνει την επιφανή κοινωνική τάξη των νεκρών και έχει παρατηρηθεί σε ταφές της γεωμετρικής εποχής σε νεκροταφεία της Λοκρίδας.⁵²

Η χάλκινη ομφαλωτή φιάλη που βρέθηκε κοντά στην ΒΑ γωνία του θαλάμου, ακριβώς στην θέση όπου είχε αρχικά τοποθετηθεί, χρονολογείται πιθανότατα στο α' μισό του 5ου αι, και χρησιμοποιήθηκε κατά τις ταφικές τελετουργικές προσφορές (Πιν.1:β,γ). Οι φιάλες με ομφαλό είναι ιδιαίτερα συχνές σε ταφικά σύνολα της Ανατολής και της Κύπρου στον 8ον και τον 7ον αι. π.Χ.⁵³ Η τοπική παραγωγή στον Αιγαιακό χώρο ακολουθεί ξεχωριστή τυπολογική εξέλιξη με λίγα παραδείγματα στην Πρωτογεωμετρική εποχή και κυρίως από τον 7ον αι. π.Χ. έως και την Κλασική εποχή.⁵⁴ Αναγνωρίστηκαν επίσης και τμήματα μια δεύτερης χάλκινης φιάλης (Πιν.1:42δ) του απλού ημισφαιρικού τύπου με μικρές οπές ανάρτησης κοντά στο επίπεδο χείλος.⁵⁵ Στα πολυτελή κτερίσματα ανήκει και η χάλκινη τριφυλόστομη τελετουργική οινόχνη (Πιν.1:42α), που φέρει υπερυψωμένη σιγμοειδή λαβή με καρδιόσχημο κόσμημα στην κάτω πρόσφυσή της και χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ.⁵⁶ Οι 22 συνολικά χάλκινες περόνες του τάφου IV ανήκουν σε παραλλαγές του τύπου με δισκόμορφη κεφαλή και σφαιρικά εξάρματα ανάμεσα στους λεπτούς δακτυλίους (Πιν.1:43β,γ). Η κατηγορία αυτή, που αποτελεί πιθανότατα κορινθιακή επινόηση, είναι γνωστή από ευρήματα σε πολλά Πελοποννησιακά ιερά, όπως από το Ηραίο του Άργους, την Περαχώρα κ.ά.λ. και επικρατεί κυρίως από το β' μισό του 7ου αι. και στον 6ον αι. π.Χ. (γύρω στο 620-590 π.Χ.).⁵⁷ Ανάμεσα στα υπόλοιπα προσωπικά αντικείμενα βρέθηκαν 5 ζεύγη χάλκινων ενωτίων (Πιν.1:45δ,ε), 10 χάλκινα κρικοειδή δακτυλίδια (Πιν.1:46), ένα αργυρό δακτυλίδι με πλατιά τριγωνική σφενδόνη (Πιν.1:45στ) πιθανότατα του τέλους του 6ου αι. – αρχές του 5ου αι. π.Χ.,⁵⁸ τέσσερεις (=4) σφηκωτήρες διαφόρων μεγεθών (Πιν.1:45 α,β,γ), εκ

51. Dakoronia 2006, 503

52. Dakoronia 2006, 503. Επίσης Ανάβρα-Παλαιόκαστρο, ΑΔ32, 1977, Β1, 104-105.

53. Matthäus 1985, 139-140, πιν.28: 387-389.

54. Ως άνω 138, 143-144

55. Matthäus 1980, 281 σημ28 όπου βιβλιογραφία

56. Ζύμη-Σιδέρης 2003, σ.46, πιν.18 α-β. Weber 1983, 430, 432

57. Isthmia σ.47, πιν.34 179Α-Β. Kilian/Dirlmeier 1984, 256, type ΒII-ΒVI. Corinth XIII, σ.281. Ο απλούστερος τύπος που υπάρχει και στις Κομποτάδες, είναι γνωστός από το Ηραίο του Άργους: Argive Heraeum II, 227, αρ.580, πιν.LXXXII. Kilian/Dirlmeier 1984, 212, αρ.3447, τύπος ΑIIβ, πιν. 85.

58. Isthmia, σ.61, πιν.38: 230-231 πρβλ. σ.64, 244 αργυρό δακτυλίδι – κλασική περίοδος.

των οποίων ένα ζευγάρι με κωνικές κεφαλές ίσως να είχε χρησιμοποιηθεί και ως ενώτιο, μια αργυρή περόνη (Πιν.1:44 α), ένα χάλκινο κάτοπτρο (Πιν.1:44β) καθώς και ένα ασπίδιο από χάλκινο σφυρήλατο έλασμα (Πιν.1:44γ), πρωτογενούς κτερισματικής χρήσης.⁵⁹

Από τον τάφο IV προέρχονται επίσης 6 χυτοί κλειστοί χάλκινοι κρόκοι, ποικίλων μεγεθών και βάρους, (Πιν.1:47) που βρίσκονται συχνά σε τάφους της ύστερης εποχής του σιδήρου και στην πρόιμη αρχαϊκή περίοδο και αντιπροσωπεύουν πιθανότατα μια προνομιαστική μορφή χρήματος.⁶⁰ Μοναδικό παράδειγμα για την περιοχή αποτελεί και η εύρεση τριών ξεχωριστών ομάδων ή θησαυρών νομισμάτων⁶¹, ο ένας εντός σκύφου και οι άλλοι δύο πιθανότατα μέσα σε ύφασμα ή δέρμα, σαν πουγκιά, που τοποθετήθηκαν ως κτερίσματα σε ισάριθμες πιθανότατα ταφές. Τα νομίσματα χρονολογούνται από τον 4ου αι. και μέχρι τα μέσα του 3ου π.Χ. περίπου. Υπάρχουν κοπές Λάρισας, Μελιταίας, Ιστιαίας, Σικυώνας, Λοκρών, Φωκαίων, Βοιωτών, καθώς και άλλων πόλεων. Το νόμισμα των Φθιωτιδών Θηβών γύρω 286 π.Χ. αποτελεί την τελευταία κοπή του θησαυρού των νομισμάτων εντός του σκύφου.⁶²

Δρ. Έφη Καραντζαλη

Human remains from the Chamber Tomb IV:

Treatment, continuity and function of Ancestral remains

The following is the report on the human remains from tomb IV at Profitis Ilias, Kompotades. First constructed in LHIIIB/IIIA1 and used until LHIIIB2/IIIC-early; it was subsequently re-used many times in Sub-Protogeometric, Archaic and Classical times and last used in the first quarter of the 3rd century BC. The first part of the report presents the bone identifications by group and period; that is followed by a discussion and, finally, conclusions that put forward possible explanations for the very prolonged use and function of this tomb and ancestral remains.

59. Χάλκινοι δίσκοι με εγχαράξεις κοσμούσαν επίσης ξύλινα κιβωτίδια ή άλλα αντικείμενα από ευτελές υλικό. Isthmia, αρ.283

60. Δακορώνια 1989, 115-120.

61. Συνήθως βρίσκονται ένα ή δυο νομίσματα και σπάνια περισσότερα σκορπισμένα στον θάλαμο, μια συνήθεια που παρατηρείται στους τάφους της Λοκρίδας από τον 5ο αι. π.Χ. Δακορώνια 1988, σ.12.

62. Για τον σχολιασμό των νομισμάτων πρβλ. Α.Σταυρογιάννης, Τρεις ταφικοί νομισματικοί «θησαυροί» από τις Κομποτάδες Φθιώτιδας. Τιμητικός Τόμος για την Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Φ.Δακορώνια, υπό έκδοση.

I. Anatomical Identifications And Contexts

The skeletal material recovered from the entire tomb consists of just 205 identified items and 142 featureless fragments or not meaningfully identifiable chips of human bone as well as 2 animal bones (see bottom of Table 5). The bones were collected in groups, separated spatially within the tomb. Each group was associated with its grave offerings, mainly vases, as well as other artifacts deposited at the time of burial. During the later reuses of the tomb, the earlier skeletons appear to have been moved aside with their grave gifts. Group 26a consisted of skeletal remains placed in a pit, while the grave gifts arranged on top of the pit date from the LHIIIB/ LHIIIA1 to the LHIIIB2-IIIC-early, the time when the chamber tomb was originally constructed and used. The other groups of skeletal remains: 18a, 23κδ and 24Ib (see Plan), were associated with vases, which date the later reuses of the tomb. Group 17a is the mixed material from the surface cleaning of the chamber, collected at the start of the excavation.

Separate tables (1-5) for each of the five groups present the identified bones with brief comments descriptions and measurements where possible. The material is very poorly preserved, not only because of its great antiquity but also because of repeated disturbances to the earlier burials. Only 23% of the identified bones are complete. It is principally the small compact bones (e.g. tarsals, metatarsals, metacarpals, hand and foot phalanges), which have survived intact because of their small size and compactness. By contrast, there was only one complete long bone (: a fibula from group 24IB level 2), which permitted a stature estimate, and a clavicle in Group 17a from cleaning of the chamber's surface layer.

The Mycenaean Burials *Mid-15th to Lat-13th/12th C.B.C.* [Table 1 – Group 26a]

The skeletal remains from the oval pit (measuring 75 cm x 1.10m) in the southeast corner of the tomb had been placed beneath a group of 28 vases. Mingled with them were seal stones and spindle whorls of steatite, a variety of beads. Some miniature vases may have been gifts for a deceased child or children, but if so their remains have not survived, perhaps because the tomb's original burials, or a random selection of them, were re-buried, being deposited in the pit at the very bottom of which an LHII dipper was found. Repeated handling of the burial remains explains the incompleteness and poor condition of the material, described in the excavation diary as 'friable and disintegrating'. There was evidence of rodent damage on radius # 175, fig. 2c, and femur #195. Group 26a comprises 33 diagnostic items and another 75 featureless fragments, which can be seen in Table 1. They include at least one adult male, about 40 years old – possibly a second adult male represented by a supernumerary femur fragment – and a young adult female recognized from fragments of the left humerus #176 – with a small proximal articulation – right femur #195, and perhaps a piece of cranium #197.

Sub-Protogeometric Period: 9th C.B.C [Table 2 – Group 18a]

Three distinct clusters of vases on the west, south and east of the burial chamber were observed. Group 18a was the first to be excavated, to the right of the tomb's entrance along the west wall of the chamber. The burial deposit here was about 15 cm deep and gave the largest group of bones together with 32 plain and decorated vases, most dated to the 9th century B.C. and some dated to the Classical period, bronze coins and a female figurine.

The 63 diagnostic items and 30 featureless bone fragments are recorded in Table 3 (Group 18a). Long bones, 17 of them, were most numerous but fragmentary. The next most numerous category was the metatarsals (14), followed by cranial fragments (10), vertebrae (8), metacarpals and phalanges (5), scapulas (4), pelvis (2), calcanei (2) and a manubrium, above the sternum. About 20% of the bones were complete: 8 metatarsals, 1 calcaneus, 2 metacarpals and 2 phalanges.

The minimum number of individuals (MNI) is three adults, since there are three right 1st metatarsals (:#1, 2, 3). However, there is also a scapula (bone #46), on which acromion process was not fused. This individual was near maturity, aged about 17 years, while mandible #40 represents an individual, aged between 16 and 20 years, and is possibly the same person. The lower right molar in this mandible had tiny cavities in the natural fissures of the occlusal surface. A 7th cervical vertebra, with a billowed centrum belonged likewise to a youthful individual. At the other end of the age spectrum there was a lumbar vertebra #33, probably male, with severe spondylitis.

Taphonomy: The small quantity of bone material in this group is equivalent to under a third of a single skeleton, clearly far less than three complete skeletons suggested by the MNI. Five bones were noted to be brown coloured (#22, 27, 28, 29 & 31). There was lime adhering to a radius (# 19), whilst another, a male humerus (# 21), had rodent tooth marks on the shaft. However, it is obvious that anthropogenic causes have had the greatest influence on the composition of the sample and the condition of the skeletal remains.

Pathologies: Bone #19, a radius mentioned above, appears to be osteoporotic. Osteoporosis is primary and secondary. It is caused by a number of diseases, for example chronic disorders such as hypothyroid, or it may be connected with age and is often seen today in post-menopausal women. The density of bone is connected with the adequacy and appropriateness of the diet, particularly in specific life situations such as pregnancy. Osteoporosis can also result from the immobilization of broken limbs. As the radius is not complete, this explanation cannot be excluded. A first right metatarsal (# 2) had a small bone growth on the medial plantar surface; bone #17, with a young appearance, had some bony

spicules on the calcaneus tuber caused by trauma (compare with #153 below).

A parietal bone fragment (# 37, fig. 5d) from a mature adult (the sutures were obliterated) had an unusually thick cranial table. Thickening of the cranial table can be caused by chronic anaemia, a symptom of thalassaemia and the sickle cell trait. Both are genetic disorders caused by mutation in the haemoglobin gene. People with two copies of the mutated gene have serious health problems. Their red cells instead of being round are rigid, sickle-shaped cells. People with one copy have some affected red cells and, without suffering from the problems of a homozygote, are more resistant to infection by the malaria parasite which is why this mutation is common in populations where malaria is prevalent. It is an adaptive evolutionary response to disease.

Classical Period: *Mid-5th to beginning of 3rd C.B.C.* [Table 3 –Group 23 κδ]

30 diagnostic items of bone in Group 23 κδ are presented in Table 3. This group was located on the east side of the tomb. After the removal of the visible finds (a dozen clay vases, one glass vase, a bronze vase, and a variety of other bronze artifacts such as pins, earrings, coins and a figurine), the excavation of an 11 cm deposit (level 1) produced a small collection of bones, the majority were leg (5) or foot bones (18); ten metatarsals and phalanges were complete. Three left 2nd metatarsals (: #78, 82 & 84), indicate an MNI of at least three people. Some bones (left ulna #66, right tibia #71, and left fibula #72) represent a muscular adult male, though not necessarily the same person. There may have been two adult males, since there were two large left navicular bones (#75 and 76). However, there is also evidence of a petite young adult female or females (#68, 85, 86, 87).

Taphonomy: Rodent teeth marks were observed on a fibula # 73. Several of the bones in this level 1 deposit, namely a humerus (#67), three of the metatarsals (#77, 78 & 79 see fig. 1a), and a rib (76a, fig 1b) were encased in lime. Three bones (#69, 85, 86) were brown coloured and one (#71, fig. 2d), had vertical cracks on the surface, which suggests extreme temperature variations. Fires may have been used to fumigate chamber tombs, probably on the occasions when tombs were reopened and earlier burials, probably not entirely disintegrated, had to be shifted with their grave offerings to create space for new burials. In this way the grave offerings with the skeletal remains came to be arranged into discrete clusters while, in the process, substantial parts of the skeletons may have been destroyed.

Classical and Late Classical Period *Mid-5th to early 3rd C.B.C.* [Table 4 – Group 24IB]

The 49 diagnostic items of human bone and 12 featureless fragments in Group 24IB come from level 2 on the south side of the tomb. Besides the bones, this deposit also produced vases, several figurines, bronze earrings, finger rings, buckles and dress pins, a silver pin and a clay spindle whorl. The majority are diagnostic bones (=35) as well as the fragments are from lower limbs. The 4th right metatarsal gives an MNI of four people. The material also included a female pelvis fragment with the pubic symphysis, which gave a mean age estimate of 29.18 years. This group included the only complete long bone in the entire assemblage (# 116, fig. 1d) an adult male fibula measuring 31.95 cm. Stature was calculated as 158.57 cm using the stature formula: $2.60 (\text{Fibula} + 75.50)$.⁶³

Taphonomy: Three bones were a brownish colour (#112, 115, 130), three (# 104, 106, 129) were coated in lime; one had rodent tooth marks (#137) and one had an ancient break (#136, fig 2a). Some bones may have been broken by being accidentally trodden on.

Pathologies: Bone #133 was a broken tibia. It was possible, without the need for an X-ray, to observe with the naked eye two Harris lines near the epiphysis. Harris lines, normally seen in x-rays, are linear areas of radio-translucency, which form at the growth plate in immature individuals when growth is temporarily arrested. They may be caused by insults of disease or an inadequate diet. Bone #132 was a lumbar vertebra with peripheral exostoses reflecting stress on the vertebral column. Bone #112 was a talus with an exostosis. Osteoarthritis is a chronic disease of the joints most often seen in the aged, but its occurrence in young people may be triggered by trauma. It is a very common disorder, occurring in 1 in 5 people worldwide, but it is up to ten times more frequent in people who do physical labour.⁶⁴

Surface Cleaning: *Mixed material from all periods* [Table 5- Group 17a]

The bone material in Group 17a was collected during the initial cleaning of the chamber. There were 30 diagnostic items and another 25 fragments seen in Table 5. The material mainly consists of foot and leg bones, also some fragments of a pelvis, a vertebra, an ulna, two hand bones and a very large clavicle (15.7 cm long) with a deeply “scoured” enthesis (#140 fig. 3c), caused by prolonged strenuous labour probably from an early age⁶⁵. Nine bones – six of them

⁶³. Using the formula in Trotter and Gleser 1958, 79-123

⁶⁴. Croft et al 1992, 1269-1272

⁶⁵. Stirland 1991, 40-47

metatarsals – are complete. The material represents at least three people (three right tibias): probably one female and two males (: 2 large left calcanei). A large calcaneus #153, fig. 3a, from a mature adult male, had ossified tendons on the heel caused by trauma, leading to the eventual ossification of the tendon. Walking must have been painful.

Taphonomy: Four bones in this group were brown coloured and may have been in contact with fire (e.g. femur # 146 see figure 2b). Also, one of the tibias (#149 see fig. 1c) was covered in lime, (like radius #19 mentioned above). The use of fire and of lime has already been reported for Mycenaean burials.⁶⁶ The hygiene properties of lime must have been appreciated millennia earlier since lime was widely used from Neolithic times for coating floors and walls, steps, benches and cisterns. It seems quite reasonable to assume that its use in tombs was intended as a sanitary measure, to counteract the smell of putrid flesh and to aid its dissolution.

II. Discussion:

Retrospective analysis of the formation of the burial deposit

The bones in the pit in the southeast corner of the chamber were the earliest burials. The pit was probably created in the Sub-Proto-Geometric period for the deposition of the original burials. The pit contained mostly fragmentary long bone shafts (22), especially from the lower limbs (15), while most of the featureless fragments were also pieces from limb bones. These survived because long bones are generally dense and more resistant to decay, but purposeful selection may also have been a factor. There were a few fragments of cranium (5) and a mandible, while bones from the trunk and extremities (feet and hands) were virtually absent from the pit. Small bones may have got separated or lost, or were simply not re-deposited after cleaning out the tomb and arranging the bones in the pit. Fragile remains such as vertebrae may have disintegrated completely. Sub-Protogeometric Group 18a, by the west wall of the chamber excavated from level 1, was the largest group with the greatest range of anatomical parts and included the greatest number of pieces from the cranium and mandible. Cranial fragments and teeth were absent from the remaining groups. Group 23 κδ dating to the Classical era, on the east side of the chamber excavated from level 1, included a range of material mostly from the trunk and lower limbs, while upper limbs were represented by only two arm bones. Group 241B, on the south side excavated from level 2, also included mainly lower limb or foot bones (41), a few arm and hand bones (7). The overall rarity of cranial fragments and teeth in the sample is puzzling. One would have expected some stray teeth, because they

66. Paschalides - McGeorge 2009, 104.

are far more resistant to decay than long bones. Why are crania and teeth barely represented? The cause must be anthropogenic.

Two animal bones (see table 5) were found with the human remains. They may have been food offerings for the deceased. Food offerings and the bodies themselves must have attracted rodents. In nearly all groups there was evidence of at least one bone having been gnawed (#21, 73, 137, 175 see fig. 2c, and 195). Some bones had a coating of lime, probably a hygiene measure and an attempt to deal with unpleasant smells from the decomposition of bodies. In all the groups there were some brownish coloured bones, possibly resulting from fumigation practices. Ancient breakages of bones (such as #136 see fig. 2a), may have been caused by accidentally treading on, or dropping them. Grave offerings appear to have been purposefully arranged in clusters with which there were groups of associated bones, but the number of bones appears seriously depleted. Repeated re-opening of the tomb altering the ambient environmental conditions would certainly have had a significant influence on preservation, probably accelerating disintegration of the bones. So human interference is certainly the main reason why the skeletal remains are a fraction of what the original burials would have been. Over centuries of use, recurring disturbances of the burials, repeatedly setting aside an earlier burial to accommodate a new one, would have amplified the unfavourable conditions, and explains the comingling of the human remains.

Minimum Number of Individuals

The minimum number of individuals for each group/data set has been given separately in each section above, generating a total of 16 people. Bearing in mind the discussion above co-mingling cannot be excluded. On the other hand, combining of all the data (fig. 6 histograms 1 & 2), gives an MNI of only 10 people, derived from counting the right first metatarsal, which is the most frequent and the best-preserved bone. This MNI is even less probable than the first given that the tomb served for many generations.

Disease

Some pathologies were mentioned, such as dental caries (# 40a, fig. 4a) and enamel hypoplasia (# 40, fig. 4b), osteoarthritis (#112, fig 3b), spondylitis (#33, 130, 64 fig. 5a, b and c), trauma (#153, fig. 3a) enthesopathy (#140, fig. 3c), osteoporosis (#19), Harris lines, which are lines of arrested growth (#133 fig. 4c), and possibly thalassaemia or sickle cell anaemia (#37 fig. 5d), all relatively common in human populations. However, the enthesopathy, was most interesting because it reflects the very early age in childhood at which people began to do really hard labour. In contrast to the western social model and modern ethics regarding childhood rights, which prohibit child labour, children were expected to work from an early age.

III. Conclusions

The bones reflected not only the biological and cultural experiences of *life*, but also of *death*. Firstly, we have evidence of the treatment of corpses, probably in varying states of decomposition, with the use of lime and the clearing and cleansing of the tomb, during which substantial elements of the skeletons very likely disintegrated and were lost. This explains why the tomb's skeletal remains are only a fraction of what there ought to have been. On the other hand, there is evidence of the accumulation and careful arrangement of the burial offerings grouped at the sides of the tomb. The cleaning, 'housekeeping' and rearrangement of the tomb's contents was obviously done for practical reasons in order to accommodate new burials. So we have a glimpse of burial procedures practised in the late fifteenth century down to the beginning of the third century B.C.

Secondly, it is important to stress that Tomb IV was in practice a grave monument that functioned for a thousand years serving its original purpose, though perhaps not continuously since a gap of two and a half centuries between the Mycenaean and Sub-Protogeometric burials is indicated. Effectively, the tomb was a repository for the remains of successive generations of a group or groups living in the area. Obviously, it was a recognized landmark and a focal point for funeral ceremonies. Whenever a member of the family or group died, ceremonies would have been performed there in which all members of the community must have participated. So why was this tomb, far larger than the others in the group, re-used again and again? Did economic constraints deter them from spending resources on building a new one? This is possible but seems unlikely given the accumulation of fairly rich contents in the tomb. The re-use of Mycenaean tombs has been noted elsewhere, though usually accompanied by pillaging of the grave goods⁶⁷. But this did not happen here. The objects were neither stolen nor desecrated. Did re-using this tomb fulfill some other need, such as the need to emphasize genealogy and ancestry in a tomb impressive for its size and contents; or the need to demonstrate kinship/consanguinity in order to maintain a line of inheritance, or to legitimize property rights or claims to property by some culturally affiliated descent group? The preoccupation of the Greeks with hero worship and ancestry, real or mythical is thought to have its origins in their Mycenaean heritage. Establishing ownership over land and the concept of belonging - *not* being ancestorless - seem to be reasonable explanations for repeatedly using this tomb.

Finally, the necessity of setting aside the earlier burials - customary in LBA tombs - indicates that space was too limited to accommodate the extended burials of all the deceased relatives but the grave offerings memorializing ancestors were respected. Although it may appear to us that by comparison their attitude

67. E.g. Tomb V at Pylona, where apart from a few stray sherds, the tomb had been completely cleared of earlier burials and gifts: see Karantzali 2001, 20.

towards an ancestor's physical remains was cursory and less respectful than ours, but it is probable that repeated re-opening of the tomb created very aggressive conditions in the burial environment – in addition to other factors such as the tomb's proximity to the Spercheios river and the height of the water table – which contributed to the eventual depletion of the skeletal remains, whereas the vases and some bronzes survived. We should not ignore the importance of blood-lines and lines of continuity perpetuated by descendant/ ascendant populations. The actual artifacts carefully clustered round the edges of the tomb, memorializing ancestors, real or imagined, would have been an effective mnemonic device for the recital of a very long and very impressive genealogy.

Δρ. Tina McGeorge

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με τα ανασκαφικά δεδομένα των μέχρι τώρα διερευνημένων τάφων προκύπτει ότι το νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων στις Κομποτάδες βρισκόταν σε χρήση από την μυκηναϊκή έως και την πρώιμη ελληνιστική εποχή. Το νεκροταφείο εξυπηρετούσε αρχικά τις οικογένειες μιας ακμάζουσας μυκηναϊκής κοινότητας που είχε εγκατασταθεί στην περιοχή από τα τέλη του 15^{ου} αι. έως και μετά τα μέσα του 12^{ου} αι. π.Χ. Πράξη που δείχνει σεβασμό στους προγενέστερους νεκρούς, οι οποίοι κατασκευάσαν τον τάφο, αποτελεί η τοποθέτηση των μυκηναϊκών ταφών σε ελλειψοειδές λάξευμα εντός του τάφου IV. Αντίθετα, σε άλλους τάφους, μόνο από κάποια μεμονωμένα μυκηναϊκά αγγεία και όστρακα, παραμερισμένα στις πλευρές του ταφικού θαλάμου, συμπεραίνεται η αρχική χρήση τους στην μυκηναϊκή εποχή. Η επαναχρησιμοποίηση μυκηναϊκών τάφων κατά την πρωτογεωμετρική και υπο-πρωτογεωμετρική περίοδο στις Κομποτάδες δεν αποτελεί μοναδικό παράδειγμα για την Φθιώτιδα. Αντίστοιχα ευρήματα στην περιοχή του Σταυρού, την Ελάτεια και την Άγναντη της Λοκρίδας (ΥΕΙΙΓ έως πρωτογεωμετρική), καταδεικνύουν ότι, κατά την εκ νέου χρήση των μυκηναϊκών τάφων στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, ακολουθείται η διαδικασία της τοποθέτησης των προγενέστερων μυκηναϊκών ταφών, ως ανακομιδές σε λαξεύματα στο δάπεδο του θαλάμου.⁶⁸ Συγχρόνως με την δευτερογενή χρήση των μυκηναϊκών τάφων, νέοι θαλαμωτοί τάφοι λαξεύονται στο νεκροταφείο του Προφήτη-Ηλία στην πρωτογεωμετρική εποχή. Η κατασκευή και χρήση θαλαμωτών τάφων κατά τη εποχή του Σιδήρου αποτελεί ταφική συνήθεια στο θεσσαλικό

68. Δακορόνια 1991, 70-73. Dakoronia 1994, 235-236. Δακορόνια 2009, 976

χώρο και τον διαφοροποιεί από άλλες γειτονικές περιοχές (π.χ. Λευκαντί Εύβοιας).⁶⁹

Κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο, κάποιοι τάφοι του νεκροταφείου στον Προφήτη Ηλία χρησιμοποιούνται εκ νέου από κατοίκους της κοντινότερης πόλης, ορισμένοι από τους οποίους ανήκαν σε ανώτερη κοινωνικά τάξη. Ο τάφος IV των Καμποτάδων υπήρξε ένα διαχρονικό ταφικό μνημείο όπου, όπως αποκαλύπτει η ανθρωπολογική μελέτη, επί αιώνες ετάφησαν περισσότεροι από δέκα άτομα, όντας το ιερό επίκεντρο των αντίστοιχων τελετουργιών κατά τους θανάτους των μελών της κοινότητας. Η επανειλημμένη χρήση του και τα, κατά συνέπεια, συχνά ανοίγματα του τάφου έχουν προκαλέσει καταστροφές των οστών. Το σκελετικό υλικό παραμεριζόταν για να τοποθετηθούν οι μεταγενέστερες ταφές. Ο τάφος καθαριζόταν και με τη χρήση πυρός, ενώ τα οστά υφίσταντο τις εχθρικές συνθήκες των αυξομειώσεων της υγρασίας του περιβάλλοντος από την άνοδο μάλλον του υδροφόρου ορίζοντα, όπως υποδεικνύει η γειτνίαση με τον ποταμό Σπερχειό.

Η διαχρονικότητα της χρήσης του τάφου IV δεν θα πρέπει να αποδοθεί σε λόγους οικονομίας. Μια τέτοια υπόθεση ανατρέπεται από το πλούσιο περιεχόμενό του. Η διατήρηση των περισσότερων ανθεκτικών, κεραμικών και χάλκινων αντικειμένων αποδεικνύει την ανάγκη των ανθρώπων να συνδέουν την ύπαρξή τους με εκείνη των προγόνων τους και να επιδεικνύουν σε κάθε περίπτωση τη συγγενειά τους με τους προγενέστερους κατοίκους οι οποίοι ενταφιάστηκαν στον ίδιο χώρο και στον ίδιο τάφο.

Η πληθώρα, η εξαιρετική ποιότητα και η ποικιλία των πήλινων αγγείων και των χάλκινων κτερισμάτων των ιστορικών χρόνων του τάφου IV και του διπλανού ασύλητου τάφου V, καθώς και η μοναδικότητα ορισμένων από αυτά, αποτελούν την πιο εύγλωττη μαρτυρία για την ύπαρξη μιας ακμάζουσας πόλης στην οποία ανήκει το νεκροταφείο του Προφήτη Ηλία και η οποία πρέπει να βρίσκεται σε κοντινή απόσταση. Πολλά αγγεία του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. αποτελούν πιθανότατα επείσοακα προϊόντα αθηναϊκών, βοιωτικών και κορινθιακών εργαστηρίων. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν εύρωστη οικονομία και υψηλό βιοτικό επίπεδο, καταδεικνύοντας αδιαμφισβήτητα τον πλούτο και την ευημερία μιας πόλης που άκμαζε από τον 5ο έως τον 2ο αι π.Χ., και η οποία είχε εμπορικές επαφές και ανταλλαγές με πρωτοπόρα εργαστηριακά κέντρα της εποχής. Πιθανότητα το νεκροταφείο στον Προφήτη Ηλία ανήκει στην τελευταία προς τα ανατολικά πόλη της Αινίδας, τις Ερυθρές, η

⁶⁹. Δακορώνια 1988, σελ. 11. Deger-Jalkotzy 1999, 195-202. ΑΔ 43, 1988, χρονικά, 229-232, ΑΔ 44, 1989, χρονικά, 175-177, ΑΔ 45, 1990, χρονικά, 185 (Ελάτεια).

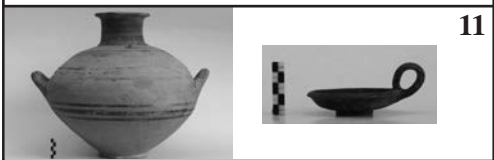

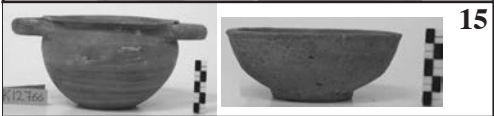

οποία έφερε διευκρινιστικά την επονομασία Ερυθραί επί Θερμοπύλαις, για τις δραστηριότητες της οποίας υπάρχουν σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες του 3ου και 2ου αι. π.Χ.⁷⁰

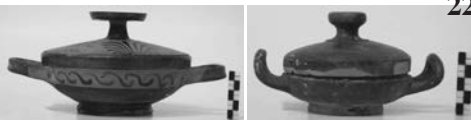

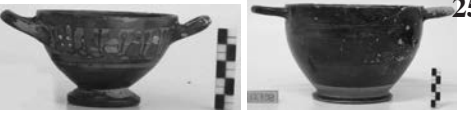
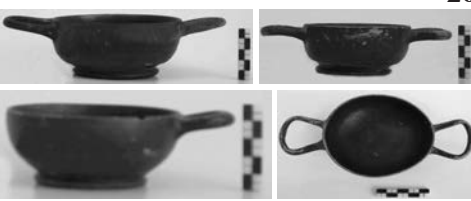

Η εμπεριστατωμένη επιστημονική τεκμηρίωση του ρόλου της σημαντικής αυτής πόλης και η ιχνηλάτηση της ιστορικής διαδρομής της ελπίζουμε να επιτευχθεί με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στην πολλά υποσχόμενα αυτή θέση. Ωστόσο, τραγική ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι η σύγχρονη τυμβωρυχική δραστηριότητα στην περιοχή δημιουργεί τα πιο σοβαρά εμπόδια στην κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας. Η προσπάθεια που καταβάλλεται από το Υπουργείο Πολιτισμού για την συγκροτημένη αντιμετώπιση της μάστιγας της αρχαιοκαπηλίας θα μπορέσει να φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, εάν ενισχυθεί με τις ενέργειες ευαισθητοποιημένων πολιτών και πολιτιστικών οργανώσεων, έτσι ώστε να εμπεδωθεί ουσιαστικά η σημασία και η αξία της επιστημονικής αρχαιολογικής έρευνας, που αποσκοπεί στη διάσωση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς.

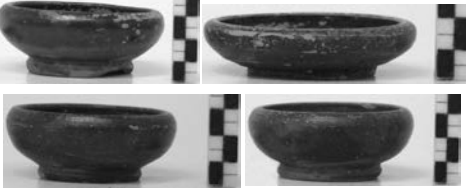
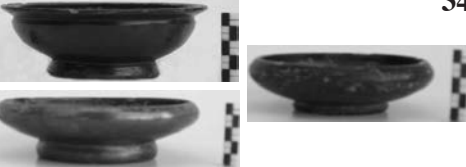
Δρ. Εφη Καραντζαλη
Δρ. Tina McGeorge

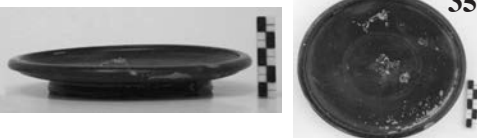

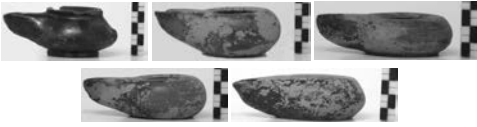

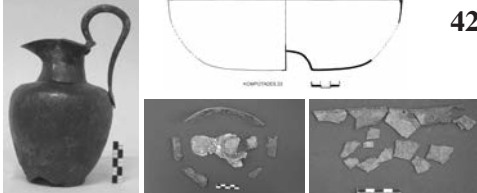
70. Βορτσέλας 1907, σ.89-90. Helly 1978, σ.153-154.

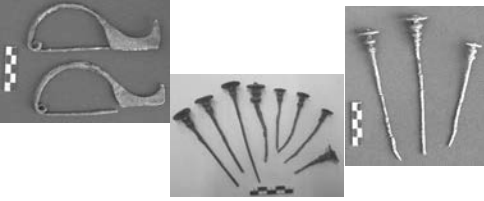
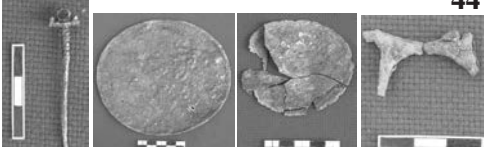

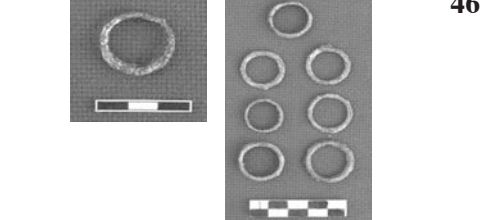
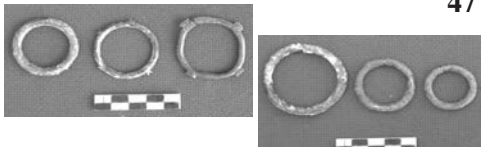
ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΑΦΟΥ IV	
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ
	1 12679 Μυκηναϊκό αρτόσχημο αλάβαστρο της ΥΕΙΒ/ΙΙΑ1.
	2 12679, 12651, 12673 τρώτα σφαιρικά μυκηναϊκά αλάβαστρα της ΥΕΙΙΑ2-ΙΙΒ.
	3 12676, 12735, 12736, 12674 σφαιρικά τρώτα και διώτα μυκηναϊκά αλάβα- στρα της ΥΕΙΙΑ2-ΙΙΒ, ΥΕΙΙΒ2, πρώιμη ΥΕΙΙΓ.
	4 12683, 12650, 12737 τρώτα κυλινδρικά μυκηναϊκά αλάβαστρα ΥΕΙΙΑ2-ΙΙΒ.
	5 12659, 12657, 12675 τρώτα κυλινδρικά μυκηναϊκά αλάβαστρα ΥΕΙΙΑ2, ΥΕΙΙΒ2.
	6 12653, 12655, 12738 τρώτα και διώτα κυλινδρικά μυκηναϊκά αλάβαστρα πρώιμη ΥΕΙΙΑ2, ΥΕΙΙΑ2-ΙΙΒ.
	7 12671, 12652, 12668 Μυκηναϊκοί πιθαμφορίσκοι της ΥΕΙΙΑ-ΙΙΒ.
	8 12648, 12649 Μυκηναϊκοί πιθαμφορίσκοι της ΥΕΙΙΑ-ΙΙΒ.
	9 12658, 12667, 12739 Μυκηναϊκοί ψευ- δόστομοι αμφορείς της ΥΕΙΙΑ- ΙΙΒ1 και πρώιμης ΥΕΙΙΓ.
	10 12670, 12656 Μυκηναϊκές προχοί- σες της ΥΕΙΙΑ-ΙΙΒ.

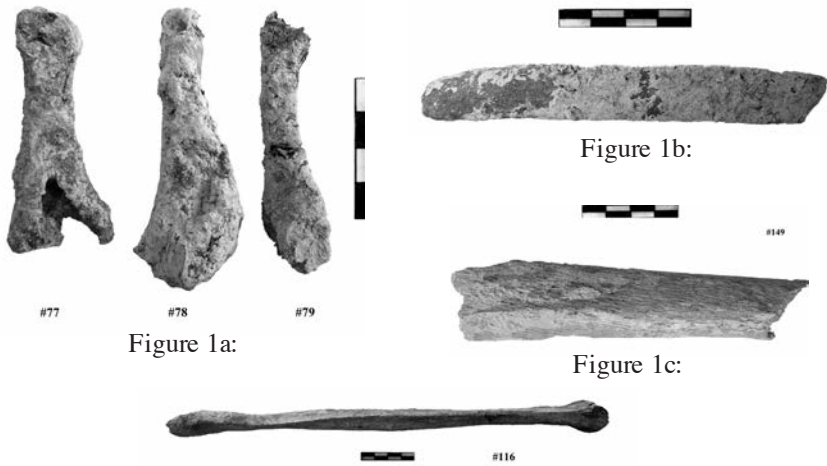
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ
	11 A: 12933 αμφορέας με οριζόντιες λαβές της μέσης ΥΕΙΠΓ B: ρηχή φιάλη 12654 της ΥΕΙΙ.
	12 12696,12647,12663,12787,12715 Ολόβαφα ημισφαιρικά κύπελα της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου. Στην ίδια κατηγορία τα 12645,12646,12698,12714.
	13 12708,12773,12795 Τριφυλόσχημες οινόχοες της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου. Στην ίδια κατηγορία τα 12709, 12710, 12774, 12775,12776,12777,12794, 12928, 12929.
	14 A: 12783 οπισθόμητη πρόχους B: 12930 απλή πρόχους της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου. Στην ίδια κατηγορία τα 12733, 12744, 12758.
	15 A: 12766 Δίωτος σκύφος B: 12931 άωτη φιάλη της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου.
	16 12782, 12789, 12793 χειροποίητες σφαιρικές πρόχοι με φυλλόσχημη προχολή της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου. Στην ίδια κατηγορία τα 12932, 12935, 12936.
	17 12791, 12934, 12936 χειροποίητες σφαιρικές πρόχοι με κυλινδρικό λαιμό της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου. Στην ίδια κατηγορία τα 12669, 2677,12693,12792.
	18 12695, 12662 τροχήλατες πρόχοι με κυλινδρικό σώμα και στενό κυλινδρικό λαιμό της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου.
	19 A:12694 Μελαμβαφής πελίκη του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. B: μελαμβαφής κύλικα 12664, του α' μισού του 5ου αι. π.Χ.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ
	20 12644, 12928, Πρόχοι - Οινοχόες του 5ου και 4ου αι. π.Χ.
	21 12747 Μελαμβαφής αμφορέας του 4ου αι. π.Χ.
	22 Α:12745 Μελανόγραφη λεκανίδα με πώμα Β: 12765 μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα (β' μισό του 5ου - α' μισό του 4ου αι. π.Χ.)
	23 Τρεις μελαμβαφείς κοτύλες αττικού τύπου 12748, 12640, 12680. Στην ίδια κατηγορία τα 12681, 12697, 12756, 12764, 12781, 12785 (β' μισό 5ου αι. π.Χ. - α' μισό 4ου αι. π.Χ.)
	24 Μελαμβαφής σκύφος 12697 αττικού τύπου του α' μισού του 3ου αι. π.Χ.
	25 Α:Μελανόγραφος σκύφος 12701 Β: κοτύλη 12798 (β' μισό του 5ου αι. π.Χ. - αρχές του 4ου αι. π.Χ.)
	26 Α: Δίωτος μελαμβαφής σκύφος 12784 του β' μισού του 5ου αι. - αρχές του 4ου αι. π.Χ. Στην ίδια κατηγορία 12785, 12797. Β-Δ: Δίωτος μελαμβαφής σκύφος τύπου Bolsal 12786 του τέλους του 4ου - αρχές του 3ου αι.π.Χ. Γ: Μόνωτος μελαμβαφής σκύφος 12665.
	27 Μελαμβαφείς-Μελανόγραφοι λήκυθοι με χαρακτηριστικήκόσμηση του 5ου αι. π.Χ. (12770, 12746, 12771, 12772). Στην ίδια κατηγορία 12780.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ
	28 A: 12692, ερυθρόμορφη λήκυθος των μέσων του 5ου αι. π.Χ. με παράσταση μορφής σε κίνηση. B: Ληκύθιο 12700 της ίδιας περιόδου με ερυθρόμορφη παράσταση.
	29 Μελαμβαφή και μελανόγραφα ληκύθια του α' μισού του 4ου αι. π.Χ. A: 12711. B: Το 12779 του τέλους του 5ου αι. π.Χ. αποτελεί προϊόν βοιωτικού εργαστηρίου. Γ: 12660. Δ: Το 12732 του τέλους του 4ου αι. π.Χ. με διακόσμηση πλέγματος.
	30 12642, 12703, 12685, 12704 Αρυβαλοειδή ληκύθια με κόσμηση ανθεμίου του 4ου αι. π.Χ. Στη ίδια κατηγορία 12641, 12687, 12688, 12732, 12734, 12755, 12767.
	31 A: 12713 Πήλινο λευκό αλάβαστρο με εξίτηλη επιφάνεια του τέλους του 5ου αι. αρχές του 4ου αι. π.Χ. B: Γυάλινο αλάβαστρο (14371) της τεχνικής του πυρήνα του β' μισό του 5ου αι. π.Χ.
	32 12643, 12698, 12717 μελαμβαφή κανθαρόσχημα κύπελα του β' μισού του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ. Στην ίδια κατηγορία τα 12740, 12757.
	33 12689, 12686, 12666, 12691 Μελαμβαφή άωτα σκυφίδια του 4ου αι. π.Χ. Στην ίδια κατηγορία τα 12702, 12759.
	34 12788, 12678, 12682 μελαμβαφείς φιάλες του 4ου αι. π.Χ. Στην ίδια κατηγορία τα 12690, 12702, 12761.

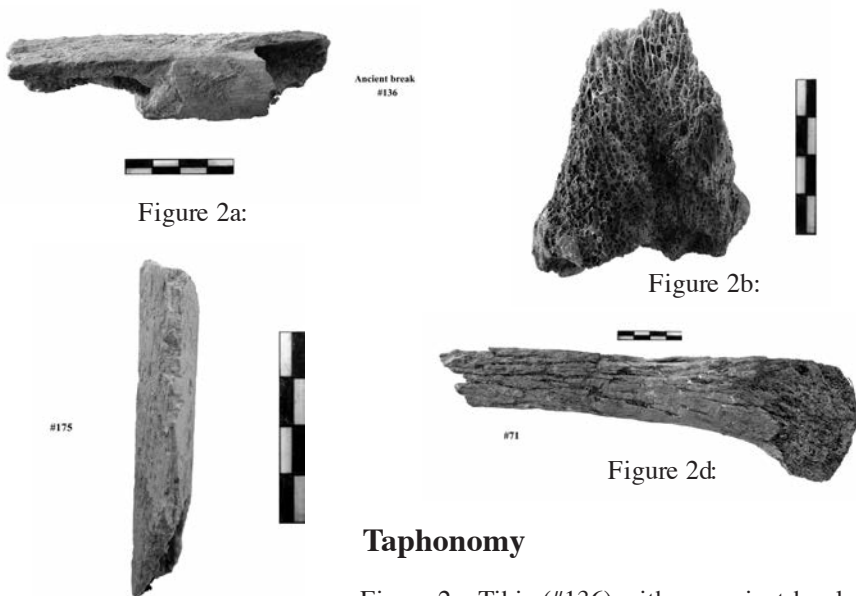
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ
	35 12716 μελαμβαφές πινάκιο του 4ου αι. π.Χ. με ενσφράγιση στο εσωτερικό.
	36 Α: 12796 Σταμνοειδής μελαμβαφής πυξίδα του τέλους του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ. Β: Ευρύστομο αγγείο (12763) Γ: πρόχους με στενό λαιμό (12762) και ταινιωτή κόσμηση των αρχών του 3ου αι. π.Χ.
	37 12684 και 12834 Μελαμβαφή προχοΐδια του τέλους 4ου αι. π.Χ. Στην ίδια κατηγορία το 12699.
	38 Α: 12742 μελαμβαφής λύχνος του τέλους του 4ου Β-Ε: 12712, 12705, 12706, 12799 του 4ου - 3ου αι. π.Χ. Στην ίδια κατηγορία τα 12741, 12743, 12760.
	39 Α: Απίοσχημο μυροδοχείο (12661) του 4ου/3ου αι. π.Χ. Β: Μελαμβαφής φιάλη (12702) των αρχών του 4ου αι. π.Χ. Γ: εγχάρακτη επιγραφή στη βάση της φιάλης. Δ: 12707 μικρό άωτο σκυφίδιο.
	40 Πήλινα ειδώλια υδριοφόρου, κουροτρόφου και γυναικείας ιστάμενης μορφής (4786, 4784, 4785)
	41 Αλάβαστρα εξ' αλαβάστρου, 5ου αι. π.Χ. (12947, 12948, 12949)
	42 Α: 10860 Χάλκινη τριφυλόστομη οinoχόη του β' μισού του 5ου π.Χ. Β-Γ: 11496 Χάλκινη ημισφαιρική ομφαλωτή φιάλη του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. Δ: Αποσπασματική χάλκινη φιάλη με μικρές οπές ανάρτησης του 5ου αι. π.Χ.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ
43	A:19862, 11271 Χάλκινες τοξωτές πόρπες της Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου. Β-Γ: χάλκινες περόνες με σφαιρικά εξάρματα και πλατιά δισκοειδή άνω απόληξη (6ος-5ος) (11493, 11497, 11498, 11499, 11501, 11505, 11517α-γ).
44	A:11270 ασημένια περόνη του 5ου αι. π.Χ. Β:10861 Χάλκινο κάτοπτρο, Γ:11509 χάλκινο ασπίδιο από σφυρήλατο έλασμα Δ: 11519 αποσπασματικό χάλκινο ιππάριο.
45	1.A:11268, Β:11273- 11502, Γ:11660 Χάλκινοι σφρηκωτήρες, Δ:11506, Ε:11507α,β χάλκινα ενώτια (στην ίδια κατηγορία 11495, 11272α, 11494, 11492, 11511) ΣΤ: 11490 αργυρό δακτυλίδι με πλατιά σφενδόνη.
46	11272β, 11500 α, 11500ε, 11504, 11491α-β, 11269, 11510 χάλκινοι κρίκοι και δακτυλίδια.
47	A:11269, 10863,11267 Β: 11500β-δ χάλκινοι κρίκοι πιθανότατα προνομισματικές μονάδες.

Taphonomy

- Figure 1a: Metatarsals (#77, 78 & 79) encased in lime
- Figure 1b: Rib (#76a) encased in lime
- Figure 1c: Tibia (#149) covered in lime
- Figure 1d: Fibula (# 116) of an adult male, the only complete bone

Taphonomy

- Figure 2a: Tibia (#136) with an ancient break
- Figure 2b: Burnt femur (# 146)
- Figure 2c: Radius (#175) damaged by rodents
- Figure 2d: Tibia (#71) with cracks

Figure 3a:

Figure 3b:

Figure 3c:

Pathology

Figure 3a: Calcaneus (#153) with ossified tendons

Figure 3b: Talus (#112) with osteoarthritis

Figure 3c: Clavicle (#140) with an enthesopathy

Figure 4a:

Figure 4b:

Figure 4c:

Pathology

Figure 4a: Molar (# 40a) with caries

Figure 4b: Mandible (# 40) and teeth with enamel hypoplasia

Figure 4c: Tibia (#133) with Harris lines

Figure 5a:

Figure 5b:

Pathology

Figure 5a: Lumbar (#33) with spondylitis

Figure 5b: Atlas (#130) with spondylitis

Figure 5c: Cervical (#64) vertebra with spondylitis

Figure 5d: Parietal (#37) bone fragment with enlarged trabeculae

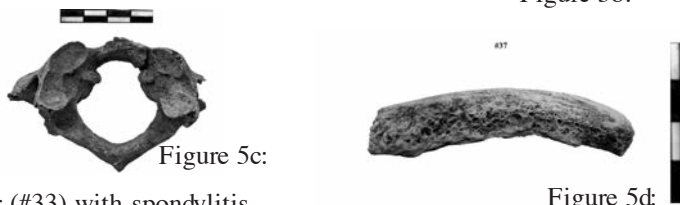

Figure 5c:

Figure 5d:

Burial Deposit

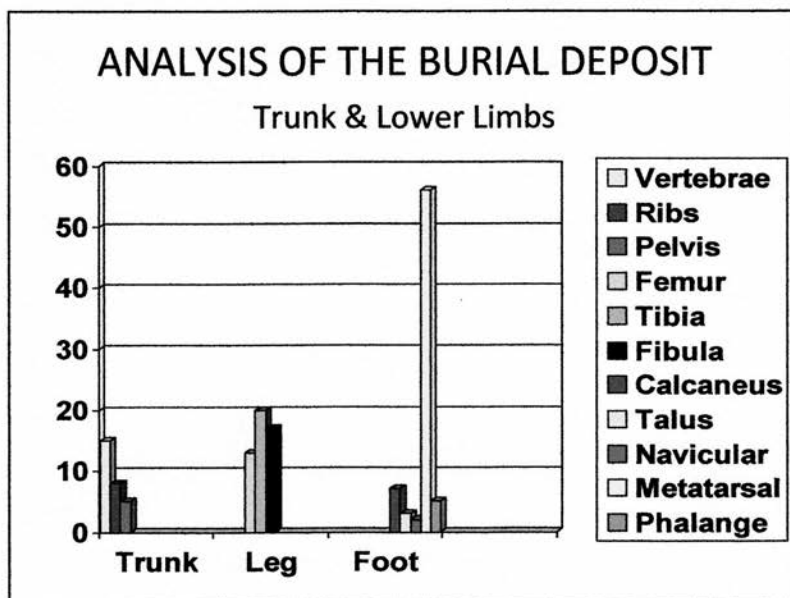
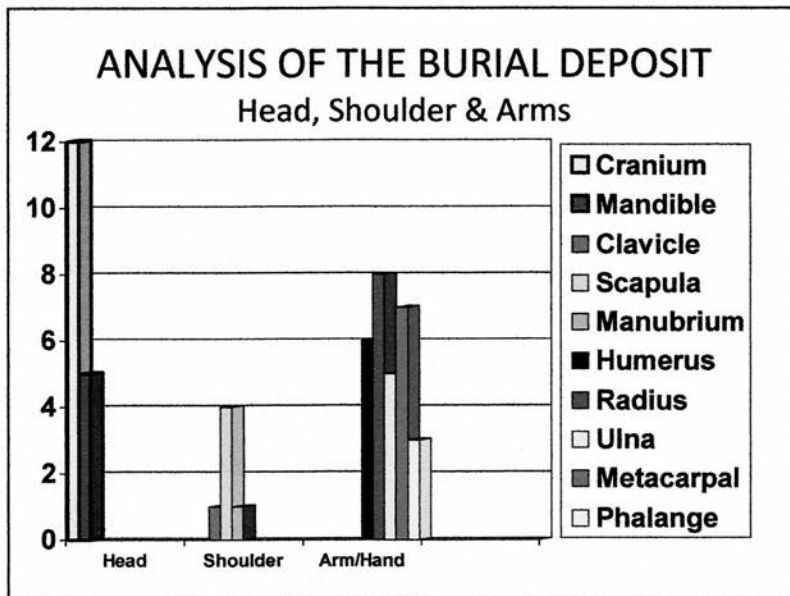

Figure 6: Analysis of Burial Deposit ~ Histograms 1 & 2

Table 1 [Group 26a] Mycenaean Burials

B/B No	Bone Id	Sex	Age	Description	MPL cm
#1-171	L Femur	♂	A	2 Upper shaft fragments with pectineal line	MPL=14
172	R Femur	♂	A	4 Upper shaft fragments with gluteal line; join with two fragment from bag #3	21.5 with bag #3 frag.
173	L Tibia	♂	A	Shaft	10.55
174	? Tibia	♂	A	Shaft anterior 2 joining fragments	14.2
175	L Radius	♂?	A	Diaphysis fragment from below mid=shaft. Some rodent damage below break (proximal end)	MPL= 6.43
176	L Humerus	♀	A	Petite. Prox articulation and part of shaft	MPL= 5.97; D ≈ 3.3
177	Femur /Tibia Fragments		A	15 fragments probably from the above bones	
#2-178	R Femur	♂	A	3 joining fragments diaphysis: broken just below the lesser trochanter	MPL=11.2
179	R Tibia	♂	A	Mid to distal R tibia shaft: two joining fragments	MPL=23.4
180	Fragments			16 fragments belong to the bones in this package	
181	Fibula		A	Shaft fragment	
182	Cranium		A	Two fragments of frontal - don't appear to join - but probably belong to the same cranium as fragment below.	
183	Cranium	♂	A	Fragment of Parietals + Frontal with bregma S1 and /C1. These sutures obliterated on the endo-cranium (C1 faint?) but visible on the ecto-cranium. Age estimate 40 ± years	
184	Rib	?		Fragment.	
#3-185	R Femur		A	Two fragments join femur in bag #1	See bag #1
186	R Talus		A	Two separate fragments, which don't have a join. Probably same bone: (concave) sub-talar surface;(convex) head surface.	
187	Cranial		A	Two fragments which don't join, have similar appearance to those in packet #2; one piece is from the occipital	
188	Rib				MPL=5.4
189	R? Radius		A	Proximal articulation- large rugged- and tuberosity with small part of the diaphysis	MPL=4.05
190	Phalange		A	Incomplete but large finger; proximal articulation missing but distal intact.	MPL=2.37
191	U Tibia		A	A fragment from the rugose area of the tibial tuberosity.	MPL= 5.64
192	Fragments			26 fragments – some evidently from tibia/femur	
#4-193	R Ulna	♂?	A	Proximal diaphysis fragment, broken just below the radial notch, but the articulation is missing	MPL= 10.8
194	R? Tibia		A	Two joining fragments of the diaphysis, with, anterior crest.	MPL= 14.8
195	R Femur	♀?	YA	3 - 4 fragments of proximal R femur almost join. Probably female/young. [Rodent tooth damage]	
196	Radius			Shaft fragment is small - brown colour	MPL=3.88
#5-197	Cranial		?	V small fragment of vault, but sutures not fused	MPL=1.9
198	Mandible	♂	A	Fairly prominent mental eminence; mental spines. Broken roots of R I1,I2 in situ, R Canine empty socket(L I1, I2 C1: empty sockets.	Chin H≈3.25
199	R Ulna		A	Prox. articulation similar to bone in #4, but no join	MPL=3.02
200	R Radius			Lower shaft fragment	MPL=6.35
201	R? Tibia			Distal diaphysis fragment	MPL 6.02
202	Articulation		A	2 convex articular surfaces, but it isn't clear which bones these are: could be calcaneus/ talus/ something else.	None
203	Fragments			Miscellaneous 18 fragments: ribs and long bones	None

Table 2 [Group 18a] Sub-Protogeometric Burials

B.					
No	Bone Id	Sex	Age	Description	MPL cm
1	R 1st M/T	♂	A	Complete	ML=6.45
2	R 1st M/T	♂	A	Has a small bone growth on the medial plantar surface	ML=6.26
3	R 1st M/T	♂	A	Virtually complete -Distal articular surface is damaged	ML=6.65+
4	L 1st M/T	?	A	ML= 5.78	ML= 5.78
5	M/T	♂	A	ML=7.53	ML=7.53
6	M/T		A	Distal Articulation missing - thick shaft	MPL= 6.09
7	R 3rd M/T	♂	A	Complete	ML= 7.46
8	L 4th M/T		A	Bone 8 & 9 a pair	ML= 7.14
9	R 4th M/T		A	New break - distal half of shaft missing	MPL=4.4
10	R 4th M/T	♀?	YA	Slender shaft	ML= 6.79
11	R 5th M/T		A	Distal articulation missing	MPL= 5.66
12	? M/T		SA	Distal epiphysis only unattached to shaft	
13	Phalange		A	1st row finger phalange, brown coloured - sim. #8 +9 -complete	ML= 3.99
14	L 2nd M/C	♂	A	Two fragments: prox & distal	ML= 7.26
15	L 5th M/C	♀?	A	Proximal Articulation & half of shaft	MPL=3.4
16	Calcaneus		A	Damaged tuber. Medial articular surface: continuous long oval	MPL= 7.76
17	Calcaneus	♀?	YA	Complete. Spicules at the insertion point of Achilles' tendon	ML= 7.03
18	R Fibula	?	A	Distal articulation & small section of shaft	MPL= 8.47
19	Radius	?	OA	Very thin cortex -aged individual with osteoporosis - the bone is covered in lime deposit	MPL= 11.89
20	R Fibula	?	A	Distal fibula = distal articulation is missing, shaft only.	MPL=12.10
21	LHumerus	♂	A	2 fragment joined.V Robust - deltoid development, broken below intertubercular groove. Rodent tooth marks on the shaft.	Head D= 4.57
22	LHumerus	?	A	Distal articulation - brown coloured - different patina from the above bone. No measurement: lateral epicondyle is missing	MPW= 4.24
23	R Scapula	♂?	A	Acromion process. Large dense bone	MPL=5.17
24	R Tibia	♂	A	Proximal Tibia (2 joining fragments), intercondylar eminence & 2 conylar surfaces	MPL=8.27
25	2 Tibia fragments		A	Tibia shaft -Same colour, prob same as above,but no obvious join - posterior surface frag	MPL= 6.5; MPL=6.7
26	Tibia		A	Distal articular surface with spongy bone of shaft	MPL= 5.51
27	Tibia		A	Prox articulation spongy bone with part of condylar surface. Brown colour.	MPL= 3.34
28	Tibia	?	A	Brown coloured proximal tibia: spongy bone & very small area of condyle preserved. Similar preservation to #27. Same bone?	MPL=6.68
29	R Femur	?	A	Same individual as above; same preservation & patina. Proximal : greater trochanter, anterior surface	MPL=5.83
30	Manubrium	♂	A		MPL=4.10
31	Lumbar #?		A	Very small fragment, brown coloured as below and as Tibia 28	
32	Thoracic	♀	A	11th vertebra with whole costal facet.	Ht=2.26
33	Lumbar	♂?	OA	Severe peripheral exostoses Same colour as Tibia #24-25	Ht=2.63
33a	Fragments			4 ribs	
33b	Fragments			Nine unidentified fragments	
34	R Frontal	♂ prob		Two frontal fragments, one with quite large sinus , + small fragment with orbital rim & foramen	MPL= 6.72; MPL= 1.39
35	L Zygomatic	♂ prob		Dense bone - youngish	MPL= 4.60
36	L Sphenoid	♂		Dense piece of bone fragment	MPL= 3.92

37	R Parietal	♂		obliterated on endo & exo cranium. Thick diploe	MPL= 5.87
38	Frontal		A	Both sides of midline. No metopism. Doesn't join #34	MW= 7.27
39	R Frontal		A	Similar to # 34 - Joins it !	

Table 2 [Group 18a] Sub-Protoegeometric Burials

No	Bone Id	Sex	Age	Description	MPL cm
40	Mandible	♀	16-20 yrs	----- 5 4 3 2 1 1 2 3 4 5 ----- L pm2 found loose, roots complete: 14+ years old. Fine line of dentine exposed on I1& I2 and tiny spots of dentine exposed on canines& L pm1 Rt pm1 occlusal caries. Collection of loose teeth below, all one person	ZZ'= 3.84; H'= 2.64;
40a	R M1	♀		Lwr R 1st molar Overbite (wear facets) some dentine exposure	
40b	L M1	♀		Lwr L 1st molar Overbite wear facets but no dentine exposure	
40c	R M2		15+	Lwr R 2nd molar Caries: small cavities in the natural fissures of the tooth. Root tips broken. Erupts 15+	
40d	L M3	♀	16-18	Lwr R 3rd molar crown forms by 16yrs. Polished facets. Partially erupted? Erupts 18+. Root missing/incomplete?	
41	R Ulna	?	YA	Shaft broken below the radial notch & above distal articulation	MPL=13.65
42	R M/C 3rd	?	YA	Complete	ML=6.71
43	Cranium	?	YA	Similar to other fragments [34-37 & 39]	MPL=4.39
44	R Scapula	?	?	Fragment of axillary border of scapula	MPL=4.71
45	R Scapula	?	YA	Fragment - supra & infra-spinous fossae. Same person as #46	MPL=4.38
46	R Scapula Pair	?	YA/ <17	Frag- scapular spine and acromion. This is unfused [fuses 15-22 years] suggests age under 17 years. Pair with #45	MPL=3.87
47	Axis		YA	Odontoid missing- peripheral exostosis from L inferior margin	
48	Cervical 7th		YA	Lower cervical, slight billowing detectable	
49	Thoracic			Posterior spines of 2 thoracic vertebrae	
50	Thoracic			Posterior spines of 2 thoracic vertebrae	
50a	Ribs			Miscellaneous fragments	
51	Lumbar			Lumbar Posterior spine	
52	Mandible with M1		17-25	Left M1: spot of dentine visible on anterior buccal cusp (17-25)	
53	Mandible Pm2			Left pm2 - sl wear on the cusps- same colour # 38 cranium	
54	R Pelvis	♀	YA	2 Fragments join. Part of sciatic notch (wide angle) & acetabulum (:two separate pieces join)	MPL= 5.86 + 4.18
55	L Pelvis	♀?	YA	Sciatic notch frag. Opposite side. Same individual ?	MPL=5.17
56	R Femur	♀	YA	Petite - 2 frags joining of femur. Shaft fragments. Dense cortical bone therefore probably young: lower and mid shaft	MPL= 18.55 total
57	L Femur	?	YA	Upper shaft fragment - similar to previous femur. Pair?	11.14
57a	s			Miscellaneous fragments (21) shattered pieces of Femur/ Tibia	
58	Fibula	♀	?	Petite	MPL= 5.09
59	Fibula	?	?	Shaft fragment	MPL=6.49
60	Fibula	?	?	Shaft fragment	MPL=7.46
61	L 2nd M/T	♂	A	Complete ML= 7.69. Size male	
62	U 5th M/T	♀?	SA?	Petite Incomplete - both articular ends missing	MPL= 4.57
63	L Phalange			Complete 1st Row Finger Phalange	ML=2.99

Table 3 [Group 23 κδ] Classical Period

B/B No	Bone Id	Sex	Age	Description	MPL
64	Atlas	♂	A	Large A-p width= 4.93 cm. Size R transverse process broken. MPL=7.6. Actual width over 8 cms.	MPL=7.6.
65	Axis	?	A	Smaller individual. Incomplete:odontoid is present - Rt side is missing	MPL=3.87
66	L Ulna	♂	A	Large muscular individual	MPL=13.3
67	R Humerus	?	YA	Distal shaft - without articulation. Is covered in gypsum	MPL=10.38
68	R 2nd M/C	♀	YA	Petite proximal articulation is missing - damaged. Petite ♀	MPL=5.19
69	L Pelvis	?	YA	Acetabulum Fragment. Brown Coloured	MPL=5.19
70	U Femur	♂?	A	2 fragment of distal shaft & distal condyle [MPL=5.07]	MPL=11.55
71	R Tibia	♂	A	Size - V large. Proximal articulation & more than half shaft. Robust ♂ indiv. Vertical cracks on shaft.	MPL=23.25
72	L Fibula	♂	A	Distal fibula articulation + 1/3 shaft at least	MPL=12.28
73	U Fibula		A	Rodent chewing marks. Clean	MPL=5.54
74	U Fibula		A	Shaft only	MPL=11.69
75	L Navicular	♂	A	Max W=4.11	Max H=2.68
76	L Navicular	♂	A	Tubercle is missing. Max H Size male	Max H= 2.65
76a	Rib			Covered in gypsum* cf humerus # 67	
77	L 1st M/T	♂	A	Covered in white gypsum-like deposit	ML= 6.57
78	L 2nd M/T	♂	A	Encased in white gypsum- Photo *	ML=7.62
79	R 4th M/T	♂		Covered in white deposit	ML=7.06
80	R 1st M/T	♀	A	Size - female	ML=5.68
81	L 1st M/T	♂?	A	Incomplete- proximal half of shaft. Size poss. ♂?	MPL=4.52
82	L 2nd M/T	?	A	Distal articulation damaged - & part of shaft missing	MPL=6.78
83	L 3rd M/T	♀	YA	Prox half of shaft only.New break	MPL=3.86
84	L 2nd M/T		A	Complete	ML=7.41
85	L 5th M/T	♀?	A	Fragile thin cortex, poor preservation. Brown colour	MPL=5.86 cm
86	R 5th M/T	♀	YA	Petite , brown but different colour from #83	ML=6.31
87	R 4th M/T	♀	A	Proximal articular surface missing. Petite, pair with #86	MPL=5.88
88	Foot phalange	?	A	1st row 2nd digit - Incomplete	MPL=2.31
89	Foot phalange	?	A	1st row 2nd digit.Complete. Opp pair ?	ML=2.88 cm
90	Foot phalange	?	A	1st row Same foot as above 3rd digit	ML= 2.59
91	Foot phalange	?	A	1st row 3rd digit	ML=2.60
92	Foot phalange	?	A	1st row 5th digit	ML= 2.46

Table 4 [Group 24 1B] Classical Period

No	Bone Id	Sex	Age	Description	MPL cm
93	R 1st M/T	♂	A	Complete	ML=6.24
94	R 1st M/T	♂	A	Complete	ML=6.46
95	R 1st M/T	♂	A	Complete	ML=6.00
96	R 1st M/T	?	YA	Complete	ML=6.06
97	L 1st M/T	♀?	YA	Complete	ML=5.35
98	L 5th M/T		A	Distal articulation is missing	MPL=6.07
99	L 5th M/T		A	Complete	ML=6.78
100	L 5th M/T		A	Complete	ML=7.28
101	R 5th M/T		A	Shaft only - two articular ends missing	MPL=4.86
102	R 3rd M/T	♂?	A	Distal end missing	MPL=6.39
103	L 2nd M/T		A	Complete	ML=7.34
104	R 3rd M/T	♂	A	Size. Covered in gypsum like deposit	ML=7.49
105	R 3rd M/T	♂?	A	Complete	ML=7.81
106	L 3rd M/T	?	A	White coated surface. Complete	ML=6.96
107	R 3rd M/T	?	A	Prox end and half of the shaft	MPL=4.81
108	L 3rd M/T	?♂	A	Prox end and half of the shaft	MPL=5.56
109	R 4th M/T	♂?	A	Prox end and half of the shaft	MPL=5.65
110	L 4th M/T	♀?	YA	Prox end and half of the shaft	MPL=5.59
111	? M/T	♂?	A	Distal end and half of shaft	MPL=5.25
112	L Talus	♀	A	Complete. Quite petite. Brown coloured. Exostosis MW=4.2	ML=5.61
113	R Calcaneus	♂	A	One circular medial articular surface.	ML=7.56
114	R Calcaneus		YA	Continuous medial articular surface elongated	ML=7.31
115	R Calcaneus	♀?	YA	Calcaneal tuberosity and part of the large articular surface is present. A young ♀ - Smaller indiv than # 114/ 113. Brown colour cf. 18a	MPL=5.26
116	L Fibula	♂	A	Complete: 2 fragments join. Stature est: 158.57 cm	ML=31.95
117	L Fibula	♂	A	Large robust distal articular surface & shaft	MPL=8.61
118	R Fibula	♂	A	Large robust distal articular surface & shaft	MPL=12.87
119	U Fibula	♂	A	Shaft fragment . Very robust male	MPL=16.3
120	U Fibula	♂	A	Shaft fragment Robust	MPL=11.04
121	U Fibula	♀?	A	Shaft fragment. Less Robust	MPL=9.05
122	L Radius	♂	A	Prox articulation & shaft incomplete	MPL=15.65
123	L Radius	?	A	Radius shaft - no articular surface - more petite proportions	MPL=7.26
124	L Ulna	?	A	Poss a pair with #122	MPL=7.67
125	L Pelvis	♀?	A	Sub-pubic angle wide, short P/S Age Est: I=5 II=4 III=3 Total=12 = 29.18 Or 23- 39 yr	MPL=11.55
126	L 2nd M/C	♂?	A	Large	ML=6.95
127	U4th? M/C	♀	A	Petite	MPL=5.57

128	R 4th M/T	♀?	A	Almost complete - petite	MPL=6.97
129	C2	♀		Axis:2 fragments of the same vertebrae. Odontoid present,covered in white deposit. Small vertebra.	Tr W= 4.95; A-p W= 4.25

Table 4 [Group 24 1B] Classical Period

No	Bone Id	Sex	Age	Description	MPL cm
130	C7	♂?	A	Peripheral exostoses around the rim of the upper surface of the body & extensive porosity. Light brown coloured	Bdy Ht= 1.26
131	Th1	?	A	However these two are not adjacent vertebrae, so probably a different individual from above C7	Bdy Wdth=3.43
132	Lumbar	?	A	Centrum only - the arch, transverse process and spinous process are missing. Peripheral exostosis	Bdy Ht=2.39
131a	1 rib				
133	R Tibia	♀	A	2 fragments joined. 2 Harris lines 4.1 & 8.8 mm from epiphysis	MPL=21
133a	Fragments			12 small and larger fragments of lower limb bones	
134	R Femur	♂	A	Upper section of femur	MPL=13.25
135	L Tibia	♂	A	Ant tibia shaft only - no articulations	MPL=17.7
136	R Tibia	?	YA	Tibia shaft only - no articulations - Ancient break ?	MPL=11.4
137	R Tibia	?	A	Ant tibia shaft only - no articulations Rodent gnawed	
138	Humerus	?	A	Fragment of shaft - No articulation -characteristic shaft shape	MPL=6.0
139	Humerus	?	A	Fragment of shaft - No articulation -characteristic shaft shape	MPL=5.4
139x	Humerus			Sheep/Goat/ Pig	
139y	Astragalus			Sheep/Goat	

Table 5 [Group 17a] Surface Material

Bone					
No	Bone Id	Sex	Age	Description	MPL cm
140	LClavicle	♂	A	Enthesopathy at the point of the costo-clavicular ligament	ML=15.7
141	L M/C 2	?		Incomplete - diaphysis fragment - brown coloured, burnt?	MPL=4.44
142	LM/C 3	♂	A	Complete	ML= 6.91
143	R Ulna	♂		Mid shaft diaphysis fragment - broken below N-T	MPL 12
144	R Femur	♂	A	Distal condyles. Same brown colour and state of preservation as two bones below. Presumably the same person.	MPW=7.9 MPL=6.9
145	L Femur		A	2 fragments of distal conyles of femur, (same bone) in same condition as the above. Presumed to be the same individual.	None - 2 sep frags
146	Left Tibia	♂	A	Significantly larger than the one below. Brown coloured. Poss slightly burnt ?	MPL= 6.1; MPW=5.0
147	R Tibia	♂	A	A small part of shaft. Size suggests male.	MPL=8.08
148	R Tibia	♀		Petite individual	MPL=4.07
149	R Tibia			Covered in gypsum-like deposit. Hygeine measure.	MPL≈17
150	R Fibula		A	2 joining fragments. Distal articulation . Exposure of spongy bone on the posterior surface in the area of the peroneal groove (for ligaments of peroneus longus & brevis muscles, which evert the foot at the ankle).	MPL =17.75 joined
151	L Fibula			Distal shaft fragment, articulation missing. New break at prox end. Similar condition to above, but might not be a pair.	MPL=10.85
152	R Talus	♂	A	Large size. Almost complete: the preservation is similar to that of the calcanei below.	ML= 5.65
153	L calcaneus	♂	OA	Aged individual with exostoses on the heel.Sustentacular tali is a single oval articular surface.	M Ht= 7.85 W= 4.4
154	L calcaneus	♂	A	The sustentacular tali is a single long articular surface. Contrast with previous individual.	M Ht= 7.4

155	R M/T 1	♂	A	Virtually complete; the central part of the articular surface is present. Large & chunky	MPL=6.1
156	R M/T 1	♂	A	This and the next one are a pair. Large and chunky	ML= 6.3
157	L M/T 1	♂	A	This the same individual as above #156	ML=6.2
158	L M/T 2		A	The next three bones appear to belong to the same individual, and possibly to the same person as #155: R M/T (MPL+6.1 cm)	ML=7.63
159	L M/T 3	♂?	A	Prob male	ML=6.86
160	L M/T 4		A	Complete	ML=6.58
161	L M/T 3 ?		A	Distal articulation and half of shaft	MPL=4.63
162	L M/T 4	♀?		Same person as above. Prox articular surface missing but medial oval articulation present. Colour light brown	ML=6.32
163	R M/T 3		A	Complete.	ML= 6.83
164	R M/T 5		A	Incomplete- proximal articulation	MPL= 5.18
165	R M/T 5	?	A	Incomplete- proximal articulation	MPL=5.03
166	U Pelvis	♂?		Fragment of Iliac tuberosity	None
167	Thoracic	?		Posterior spines only	None
168	Rib			Fragment	None
169	Fragments N=25			25 small pieces battered and undiagnostic, with one exception: tibia shaft- its periosteum completely worn.	None

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agora IV: Howland Hubbard Richard 1958, Greek lamps and their survivals, *The Athenian Agora IV*, 1958. Princeton 1985.

Agora XII: B.A. Sparkes- L.Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC, *The Athenian Agora XII*. Princeton 1970.

Agora XXIX: Rotroff S.I. Hellenistic Pottery, Athenian and Imported, Wheelmade Table Ware and Related Material. *The Athenian Agora XXIX*, Princeton, New Jersey 1997

Αλλαμάνη Β. - Αποστόλου Μ. 1992, Σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Βέροιας, *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 6 (1992), 93-110 (Θες/κη 1995)

Ανδρειωμένου Αγγ. 1988, Βοιωτικά αγγεία του 5ου αι. π.Χ. από το Νεκροταφείο της Ακραιφίας, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας 1983*, Αθήνα 1988, Β', 7-14.

Ανδρειωμένου Αγγ. 2007, *ΤΑΝΑΓΡΑ. Η Ανασκαφή του νεκροταφείου*, Αθήνα 2007 (Αρχ.Εταρ.252).

Ανδρέου Γ. 1994: *Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδας, Γ» Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική, Θεσ/κη 1991*, Αθήνα 1994.

Argive Heraeum II: Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum II*, Boston, New York 1905.

Βερδελής Ν. 1958, *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*. Αθήνα 1958.

Βέκινιον Yves 1937, *La vallée du Spercheios des origins au IVe siècle. Études d'Archéologie et Topographie*, Paris 1937.

Βοκοτοπούλου Ι. 1990, *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αινείας*, Αθήνα 1990

Βορτσέλας Ι. 1907 *Φθιώτις, η προς νότον της Όθρουος*, 1907 Αθήνα.

Blinkenberg Chr. 1926, *Fibules Grécques et Orientales, Lindiaka V* 1926. København.

Γιαννικουρή Α. - Πατσιαδά Β. - Φιλήμωνος Μ., 1989 Ταφικά Σύνολα από τις Νεκροπόλεις της Αρχαίας Ρόδου, στην *Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 1986*, Αθήνα 1989, 61-85, (Ρόδος 2000, β' έκδοση, Ινστιτούτο Δωδεκανήσου).

Γκαδόλου Α. 2008, *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα 2008.

Corinth XIII: C.W.Blegen – H.Palmer –R.S.Young, 1964 *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton, New Jersey 1964.

Croft P. et al 1992, Osteoarthritis of the Hip: an Occupational Disease in Farmers, *British Medical Journal* 304: 1269-72

Δακορώνια Φ. 1982, Λαμακά Ι, AAA, 15 (1982), 2, σ.261-266.

Δακορώνια Φ. 1988, Τάφοι-ταφικά έθιμα κατά την αρχαιότητα στο Νομό Φθιώτιδας, στη *Λαϊκή Αναγέννηση*, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1988, 10-14

Δακορώνια Φ. 1989, Κρίκοι-προνομισματικές μορφές γεωμετρικής εποχής, *Αρχ.Εφημ* 1989, 115-120.

Dakoronia F. 1991, Late Helladic III, Submycenaean and Protogeometric finds in the Spercheios valley in *The Great Isthmus Corridor route* (Eds Ed. W. Kase – G. J. Szemler – N. C. Wilkie – P.W. Wallace), 70-74.

Dakoronia F. 1994, Spercheios Valley and the adjacent area in Late Bronze Age and Early Iron Age, στο *Θεσσαλία (La Thessalie), Quinze années de recherches archéologiques 1975-1990*, Actes du Colloque International, Lyon Avril 1990, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στην Λυών 1990*, Αθήνα 1994, 233-242.

Dakorinia F. 2006, Early iron age elite burial in East Lokris, στο *Ancient*

Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer. Edinburgh Leventis Studies 3. Ed. By Sigrid Deger-Jalkotzy and Irene Lemos. Edinburg 2006, 483-504

Δακορώνια Φ. 2007, Η Λαμία..... πριν τη Λαμία, *Πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, Λαμία 2005*, (Λαμία 2007), 414-423.

Δακορώνια Φ. 2009, Η Πρωτογεωμετρική Λαμία, *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης για Το Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2* (2006), Βόλος 2009, 975-988.

Daux G. 1922, Chroniques des fouilles et découvertes archéologiques, *BCH XLVI*, 1922, 513

Deger-Jalkotzy S. 1999, Elateia and Problems of Pottery Chronology, *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου» Λαμία 1994*, (Λαμία 1999), 195-202.

Δρούγου Σ. 1992, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλιννοι λύχνοι*, Αθήνα 1992.

Feugère M. 1989, *Le Verre Preromain en Europe occidentale*. Montagnac 1989.

Ζύμη Ε.- Σιδέρης Α. 2003, Χάλκινα σκεύη από το Γαλαξίδι: πρώτη προσέγγιση, *Πρακτικά του 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου, Το Γαλαξίδι από την Αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα 2003.

Harden D. 1981, *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*. London British Museum Publication 1981.

Helly B. 1978, Erythrees d' Ionie ou Erythrees des Thermopyles? *Zeitschrift für Papyriologie und Epigraphik*, band 29, 1978.

Θέμελης Π.-Τουράτσογλου Γ. 1997, *Οι τάφοι του Δεοβενίου*, Αθήνα 1997.

Isthmia: Rambitschek I. 1998, *Isthmia. The metal objects* (1952-1989), vol VII, 1998.

Καλτσάς Ν. 1998, *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή του νεκροταφείου*, Αθήνα 1998.

Kalapodi I: Anna Palme-Koufa 1996, Die Graffiti auf der Keramik, στο *Kalapodi I. Ergebnisse des Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*. (ed. Rainer C.S. Felsch). Mainz am Rhein.

Karantzali E. 2001, *The Mycenaean Cemetery at Pylona on Rhodes*, BAR IS: 988, Oxford 2001.

Kerameikos XII: Koenigs W. – Knigge U. – Mallwitz A. 1980, *Kerameikos XII, Rundbauten im Kerameikos*, Berlin 1980.

Kilian K. 1975, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF XIV, band 2, München 1975. Verlag C.H. Beck

Kilian-Dirlmeier Imma 1984, *Nadeln der frübis archaischen Zeit von der Peloponnes*, PBF XIII, band 8, München 1984, Verlag C.H. Beck

Κοταρίδου Α. 1992, Βεργίνα 1992, *Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης* 6 (1992), 64-79. (Θες/κη 1995)

Κυριακού-Ζαφειροπούλου 2011, Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη, *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αίγιο 2005.

Kurtz D.C. 1975, *Athenian White Lekythoi*, Oxford 1975.

Lang M.L. 1976, *Graffiti and Dipinti. The Athenian Agora XXI*. Princeton 1976.

Lemos I.S, 2002, *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries B.C*. Oxford,

Matthäus Von Hartmut 1980, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, PBF I, München 1980, Verlag C.H. Beck.

Matthäus Von Hartmut 1985, *Metallgefäße und Gefüssuntersätze der Bronzezeit der geometrischen und archaischen periode auf Cypren*, PBF II, 8, München 1985, Verlag C.H. Beck.

Μαλακασιώτη Ζ. 2000, Ελληνιστική Άλος. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο: Ταφικά σύνολα, *Ελληνιστική κεραμική από την Θεσσαλία*, Βόλος 2000.

Μπάξιου/Ευσταθίου, Α. - Π.Τριανταφύλλου 2003-2009, Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Δημητριάδος-Παγασών, ΑΔ 58-64, 2003-2009, Μελέτες, 211-324.

Πάντος Π. 1990, Αινίς, Οιταία και Μαλίσ – εκτός Λαμίας- κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο. Δέκα πέντε έτη αρχαιολογικών ερευνών. *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Φθιωτικών Ερευνών, Λαμία 1990*, 67-82.

Παπακωνσταντίνου Μ-Φ. 1997, Ελληνιστική κεραμική από τη Λαμία, στην *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Μυτιλήνη 1994, σ.50-58. Αθήνα 1997.

Παπακωνσταντίνου Μ-Φ. 2005, Τα αποτελέσματα των ανασκαφών της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιο-

χή του Σταυρού, *Πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, Λαμία 2005*, (Λαμία 2007), 18-26.

Παρολαμά Λ.- Σταμπολίδης Ν. 2003, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, Αθήνα 2003.

Paschalides C. - McGeorge P. J. P. 2009, Life and Death in the Periphery of the Mycenaean World at the end of the Late Bronze Age: The Case of the Achaea Klauss Cemetery, in *Dall' Egeo all Adriatico: Organizzazioni Sociali, Modi di Scambio e Interazione in Eta Postpalaziale Meidterranea* (XII-XI sec. A.C.) by (Eds) E. Borgna & P. Cassola Guida, pp. 79-113

Popham M.R.-Sackett L.H.-Themelis P.G. 1979-1980, *Lefkandi I. The Iron Age Settlement, The cemeteries*. Main contributors J.Boardman H.E.Catling V.Desborough and R.Higgins BSA Thames and Hudson.

Stählin F. 2002, *Αρχαία Θεσσαλία* (Μετάφραση από τα γερμανικά) Θεσ/κη 2002.

Stirland A. 1991, “Diagnosis of occupationally related paleopathology: Can it be done?” in *Human Paleopathology*,_by D.J. Ortner & A.C. Aufderheide (Eds), Smithsonian Institute Press, pp40-47.

Trotter M. – Gleser G.C. 1958, A re-evaluation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology* 16, 79-123

Χαραμή Α. – Βλαχογιάννη Ε. 2004, Ελληνιστική Κεραμική από το νεκροταφείο της Ακραιφνίας στη Βοιωτία, *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 2004.

Weber Th. 1983, *Bronzekannen Studien zu ausgewählten archaischen und klassischen Oinochoenformen aus Metall in Griechenland und Etrurien* (Frankfurt am Main 1983).

Weinberg G.D., 1992, *Glass vessels in Ancient Greece*, Athens 1992.

Williams K. Ch. 1969, Excavations at Corinth 1968, *Hesperia* 38, 1969, 57-59.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Δρ. Εφη Ε.Καράντζαλη

Γεννήθηκε στη Λαμία και παρακολούθησε τις βασικές σπουδές αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Το 1993 πήρε το διδακτορικό της δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης στη Γαλλία (Παρίσι) και το 1996 δημοσίευσε τη διατριβή της με θέμα «Οι σχέσεις των Κυκλάδων και της Κρήτης κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», στη σειρά BAR-Archaeopress της Οξφόρδης. Από το 1991 έως το 2003 εργάστηκε στη ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη Ρόδο. Το 2001 δημοσίευσε την μονογραφία για το μυκηναϊκό νεκροταφείο στην Πυλώνα της Ρόδου στη σειρά BAR-Archaeopress της Οξφόρδης. Διεξήγαγε πολλές ανασκαφές στη Κρήτη, τις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα. Από το 2003 έως σήμερα εργάζεται στη ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη Λαμία και διεξάγει ανασκαφές στην κοιλάδα του Σπερχειού. Έχει δημοσιεύσει πολλά άρθρα σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά και έχει λάβει μέρος σε διεθνή συνέδρια πάνω σε ειδικά θέματα της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο και ιδιαίτερα της Μυκηναϊκής περιόδου.

P.J.P. McGeorge

Anglo-Greek anthropologist permanently resident in Greece since 1983, Dr McGeorge pursued research into the physical anthropology of ancient populations, was involved in setting up the Laboratory of the American School in 1991-2 and later in teaching and examining undergraduates and postgraduates at the University of Crete 2001-2010. She has collaborated on several research projects in Greece which resulted in monographs published in the BAR volumes 988 and 1917, and in SIMA volume XCIII. Her articles on demography, morbidity, palaeo-pathology and medical practice have been published in Greek, French and English language periodicals. She is currently collaborating on projects concerned with infant mortality and burial customs in prehistoric Crete with Prof. P. Warren, on the Hagghios Charalambos Human Bone Project with Professors C. Davaras and P. P. Betancourt, training interns from American and European universities at INSTAPEC, and on human remains from the Kastelli Chania excavation directed by Dr Maria Andreadaki-Vlazaki, General Director of Antiquities.

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ Μαρία Σιψή

ΘΕΜΑ

*Ενδείξεις καλλιέργειας της γης στον Αχινό**

Ο σημερινός Αχινός είναι κτισμένος πάνω στα ερείπια του αρχαίου Εχίνου ή Εχινούντος¹, αποτελεί δε έναν από τους πλέον συστηματικά ερευνημένους χώρους από την ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών αρχαιοτήτων στο νομό Φθιώτιδας.

Η συνολική παρουσίαση της ιστορίας και της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης, καθώς και των αρχαιολογικών ευρημάτων που έχει αποδώσει ο χώρος αποτέλεσαν ήδη το αντικείμενο μιας ανακοίνωσης στο 1ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας το 2001².

Τα αρχαιολογικά ευρήματα συνίστανται σε τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου της Ακρόπολης και του τείχους της κάτω πόλης (Εικ. 1 α-β), κατάλοιπα οικοδομημάτων δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα, που βρίσκονται στον ανατολικό λόφο του Αχινού και χρονολογούνται στην ελληνιστική ή ρωμαϊκή εποχή (Εικ. 2), και σε τάφους διαφόρων μορφών, όπως κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς

Εικ. 1α

Εικ. 1β

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή κ. Γ. Α. Πίκουλα για το ενδιαφέρον του και τις παρατηρήσεις του.

1. Το όνομα προέρχεται από τον ιδρυτή της πόλης Εχίονα ή Εχίνο, Δημοσθένης, Κατά Φιλίππου, Δ' 34. Πausanias IX, 5, 3.

2. Παπακωνσταντίνου 2001, 25-33.

Εικ. 2

ή λαξευτούς θαλαμωτούς, από το νεκροταφείο της πόλης που περιορίζεται στον δυτικό χαμηλό λόφο και νοτιώτερα αυτού στα πεδινά (Εικ. 2-3), η αρχή χρήσης του οποίου μάλιστα ανάγεται στον 5ον αι. π.Χ., δηλ. την εποχή που σύμφωνα με τις πηγές ιδρύθηκε η πόλη³.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα των τελευταίων δέκα χρόνων ανήκουν στην κατηγορία των τάφων με την εξαίρεση ενός, το οποίο και θα παρουσιαστεί κατωτέρω.

Εικ. 3

Στη νότια πλαγιά του δυτικού λόφου αμέσως βόρεια της Π.Ε.Ο. (Εικ. 3), κατά την εκσκαφή οικοπέδου για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκαν λαξεύματα στον φυσικό βράχο και υποθέτοντας αρχικά ότι ανήκαν σε δρόμο θαλαμωτού τάφου, άρχισε η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας. Σύντομα διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για κάτι εντελώς ασυνήθιστο, η ανασκαφική έρευνα του οποίου τελικά κάλυψε όλη την έκταση του οικοπέδου, και για την ερμηνεία του μάλιστα κρίθηκε απαραίτητη η διενέργεια δοκιμαστικών τομών σε όμορα οικόπεδα (Εικ. 4).

Στο φυσικό έδαφος που είναι μαλακός βράχος αποκαλύφθηκαν κατ' αρχήν λαξευμένες τρεις παράλληλες μεταξύ τους τάφροι (Εικ. 4-5). Έχουν κατεύθυνση Α-Δ, απόσταση μεταξύ τους από 2,50-2,70 μ. και σώζονται σε συνολικό μήκος από 29,00, 28,00 και 26,50 μ. Στο ανατολικό μέρος της ανασκαφής αποκαλύφθηκε η αρχή των τάφρων, ενώ δυτικά συνεχίζονται έξω από τα όρια του διερευνηθέντος χώρου (Εικ. 4, 6). Το πλάτος των τάφρων

3. ό.π. 26.

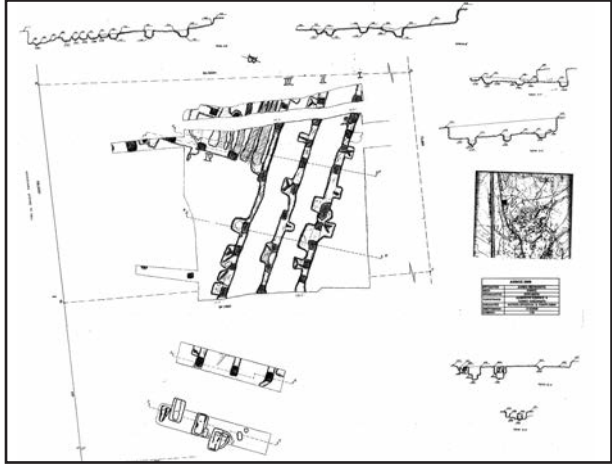
κυμαίνεται κυρίως από 0,50-0,70 μ., ενώ το βάθος κατά μέσο όρο γύρω στα 0,40 μ.

Στους πυθμένες των τάφρων είναι διανοιγμένοι ορθογώνιοι λάκκοι σε απόσταση όχι σταθερή μεταξύ τους, που κυμαίνεται κυρίως από 1,00 έως 1,50 μ. Το πλάτος των λάκκων είναι το εκάστοτε της τάφρου, το δε μήκος από 0,50 έως 1,00 μ.⁴, με

την εξαίρεση ενός στην τάφρο I που είναι 1,60 μ.⁵. Το βάθος των λάκκων αριθμεί κατά μέσο όρο 0,40 μ. περ., δηλ. συνολικά από την επιφάνεια του βράχου περ. 0,80 μ. Στο αρχικό βάθος των τάφρων και λάκκων θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το πάχος της επίχωσης που κάλυπτε το σταθερό κατά την εποχή της διάνοιξής τους.

Την εικόνα του μέχρι στιγμής περιγραφέντος ευρήματος έρχεται να συμπληρώσει μία ομάδα επίσης ορθογώνιων λάκκων των οποίων όμως η χωροθέτηση σε σχέση με τις τάφρους είναι διαφορετική (Εικ. 7): Λαξεύονται στα πλευρικά τοιχώματα των τάφρων και κάθετα προς αυτές. Οι διαστάσεις τους ποικίλλουν κατά μεν το

μήκος από 0,60 μ. έως 2,30 μ., κατά δε το πλάτος από 0,60 έως 1,00 μ. Το βάθος τους ήταν περίπου το αυτό με των τάφρων, δηλ. 0,40 μ., εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτών των λαξευμάτων αποτελεί η παρουσία στον πυθμένα των περισσότερων από αυτούς ρηγών

Εικ. 4

Εικ. 5

4. Στους μισούς από τους εικοσιοκτώ συνολικά λάκκους είναι από 0,70-0,80, σε οκτώ από 0,90-1,00 μ.

5. Η απόσταση από τον αμέσως προηγούμενο ανατολικό λάκκο (I 5) είναι μόλις 0,10 μ., οπότε τμήμα του μήκους του θα πρέπει να λειτούργησε και σαν μεσοδιάστημα μεταξύ τους.

Εικ. 6

τομή Δ έφθανε το 1,45 μ. (Εικ. 4, 9) και την εποχή της κατασκευής των τάφρων θα πρέπει να ήταν πολύ μικρότερη, περιείχε θραύσματα κεραμεικής άβαφης τα οποία δύσκολα μπορούν να χρονολογηθούν πέραν μιας γενικής χρονολόγησης στους ελληνιστικούς χρόνους. Τα θραύσματα κεραμεικής από το εσωτερικό των λαξευμάτων ήταν κατά πολύ λιγώτερα, εκτός των άβαφων που αναφέρθηκαν αποκαλύφθηκαν και ελάχιστα μελαμβαφή, όπως και ένα θραύσμα μεγαρικού σκύφου που χρονολογείται έως τα μέσα του 2ου αι. π. Χ.⁶ (Εικ. 10). Εκτός της κεραμεικής αποκαλύφθηκε ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο για την χρήση του οποίου θα επανέλθουμε κατωτέρω⁷ (Εικ. 11 α-β).

Η αναζήτηση παραλλήλων στο εύρημα που περιγράψαμε οδήγησε σε μια ομάδα ανασκαφικών ευρημάτων των τελευταίων δεκαπέντε χρόνων, που ερμηνεύονται σαν αμπελώνες και έχουν εντοπιστεί στον βόρειο και νότιο ελληνι-

αυλακιών, σε μορφή διχαλωτή ή ευθύγραμμη (Εικ. 4).

Στη ΝΔ γωνία του οικοπέδου η εικόνα διαφοροποιείται (Εικ. 4). Σε απόσταση 2,50 μ. από την τάφρο ΙΙΙ, αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα δύο ακόμη τάφρων με λάκκους στον πυθμένα τους και χωρίς πλευρικά λαξεύματα (Εικ. 8). Στον χώρο μεταξύ αυτών και σε ψηλότερο επίπεδο από τις τάφρους είναι διανοιγμένα αυλάκια που συνεχίζονται δυτικά πέρα από τα όρια του ανεσκαμμένου χώρου. Εκτός των ανωτέρω, μεμονωμένοι λάκκοι νότια συμπληρώνουν την εικόνα της ανασκαφής.

Η παχειά επίχωση μέχρι το επίπεδο του βράχου, η οποία στην δοκιμαστική

Εικ. 7

6. Agora XXII, 17-18.

7. Το βάθος εύρεσής του περί τα 0,37 μ. μόλις από την επιφάνεια της επίχωσης, θα πρέπει να ερμηνευτεί με την αναμόχλευση του χώματος στην νεώτερη καλλιέργεια του χώρου από ελαιόδενδρα.

κό χώρο, όπως αντίστοιχα στην Πέλλα, Θέρμη, βόρεια Πιερία, Κομπολόι Λειβήθρων και στη Μεγαρίδα, Νεμέα και Κάτω Αχαγιά Πατρών⁸. Το παράδειγμα της Πέλλας ήταν το πρώτο που αναγνωρίστηκε σαν αμπελώνας και το οποίο είναι πραγματι εντυπωσιακό.

Γενικά πρόκειται για αμπελώνες των οποίων κύριο χαρακτηριστικό αποτελούν οι παράλληλες σειρές τάφρων ή λάκκων εντός των οποίων γίνεται η φύτευση. Από αναφορές αρχαίων συγγραφέων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής όπως είναι ο Θεόφραστος, ο Πλίνιος, ο Κολούμελλα, ο Στράβων κ. ά. σχετικά με την αμπελοκαλλιέργεια πληροφορορούμαστε ότι ο τρόπος αυτός φύτευσης, γνωστός

Εικ. 8

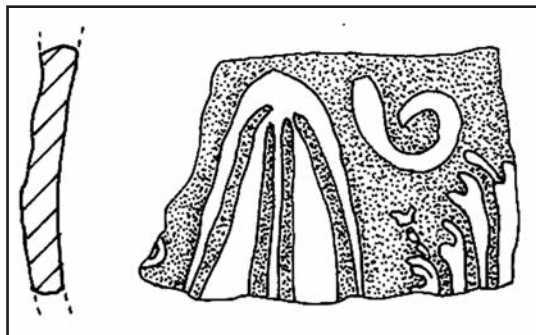
Εικ. 9

σαν μέθοδος του ταφρεύειν, αποτελεί έναν από τους τρεις τρόπους, οι άλλοι δύο είναι με συνολική εκσκαφή του αγρού ή με φύτευση σε οπές που ανοίγονται με σιδερένιους πασσάλους σε περιοχές πολύ υγρές, σύμφωνα με τον Θεόφραστο⁹. Είναι φυσικό από τους τρεις αυτούς τρόπους ανασκαφικά να έχει επιβεβαιωθεί μόνο η φύτευση σε τάφρους ή λάκκους, η αναγνώριση των οποίων, αν έχουν διανοιγεί σε χώμα, απαιτεί σίγουρα ανασκαφική εμπειρία.

Οι τάφροι και λάκκοι των ανωτέρω αμπελώνων, που χρονολογούνται κυρίως από την υστεροκλασική εποχή έως τον 1ο αι. π. Χ., παρουσιάζουν

8. Βλ. σχετικά Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1988, 91-99 (Πέλλα). Σκαρλατίδου 2004, 27-36, πίν. 1-6 (Θέρμη). Μπέσιος 2004, 37-43, πίν. 7-10 (βόρεια Πιερία). Πουλάκη 2004, 47-48, πίν. 12 (Κομπολόι Λειβήθρων). Βόρδος 2002, 45-53, πίν. 9-16 (Μέγαρα). Βόρδος 2006, 380-387 (Μέγαρα). Πίκουλας, 395-400 (Νεμέα). Πετρόπουλος 2001, 47-48 με σημ. 48, σχέδ. 7 (Κάτω Αχαγιά Πατρών). Να σημειωθεί ότι έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας μιας ιδιαίτερης σειράς συνεδρίων με τίτλο Οίνον ιστορώ που επικεντρώνει την έρευνα στο θέμα του κρασιού.

9. Θεόφραστος, Περί φυτών αιτιών III, 12, 1. Pliny, Natural History, XVII 35, 166-167. L. J. M. Columella, De arboribus I 6 και IV 2. Στράβων, XV 3, 11 (732).

Εικ.10

διαφοροποιήσεις τόσο στο μήκος όσο και προς άλλα τεχνικά στοιχεία, όπως βάθη και αποστάσεις, γεγονός που έχει προταθεί να ερμηνευτεί με χρονολογικά ή γεωμορφολογικά κριτήρια, όπως σύσταση εδάφους ή τοπικές ιδιομορφίες του μικροκλίματος κάθε περιοχής¹⁰. Στο πλαίσιο αυτό κατανοούνται και οι αποκλί-

σεις που διαπιστώνονται στα διάφορα μεγέθη των λάκκων του Αχινού.

Ο τύπος φύτευσης σε τάφρο απαντά στην Θέρμη και στον Μακρύγυαλο με μήκος έως και πάνω από 13,00 μ. Στον Μακρύγυαλο μάλιστα συνυπάρχει με τον τύπο του λάκκου αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό εκάστοτε, που κατά τον ανασκαφέα υποδεικνύει αλλαγή καλλιεργητικών μεθόδων¹¹. Οι τάφροι του Αχινού είναι οι μεγαλύτεροι σε μήκος σωζόμενοι και είναι οι πρώτοι γνωστοί που ανοίγονται εντός βράχου, μέχρι στιγμής εντός βράχου ήταν γνωστοί μόνο οι λάκκοι από την Πέλλα και τα Μέγαρα. Η σταθερή απόσταση μεταξύ των τάφρων του Αχινού (2,50-2,70μ.) παραπέμπει στην Θέρμη, ενώ το πλάτος τους προσεγγίζει αυτό της Πέλλας, της Θέρμης και του Μακρύγυαλου.

Εκτός της Ελλάδας η με την μέθοδο του ταφρεύειν αμπελοκαλλιέργεια έχει διαπιστωθεί κυρίως στη νότια Γαλλία, όπου έχουν αποκαλυφθεί αρκετοί, ικανοί να χρονολογηθούν αρχαίοι αμπελώνες, στην χερσόνησο της Κριμαίας επίσης, μαζί με οπωρώνες. Το αμέσως πλησιέστερο παράδειγμα σύγκρισης προς τους πλευρικούς λάκκους του Αχινού συναντάται στη νότια Γαλλία, στο Saint-Jean du Desert στην περιοχή της Μασσαλίας¹², όπου το 1994 αποκαλύφθηκαν τάφροι και λάκκοι βάρους 1,00 μ. και σε διαστήματα που συμφωνούν με τις μαρτυρίες των αρχαίων πηγών. Αποφασιστικής σημασίας για την ερμηνεία τους σαν αμπελώνες αποτέλεσε η παρουσία καθέτων προς τις τάφρους δευτερευόντων λάκκων που χρησιμοποιήθηκαν για την πρακτική πολλαπλασιασμού με καταβολάδα. Η ερμηνεία αυτή έγινε πολύ πιο πειστική με την ανακάλυψη εντός των λάκκων τούτων παλαιοβοτανικών στοιχείων, όπως γύρεως και σπόρων.

Στα Μέγαρα παρατηρήθηκαν σε μερικά λαξεύματα αποκλίσεις από τον συνηθισμένο ορθογώνιο τύπο λάκκου, όπως σε σχήμα ανάστροφου Γ ή V, που ερμηνεύτηκαν επίσης για πολλαπλασιασμό με καταβολάδα¹³.

10. Πίκουλας 2004, 25.

11. Μπέσιος 2004, 38-39, πίν. 7, εικ. 1-2.

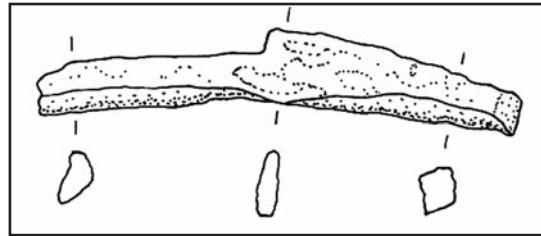
12. Boissinot, 35-41.

13. Βόρδος 2002, 47, 50, πίν. 15.

Σε συνέχεια των ανωτέρω λοιπόν εξάγεται το συμπέρασμα ότι στο ανασκαφικό εύρημα του Αχινού πρόκειται για έναν αμπελώνα στον οποίο τα φυτά, όπως τα ονομάζει ο Θεόφραστος, φυτεύτηκαν εντός τάφρων και χρησιμοποιήθηκαν λάκκοι κάθετοι προς αυτές για καταβολάδες, με τα αυλάκια στον πυθμένα τους να ερμηνεύονται έτσι για την τοποθέτηση εντός αυτών των κληματόβεργων.

Ειχ. 11α

Ειχ. 11β

Θα μπορούσε κανείς στο σημείο αυτό να θέσει το ερώτημα ποιος είναι ο χώρος φύτευσης των αμπελιών στις τάφρους, οι λάκκοι στον πυθμένα τους ή τα διαστήματα μεταξύ αυτών; Νομίζουμε ότι το κοινό βάθος των μεσοδιαστημάτων και των καθέτων λάκκων συνηγορεί υπέρ της δεύτερης περίπτωσης, δηλ. στους χώρους μεταξύ των λάκκων. Διαφορετικά προκύπτει το εύλογο ερώτημα, γιατί να ανοίξουν πρώτα τις τάφρους και μάλιστα στο βράχο για να φυτέψουν στη συνέχεια τα αμπέλια σε λάκκους εντός αυτών τη στιγμή που θα μπορούσαν να ανοίξουν κατ' ευθείαν λάκκους, όπως στα ανωτέρω παραδείγματα που αναφέρθηκαν. Η διάνοιξη τάφρων σε βράχο ήταν σίγουρα μια επίπονη και ακριβή διαδικασία, αν ληφθεί υπ όψιν, σύμφωνα με τον Κολούμελλα, ότι ένας άνδρας χρειάζονταν μία μέρα για να σκάψει μία τάφρο σε χώμα βάθους 2 ποδιών και μήκους 70¹⁴. Η αξία των τάφρων φαίνεται και από μία επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη, στην οποία γίνεται αναφορά σε κληροδότημα δύο πλέθρων μαζί με τις τάφρους¹⁵.

Σε μια περαιτέρω προσπάθεια ερμηνείας των λάκκων εντός των τάφρων θα μπορούσε κανείς να προτείνει την χρησιμοποίησή τους σαν δεξαμενές νερού, που θα εξυπηρετούσαν διπλά, δηλ. αποστραγγιστικά ή τροφοδοτικά, αντίστοιχα σε περιόδους βροχοπτώσεων ή ξηρασίας. Ο Θεόφραστος αναφέρει ότι το αμπέλι έχει μεγάλη ανάγκη το νερό και είναι το φυτό που επιβιώνει καλύτερα σε βροχερούς τόπους¹⁶. Αν και η πιθανότητα αυτή δεν μπορεί να απορριφθεί με συγκεκριμένα επιχειρήματα, μία άλλη χρήση, κατά την οποία λειτούργησαν σαν γλάστρες για την φύτευση δένδρων, φαίνεται πιο πιθανή, σύμφωνα με το εύρημα του

14. L. J. M. Columella, De arboribus IV 3 20-21.

15. Πίκουλας 2004, 20-21, σημ. 7-8.

16. Θεόφραστος, Περί φυτών αιτιών III 11 4.

κήπου του Ηφαίστου στην Αγορά των Αθηνών¹⁷.

Εδώ περιμετρικά των τριών πλευρών του ναού αποκαλύφθηκαν σειρές τετράγωνων λάκκων διανοιγμένων στο βράχο για την φύτευση δένδρων και θάμνων, όπως πιθανόν ροδιές και δάφνες, που χρονολογούνται στην πρώτη φάση κατασκευής τους στον 3ο αι. π.Χ. Σε μια δεύτερη φάση, μετά την καταστροφή από τον Σύλλα το 86 π. Χ., στις σειρές αυτές που ξαναφυτεύτηκαν προστέθηκαν, σε πολύ κοντινή εν μέρει απόσταση, δύο δευτερεύουσες σειρές λάκκων με αμπέλια και κισσούς τα οποία αναρριχώμενα στα δένδρα ή σε στηρίγματα επέκτειναν την σκιά που προσέφεραν τα δένδρα.

Η μαρτυρία αυτή αποτελεί, κατά την γνώμη μας, μία ένδειξη για τον ρόλο των λάκκων του Αχινού σε συνδυασμό με την καλλιέργεια της αμπέλου. Να φυτεύτηκαν δηλ. σ' αυτούς δένδρα για την αναρρίχηση της αμπέλου, της γνωστής αναδενδράδας. Από τους αρχαίους συγγραφείς ο Πλίνιος περιγράφει πιο εκτενώς την διαδικασία της καλλιέργειάς της¹⁸. Τα πιο κατάλληλα προς τούτο δένδρα θεωρεί την φτελιά και την λεύκη λόγω του ύψους τους, αλλά και την συκιά και την ελιά αναφέρει ότι πολλοί δεν τα περιφρονούν. Τα κλαδεμένα κλωνάρια τους πρέπει να κοιτάζουν νότια και η απόσταση μεταξύ των δένδρων να είναι είκοσι πόδια απ' όλες τις πλευρές. Πρόκειται δηλ. για μια πρακτική αμπελοκαλλιέργειας η οποία προϋποθέτει ανάλογη ύπαρξη έκτασης που στην περίπτωση του Αχινού δεν είναι διαθέσιμη. Θα μπορούσαν όμως να είχαν φυτευτεί άλλα δένδρα, όπως ροδιές, για τις οποίες ο Θεόφραστος αναφέρει μία απόσταση από δένδρο σε δένδρο όχι μεγαλύτερη από εννέα πόδια¹⁹ και σύμφωνα με τη γνώμη από σύγχρονους ειδικούς επιστήμονες θα μπορούσαν ωραϊότατα να ευδοκιμήσουν στην πυκνότητα των λάκκων του Αχινού²⁰. Επιπλέον ο Θεόφραστος μαζί με την μηλιά τα χαρακτηρίζει σαν τα κατάλληλα να καλλιεργηθούν με το αμπέλι, επειδή π.χ. έχουν λίγες και επιφανειακές ρίζες και χρειάζονται ελαφρά τροφή²¹. Στα χρόνια του Δημοσθένη οι αναδενδράδες φαίνεται ότι αποτελούσαν συνηθισμένο χαρακτηριστικό του οπωρώνα²². Μία εικόνα που απαντά και πολλούς αιώνες αργότερα, στη μέση βυζαντινή εποχή, για την οποία αναφέρεται ότι τα αμπέλια υποστηρίζονταν από οπωροφόρα δένδρα, τα οποία και ονομάζονταν **δένδρα υπόκλημα**, σε μικρά κτήματα τα λεγόμενα **αμπελοπεριβόλια**. Επρόκειτο για μικρές περιουσίες, στις οποίες γίνονταν εντα-

17. Thompson, 396-425, εικ. 2, 5.

18. Pliny, Natural History, XVII 199-216.

19. Θεόφραστος, Περί φυτών ιστορίας II V 6.

20. Αναφέρονται εδώ οι γνωματεύσεις του καθηγητή γεωπονίας Α. Παππά και του γεωπόνου Ι. Λάγγα, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

21. Θεόφραστος, Περί φυτών ιστορίας I VI 3-4, Περί φυτών αιτιών III 10 8.

22. Thompson, 424, σημ. 1

τική εκμετάλλευση του εδάφους²³.

Τα αισθητά πιο ρηγά από τις τάφρους αυλάκια στο ΝΔ τμήμα του ανασκαφέντος χώρου²⁴ θα πρέπει να χρησίμευαν για μια άλλη δευτερεύουσα καλλιέργεια, οι δε μεμονωμένοι λάκκοι για δένδρα. Την καλλιέργεια δένδρων υποδεικνύει και το μαχαιρίδιο που αναφέρθηκε αρχικά, το οποίο εξ αιτίας του μεγέθους και σχήματός του θα πρέπει να χρησιμοποιείτο για εμβολιασμούς.

Τελειώνοντας: Με το εύρημα του Αχινού κερδίσαμε ένα ακόμη παράδειγμα καλλιέργειας αμπέλου, το πρώτο στην κεντρική Ελλάδα, το οποίο χρονολογείται στον 2ον αι. π.Χ. Καλλιέργεια μικρή σε μέγεθος, σε σχέση με τους εκτεταμένους χώρους των άλλων αρχαίων αμπελώνων, αλλά εντελώς ιδιαίτερη, διότι πρόκειται πιθανότατα για αναδενδράδα άμπελο και το πρώτο ανασκαφικό παράδειγμα αυτής, απ' ότι γνωρίζουμε, στον Ελλαδικό χώρο.

23. Lefort, 256.

24. Βάθος 0,20-0,30 μ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βόρδος 2002: Α. Βόρδος, Μία περίπτωση αμπελοφυτείας στα Μέγαρα. Οίνον Ιστορώ ΙΙ. Μεγαρίς: Η αμπελοοινική της Ιστορία, (επιμ. έκδ. Γ.Α. Πίκουλας), Κτήμα Εύχαρις, Μούριτζα Μεγάρων, 18-5-2002, (Αθήνα 2002), 45-53, Πίν. 9-16.

Βόρδος 2006 : Α. Βόρδος, Διαχρονικές τεχνικές στη φύτευση αμπελώνων, η περίπτωση των Μεγάρων. Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, 2ο Διεθνές συνέδριο, 17-20 Οκτωβρίου 2005 (Αθήνα 2006), 380-387.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1988: Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα: Στοιχεία «Γεωργικής τέχνης». Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 2, 1988, (Θεσ/νίκη 1991), 91-99.

Μπέσιος 2004: Μ. Μπέσιος, Αρχαίοι αμπελώνες στη βόρεια Πιερία. Οίνον Ιστορώ ΙΙΙ. Τ' αμπελανθίσματα, (επιμ. έκδ. Γ.Α. Πίκουλας), Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανωμή Θεσσαλονίκης, 15-5-2004 (Αθήνα 2004), 37-43, Πίν. 7-10.

Παπακωνσταντίνου 2001: Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, Εχίνος: Ιστορία, μνημειακή τοπογραφία και αρχαιολογικά ευρήματα μιας αρχαίας θεσσαλικής πόλης στον Αχινό Φθιώτιδας. Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, 3 – 4 Νοεμβρίου 2001 (Λαμία 2002), 25-33.

Πετρόπουλος 2001: Μ. Πετρόπουλος, Οι ρωμαϊκοί ληνοί της Πάτρας. Οίνον Ιστορώ. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου, (επιμ. έκδ. Γ.Α. Πίκουλας), Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ηλείας, 26-27 Αυγούστου 2000 (Αθήνα 2001), 37-51.

Πίκουλας: Γ. Α. Πίκουλας, Οι αρχαίοι αμπελώνες στο ιερό του Διός στη Νεμέα. Ηόρος 14-16 (2000-2003), 395-400.

Πίκουλας 2004: Γ. Α. Πίκουλας, Αμπελοφυτεύειν. Οίνον Ιστορώ ΙΙΙ. Τ' αμπελανθίσματα, (επιμ. έκδ. Γ.Α. Πίκουλας), Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανωμή Θεσσαλονίκης, 15-5-2004 (Αθήνα 2004), 19-26.

Πουλάκη 2004: Έ. Πουλάκη, Κομπολόι. Πιθεών και Αγρέπαυλις στη χώρα των Λειβήθρων. Οίνον Ιστορώ ΙΙΙ. Τ' αμπελανθίσματα, (επιμ. έκδ. Γ.Α. Πίκουλας), Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανωμή Θεσσαλονίκης, 15-5-2004 (Αθήνα 2004), 45-56, Πίν. 11-22.

Σκαρλατίδου 2004: Ε. Κ. Σκαρλατίδου, Αρχαίος αμπελώνας στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης. Οίνον Ιστορώ ΙΙΙ. Τ' αμπελανθίσματα (επιμ. έκδ. Γ.Α. Πίκουλας), Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανωμή Θεσσαλονίκης, 15-5-2004, 27-36 (Αθήνα 2004) 27-36, Πίν. 1-6.

Agora XXII : S. I. Rotroff, Hellenistic Pottery, Athenian and Imported

Moldmade Bowls, *The Athenian Agora XXII* (Princeton, New Jersey 1982).

Boissinot: Ph. Boissinot, *L' Archéologie des vignobles antiques en France méridionale. Archeologia della vite e del vino in Etruria. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Scansano 9-10 settembre 2005 (Siena 2007)*, 35-41.

Lefort: J. Lefort, *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, Part Three*, 2002 (Ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies* 39).

Thompson: D. B. Thompson, *The garden of Hephaistos*, *Hesperia* 6 (1937), 396-425.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

- 1976: Πτυχίο της Φιλοσοφικής σχολής του ΑΠΘ, τμήμα Αρχαιολογίας και Τέχνης.
- 1987: Διδακτορικός τίτλος σπουδών στο πανεπιστήμιο της Μαγνυτίας στην Κλασική Αρχαιολογία με θέμα «Πρωτογεωμετρική κεραμεική από την Ιωλκό στη Θεσσαλία».
- 1988-1993: Συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Giessen και του Αρχαιολογικού Μουσείου της ίδιας πόλης με αντικείμενο διδασκαλία και διεξαγωγή δύο νομισματικών εκθέσεων.
- 1994-1997: Επιστημονική συνεργάτις στη Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών του Μονάχου. Συγγραφή του Καταλόγου: *Corpus Vasorum Antiquorum (CVA)*, Giessen 1 (1998).
- 1998-2006: Με συμβάσεις στην ΙΓ' και ΙΔ' ΕΠΚΑ.
- Οκτώβρ. 2006
εως σήμερα: Αρχαιολόγος ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου στην ΙΔ' ΕΠΚΑ.

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ
Παπασταθοπούλου Αριστέα
Αρχαιολόγος

ΘΕΜΑ

*Ανάγλυφη ασπίδα από το Θαυμακό: ένδειξη
μακεδονικής παρουσίας;¹*

Το χωριό Θαυμακός βρίσκεται σε απόσταση περίπου 2,7 χιλιομέτρων Β-ΒΔ του Δομοκού, ο οποίος έχει ταυτιστεί από επιγραφικές μαρτυρίες² με τους αρχαίους Θαυμακούς. Κατά την ανασκαφική διερεύνηση παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση «Παλαιοκκλησιές» (ή «Ανάθεμα» ή «Μνήματα»), στην κτηματική περιφέρεια του χωριού, βρέθηκε τμήμα ασβεστολιθικής πλίνθου αποκεκρουσμένο κατά

Εικ. 1

τόπους (Εικ. 1, Σχ. 1), διαστάσεων 0,77 μ. X 0,46 μ. X 0,24 μ., με ανάγλυφη ασπίδα διαμέτρου 0,585 μ. με άντυγα διαμέτρου 0,535 μ. και μέγιστη αναγλυφική έξαρση 0,067 μ., ελληνοιστικών χρόνων³, το οποίο, αν και ίσως αποτέλεσε υλικό δομής σε β' χρήση στην παλαιοχριστιανική περίοδο, δεν αποτελεί τμήμα των σωζόμενων λειψάνων της προαναφερθείσης βασιλικής αλλά βρέθηκε επιφανειακά στον απαλλοτριωμένο χώρο (Εικ.2). Στη σωζόμενη στενή πλευρά της λιθοπλίνθου (Εικ. 3) υπάρχουν τρεις ανισομέγεθεις κοιλότητες (0,04 X 0,05 X 0,03 μ. βάθος, 0,11 X 0,05 X 0,06 μ. βάθος, 0,02 X 0,04 X 0,01 μ. βάθος), προφανώς για την τοποθέτηση συνδέσμων για την προσαρμογή της σε τοίχο μνημείου ή κτιρίου, ενώ η οπισθία όψη είναι αδρά ειργασμένη.

Η ασπίδα, αμυντικό όπλο της αρχαιότητας, ήταν δίσκος φορητός με επαρκή ανθεκτικότητα και μέγεθος ικανό, ώστε να προστατεύεται ο πολεμιστής που την κρατούσε από τα κτυπήματα των αντιπάλων. Παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία ως προς το σχήμα και ως προς τα υλικά που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή της. Το «όπλον», η μεγάλη στρογγυλή

1. Για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης της ασπίδας, ευχαριστώ θερμά την κ. Ασπασία Ντίνα, Προϊσταμένη της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

2. IG IX 2, 215-220. Βλ. επίσης F Stählin, *Η Αρχαία Θεσσαλία* (2002), σ. 275-277:

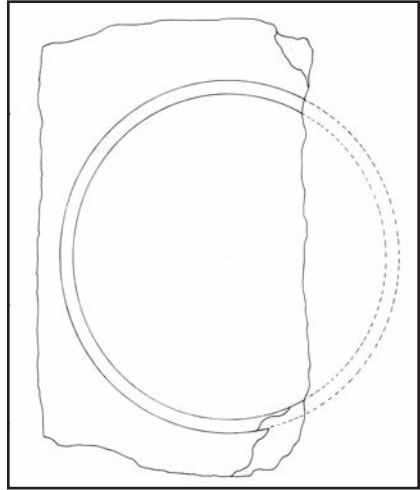
3. Για την ανασκαφή στο Θαυμακό, βλ. *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 329: *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, Β' 1, σ. 323-325: *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, Β' 2, σ. 269-270: *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, Β' 1, σ. 231-232.

ασπίδα διαμέτρου περίπου 0,90 μ. που εμφανίστηκε προς το τέλος του 8ου αι. π.Χ. και επικράτησε σε όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις, έδωσε το όνομά της στους πολεμιστές που την κρατούσαν, στους οπλίτες. Κάλυπτε το σώμα του πολεμιστή από το σαγόνι ως τα γόνατα. Ήταν ελαφρά κυρτή, εκτός από την περιφέρειά της που ήταν συνήθως επίπεδη. Χαρακτηριστικό της ασπίδας των οπλιτών ήταν το έμβλημα που είχε στην εξωτερική επιφάνειά της, ποικίλο κατά περιοχές και εποχές⁴.

Η ασπίδα αποτελεί κοινό διακοσμητικό θέμα, του οποίου υπάρχουν πλείστα παραδείγματα.

Θριαμβικός χαρακτήρας έχει αναγνωριστεί στις ασπίδες σε τρόπαια, όπως για παράδειγμα στο τρόπαιο των Λεύκτρων⁵, του οποίου τη βάση αποτελούσαν ανάγλυφες ασπίδες, ή σε ιερά, όπου οι νικητές αφιέρωναν και πραγματικά όπλα⁶. Οι ανάγλυφες ασπίδες στη βάση αγάλματος από το Ωδείο του Αγορίππα στην Αθηναϊκή Αγορά συσχετίστηκαν με τον πολεμικό χαρακτήρα του αγάλματος⁷.

Στους ελληνιστικούς χρόνους τα μνημεία που κοσμούνται με ασπίδες αυξάνονται. Διακοσμητικές ήταν οι ασπίδες επί αετωμάτων ή γενικώς επί ελληνιστικών κτιρίων, όπως για παράδειγμα, στο Α' αρχαίο θέατρο της Λάρισας⁸, στην στοά του Ευμένους Β' στην Πέργαμο⁹, στην αγορά της Άσσου¹⁰, στα Βουλευτήρια της Μιλήτου¹¹ και της Σαλαγασσού¹².

Σχ.1

4. Αλ. Δεσποτόπουλος, «Η πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων κατά την περίοδο 1100 -336 π.χ.», *ΙΕΕ Γ2*, σ. 196, 198-199.

5. Α. Κ. Ορλάνδος, *Έργον* 1958, σ. 48 κ.ε., εικ. 49-54· Του ίδιου, *Έργον* 1961, σ. 229, εικ. 245.

6. Βλ. π.χ., το αφιέρωμα του Μ. Αλεξάνδρου στον Παρθενώνα και την ανάθεση ασπίδων από τον Πύρρο στο Ιερό της Ιτωνίδος Αθηνάς και τη Δωδώνη. Ο Πανσανίας (Χ, 19, 4) αναφέρει ότι οι Αθηναίοι αφιέρωσαν στο ναό του Απόλλωνα των Δελφών τις ασπίδες τους μετά από τη μάχη του Μαραθώνα.

7. Η.Α. Thompson, "The Odeion in the Athenian Agora", *Hesperia* 9(1950), σ. 79-82, πίν. 53, 54.

8. Χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ., στα χρόνια του Αντίγονου Γονατά. Βλ. σχ. Θ. Τζιαφάλιας, «Το αρχαίο θέατρο της Λάρισας» *Πρακτικά Α' Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συμποσίου, Λάρισα - Παρελθόν και Μέλλον* 26-28/4/1985 (Λάρισα 1985), σ. 170, πίν. 14-15.

9. P. Jacobsthal, *Die Arbeiten zu Pergamon II, Die inschriften* (1906-1907), πίν. XLIII κ.ε.

10. R. Martin, *Recherches sur l' agora grecque* (1951), σ. 427-429.

11. H. Knackfuss, *Das Rathaus von Milet*, σ. 99, εικ. 44 και πίν. V-VIII.

12. S. Mitchell and M. Waelkens "Sagalassus and Cremna 1986", *Anatolian Studies*. XXXVII (1987), σ. 41, εικ. 2.1 και σελ. 42 για την χρονολόγηση.

Η διακόσμηση ταφικών μνημείων και ηρώων με ανάγλυφες ασπίδες είναι πολύ συνηθισμένη. Ασπίδες κοσμούν τις προσόψεις των ταφικών μνημείων στην αρχαία Κερύνεια κοντά στο χωριό Μαμουσιά Αιγειαλείας¹³, της Ασπίδας στη Ρόδο¹⁴, του Λέοντος της Κνίδου¹⁵, την πρόσοψη του ηρώου στα Μάρμαρα της Μιλήτου¹⁶, τον τάφο του Πρίγκηπα της Βεργίνας¹⁷, τον μακεδονικό τάφο στη Σπηλιά της Εορδαίας¹⁸, πάνω από την είσοδο λαξευτού τάφου της Κυρήνης¹⁹. Ασπίδες κοσμούν και το εσωτερικό ταφικών θαλάμων, όπως τον τοίχο του προθαλάμου του τάφου των Λευκαδίων²⁰. Αν οι απεικονίσεις των ασπίδων στα μνημεία αυτά έχουν μόνο διακοσμητικό προο-

Εικ. 2

Εικ. 3

ρισμό ή αν συνδέονται με την ιδιότητα του νεκρού ή συνεισέφεραν στο χαρακτηρισμό του ως ήρωα δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί. Συχνά στην ταφική αρχιτεκτονική απεικονίζονται ασπίδες παράλληλα με θώρακες, κράνη και ξίφη, όπως για παράδειγμα, στο ταφικό μνημείο στη Selca²¹ της Ιλλυρίας, όπου αναπαριστώνται ανάγλυφο κράνος και ασπίδα ανάμεσα στους ημικίονες της πρό-

13. ΑΔ 30 (1975), σ.120· Ι. Δεκουλάκου, *Ταφικό μνημείο στην Κερύνεια Αχαΐας*, Θεσσαλονίκη 1994 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

14. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, "Νέα ευρήματα εκ Ρόδου και Αστυπαλαίας", *ΑΑΑ*, VI, 1 (1973), *Αρχαιολογικά Χρονικά*, σ. 116, εικ.3.

15. F. Matz, *Hellenistische und römische Grabbauten* (1938), εικ. 2.

16. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (1986), πίν. 47α.

17. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες* (1994), σ. 198, εικ. 160.

18. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Ο μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 23-36, σχ. 1, εικ. 1,3,5.

19. J. S. Cassels, "The Cemeteries of Cyrene", *BSR* XXIII (1965), σ. 21, πίν. VIIIa.

20. Φ. Πέτσας, *Ο τάφος των Λευκαδίων* (1966), σ. 57-59, εικ. 15.

21. N. Ceka, "La ville Illyrienne de la Basse - Selce", *L' Illyrie La ville Illyrienne. Edition spéciale en français à l' occasion du Première Colloque des Etudes Illyriennes, 15-21 Septembre 1972*. II. Tirana 1972, σ. 176 κ.ε., εικ. 7· Του ιδίου, "Les Tombes Monumentales de la Basse - Selce", *Iliria* IV. *Premier Colloque des Etudes Illyriennes* Tirana 1976, σ. 368 κ.ε., εικ. 3.

σοψης, και στην πρόσοψη του τάφου του Αλκέτα στην Τερμησό²², όπου υπάρχει ανάγλυφη αναπαράσταση όπλων (κράνος, ασπίδα με ξίφος και κνημίδες). Γραπτή αναπαράσταση μακεδονικών όπλων υπάρχει στο επάνω μέρος των τοίχων στον ταφικό θάλαμο του μακεδονικού τάφου του Λύσωνος και Καλλικλέους²³. Στις περιπτώσεις αυτές είναι πιθανό η απεικόνιση των όπλων να έχει σχέση με την ιδιότητα του νεκρού και το μνημείο να προοριζόταν για κάποιον πολεμιστή.

Από τη μυκηναϊκή εποχή και τους γεωμετρικούς χρόνους τα όπλα συνοδεύουν τον πολεμιστή στον τάφο. Τοποθετούνται δίπλα του ή καίγονται μαζί του. Ομοιώματα ασπίδων, αλλά και θωράκων και κράνους, αναφέρονται σε τάφους της μητροπολιτικής Ελλάδας των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και σε τάφους της Ιταλίας έως και την ελληνιστική εποχή. Η τοποθέτηση των όπλων κατά την ταφή μαζί με το νεκρό ήταν ένδειξη τιμής γι' αυτόν, συγχρόνως όμως δηλωνόταν και η ιδιότητά του ως πολεμιστή, όπως άλλωστε και σε επιτύμβιες στήλες με παραστάσεις πολεμιστών²⁴.

Το μακεδονικό πεζικό χρησιμοποιούσε δύο ειδών ασπίδες, την ελληνική παραδοσιακή ασπίδα που έφεραν οι Μακεδόνες οπλίτες, διαμέτρου περίπου 0,90 μ., και τη μικρότερη κατά περίπου 0,25 μ., όπως μας πληροφορεί ο Ασκληπιόδοτος στο έργο του «Τέχνης Τακτική 5», την οποία έφεραν οι στρατιώτες της μακεδονικής φάλαγγας.

Η επίπεδη ταινία στην περιφέρεια της ασπίδας είναι χαρακτηριστική των διαμέτρου περίπου 0,90 μ. ασπίδων για οπλίτες στη νότια Ελλάδα αλλά και στη Μακεδονία. Ασπίδες αυτού του είδους απεικονίζονται σε μακεδονικά έργα τέχνης και αρχιτεκτονήματα από το β' τέταρτο μέχρι το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Στη Μακεδονία στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., οπότε η χρήση τους εγκαταλείπεται υπέρ των μικρότερων ασπίδων χωρίς την επίπεδη παρυφή, συχνά παρουσιάζουν εντονότερη κύρτωση. Ως παραδείγματα αναφέρονται οι ασπίδες που αναπαριστώνται στους εσωτερικούς τοίχους ενός τάφου στην Κατερίνη²⁵ που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και στη σαρκοφάγο του Αλεξάνδρου²⁶ που

22. G. Kleiner, *Diadochen - Gräber* (1963), σ. 76, πίν. 6-7· Α. Pekridou, "Dae Alketas-grab in Termessos", *Ist M Beih* 32 (1968), ειχ. 3. Πολύ συχνά όμως υπάρχουν παραστάσεις μόνον όπλων χωρίς την παρουσία του πολεμιστή. Στον τάφο του Επαμεινώνδα, όπως και στον τάφο του Ετεοκλή και Πολυνείκη, ο Πανσανίας (VIII, 11, 8 και IX, 25, 2) αναφέρει ότι υπήρχαν κολόνες και επάνω σ' αυτές ασπίδες.

23. S. G. Miller, *The tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Makedonian Tomb* (1993), πίν. II-III.

24. Βλ., π.χ. τις στήλες του Αριστίωνος, του Χαιρεδήμου και Λυκέα, του Σωσία και Κηφισοδώρου, κ.ά. στο F. Johansen, *The Attic Grave Reliefs* (1951), ειχ. 15, 17.

25. Αιχ. Δεσποίνη, "Ο τάφος της Κατερίνης", *AAA* XIII. 2 (1980), σ.198-209.

26. M. M. Markle, "The Makedonian Sarissa, Spear and Related Armor", *AJA* 81, (1977) σ. 326-331· του ίδιου "Macedonian Arms and Tactics under Alexander the Great", *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, B. Barr-Sharrar and N. Borza, eds (Studies in the History of Art X [Symposium series 1]) (1981), σ. 94, ειχ. 11.

χρονολογείται το 312 π.Χ. Δεν λείπουν όμως και παραδείγματα που χρονολογούνται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., όπως οι ασπίδες στην πρόσοψη ενός μακεδονικού τάφου στα Λευκάδια της Νάουσας²⁷ και η ασπίδα σε τοιχογραφία σε τάφο της Βεργίνας²⁸.

Η διάμετρος της ανάγλυφης ασπίδας του Θαυμακού, περίπου 0,60 μ., πλησιάζει στις διαστάσεις του μικρότερου τύπου ασπίδας που χρησιμοποιούν οι Μακεδόνες²⁹, αυτού χωρίς την περιθέουσα ταινία. Ωστόσο, το μέγεθος των παραστάσεων των απεικονιζόμενων ασπίδων αλλά και των άλλων όπλων εξαρτάται κυρίως από αισθητικά κριτήρια και τον διαθέσιμο χώρο³⁰.

Παρόμοιες ασπίδες με την ασπίδα του Θαυμακού έχουν βρεθεί σε μνημεία της Μακεδονίας που έχουν ανεγερθεί από τους Μακεδόνες από τα μέσα του 4ου μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π. Χ., όπως για παράδειγμα στο Μνημείο των Ασπίδων στη Βέροια, το οποίο συνδέεται με την ανακήρυξη του Πύρρου ως βασιλέως της Μακεδονίας το 287 π.Χ.³¹ και συνδυάζει μοναδικά και τους δύο τύπους της μακεδονικής ασπίδας, στο Μνημείο των Ασπίδων στο Δίον των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων³², όπου οι ανάγλυφες ασπίδες εναλλάσσονται με ανάγλυφους θώρακες, στο Ηρώο στο Αρχοντικό Γιαννιτσών των μέσων του 3ου αι. π.Χ.³³ και σε προαναφερθέντες μακεδονικούς τάφους.

Στη Φθιώτιδα παρόμοια ανάγλυφη ασπίδα βρέθηκε στον αρχαίο οικισμό του Ναρθακίου και έχει συσχετιστεί με την μακεδονική παρουσία στην περιοχή³⁴.

Όμοιες ασπιδίσκες σε αναθηματικές επιγραφές³⁵ του α' μισού του 2ου αι. π.Χ. και σε προξενικά ψηφίσματα³⁶ που χρονολογούνται από το τέλος του 3ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. από τους Γόννους της Θεσσαλίας

27. Πέτσας, *ό.π.*, σ. 160-170, πίν. Α, ζ', ι' 2, 27-30 και σ. 179 η χρονολόγηση του τάφου.

28. Μ. Ανδρόνικος, "Ανασκαφές στη Βεργίνα", *ΠΑΕ* 1981, σ. 59-60, εικ. 68.

29. Γενικά ποικίλλουν σε μέγεθος που κυμαίνεται από 0,62 μ. έως 0,78 μ. οι μακεδονικές ασπίδες που απεικονίζονται ανάγλυφες σε διάφορα σημεία του μακεδονικού χώρου, βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, "Χάλκινη ασπίδα από τη Βεγόρα της Φλώρινας", *Αρχαία Μακεδονία* V, I, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 20 και τις εκεί παραπομπές.

30. Miller, *ό.π.*, σ. 55-58.

31. M. M. Markle, "Ashield monument from Veria and the chronology of the Macedonian shield types", *Hesperia* 68 (1999), σ.238-239, 251-252.

32. Π. Χριστοδούλου, "Δημόσια οικοδομήματα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων στη Μακεδονία", *Αρχαία Μακεδονία* VI, σ.307-312.

33. Π. Χρυσοστόμου, "Τύμβοι Πέλλας", *ΑΕΜΘ* 12, (1998), σ. 344, 351, εικ. 20.

34. Π. Μπούγια, "Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τον οικισμό και τη νεκρόπολη του Ναρθακίου", *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2 - 2.3.2003* (2006), σ. 932.

35. Β. Helly, *Gonnoi I. La cité et son histoire* (1973), σ. 84, 86, 102 σημ. 9, 120 και *Gonnoi II, les Inscriptions* (1973), σ.174-175, αρ. 149, 150 (πίν. XXIII).

36. *Gonnoi* II, *ό.π.*, αρ. 12, 13, 37, 48, 49, 67a.

θεωρήθηκαν ένδειξη ύπαρξης Μακεδόνων στην πόλη ή εκδήλωσης φιλομακεδονικών αισθημάτων κατά την ταραγμένη εποχή μετά την κατάλυση της κυριαρχίας τους στη Θεσσαλία, ως συνέπεια της ήττας του Φίλιππου Ε' στη μάχη στις Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.). Δύο επιτύμβιες στήλες από τη Μελιταία που κοσμούνται με όμοιες ασπιδίσκες συνδέθηκαν με την παρουσία Μακεδόνων στην περιοχή³⁷.

Η μακεδονική ασπίδα, άλλωστε, αποτελεί σύμβολο αρετής των Μακεδόνων που διαδόθηκε ιδιαίτερα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτικής τους δύναμης μέσω των νομισμάτων που εξέδωσαν οι Διάδοχοι³⁸. Οι παραστάσεις της στον οπισθότυπο αργυρών και χάλκινων κοπών είναι αναμφίβολα περισσότερες. Στις πρωιμότερες μακεδονικές κοπές απεικονίζεται ο τύπος της ασπίδας με την ταινία στην περιφέρεια³⁹, ενώ η εμφάνισή της στον οπισθότυπο παρακολουθείται μέχρι και τα αυτοκρατορικά χρόνια.

Η μακεδονική κυριαρχία στην περιοχή των Θυμακίων, στρατηγικού κέντρου εξαιρετικής σημασίας και βασικού συγκοινωνιακού κόμβου μεταξύ Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας που είχε αρχίσει κατά το έτος 338 π.Χ., κράτησε σχεδόν έναν αιώνα, μέχρι την ακμή της Αιτωλικής Συμπολιτείας, στην επικράτεια της οποίας περιλήφθηκε η πόλη και υπήρξε μέλος της για τη δεκαετία 239-229 π.Χ. Κατά τον Β' Μακεδονικό πόλεμο (200-197 π.Χ.), όταν οι Μακεδόνες πολέμησαν εναντίον των Ρωμαίων, η περιοχή υπέστη τις συνέπειες αυτού του πολέμου⁴⁰. Ο Φίλιππος Ε' προσπάθησε μάταια να αποσπάσει την πόλη από τους Αιτωλούς το 199 π.Χ.⁴¹.

Ένας ελληνιστικός θαλαμωτός τάφος που αποκαλύφθηκε στο Δομοκό, στα νότια κράσπεδα της αρχαίας ακρόπολης, αποτελεί ένδειξη μακεδονικής παρουσίας στην ευρύτερη περιοχή. Η πρώτη φάση της χρήσης του τάφου⁴² (τέλη 3ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.), πιθανώς από επιφανή οικογένεια με καταγωγή από τη Μακεδονία, περιοχή στην οποία το

37. Π. Μπούγια, "Επιτύμβιες στήλες από τη Μελιταία", *Αχαιοφθωτικά Γ'*, Α' Τόμος, σ. 292.

38. Η χρήση τους στα νομίσματα έγινε σκόπιμα και αυτό σημαίνει ότι ήταν καθιερωμένο και αναγνωρισίμο «λογότυπο» στο λαό και υπενθύμιζε τις λαμπρές νίκες του στρατού και την κυριαρχία των Μακεδόνων βασιλέων, βλ. σχ. την διατριβή της Κ. Liampi, "Der makedonische Schild als propagandistisches Mittel in der hellenistischen Zeit", *Ποικίλα*, ΚΕΡΑ 1990, σ.157-171.

39. Για παραδείγματα βλ. Μ. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus* (1991) Π, πίν. XL: no. 811, πίν. XXIII: no 136a, πίν. XXIII: no 136a.

40. Θ. Κ. Καρατζάς, *Ιστορία επαρχίας Δομοκού-Θυμακού* (1962), σ. 82-84· Τ. Παπαναγιώτου, *Ιστορία και Μνημεία της Φθιώτιδας* (1971), σ.176-177.

41. Λίβιος 32.4.

42. Α. Παπασταθοπούλου, "Ελληνιστικός θαλαμωτός τάφος στον Δομοκό", *Αχαιοφθωτικά Γ'*, Α' Τόμος, σ. 301-312. Ο τάφος συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. σύμφωνα με τα νεότερα ευρήματα.

σχήμα του θαλαμωτού τάφου είναι ιδιαίτερα προτιμώμενο⁴³, εντάσσεται στο ιστορικό πλαίσιο που προαναφέρθηκε.

Έχοντας υπόψη τα προηγούμενα παραδείγματα κτιρίων και μνημείων τα οποία κοσμούνται με ασπίδες, θεωρούμε ότι το απότμημα που βρέθηκε στο Θαυμακό είναι πιθανό να προέρχεται από κάποιο σημαντικό δημόσιο κτίριο, τρόπαιο ή ταφικό μνημείο που υπήρχε στην θέση.

Η σύγκριση της ασπίδας με παρόμοιες που κοσμούν μνημεία που ανεγέρθηκαν από Μακεδόνες στον ελληνιστικό κόσμο, μας ωθεί να την χρονολογήσουμε στην ελληνιστική περίοδο και να εικάσουμε μακεδονική παρουσία που ίσως αποδειχτεί με την περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση της περιοχής.

Αριστέα Παπασταθοπούλου

43. Στ. Δρούγου – Ι. Τουράτσoglou, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βερούας, ΔΑΔ 28 (1980), σ. 13.

Βραχυγραφίες

AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη

AJA: American Journal of Archaeology

Anatolian Studies: Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara

Αρχαία Μακεδονία V: Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη, 10-15.10.1989, Θεσσαλονίκη 1993

Αρχαία Μακεδονία VI: Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19.10.1996, Θεσσαλονίκη 1999

Αχαιοφθιωτικά Γ': Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών 13-15 Οκτωβρίου 2000, Αλμυρός 2007

BSR: British School at Rome

ΔΑΔ: Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου

Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Αρχαιολόγος της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λαμίας. Γεννήθηκε στην Αθήνα. Έλαβε πτυχίο αρχαιολογίας από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης με θέμα διπλωματικής εργασίας «Η Μακεδονική παρουσία στην περιοχή της κεντρικής Ελλάδας (Νότια Θεσσαλία, Φθιώτιδα, Βοιωτία) με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα». Είναι υποψήφια διδάκτωρ στον Τομέα Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, με θέμα διατριβής «Μακεδονικού τύπου κτιστοί καμαροσκεπείς και λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της ελληνιστικής εποχής στην αρχαία Θεσσαλία». Έχει λάβει μέρος σε επιστημονικά συνέδρια και έχει δημοσιεύσει μελέτες κυρίως για θέματα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

Αριστέα Κ. Παπασταθοπούλου

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Σταυρογιάννης Λάμπρος
Αρχαιολόγος

ΘΕΜΑ
Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από τη Μελιταία.
Πρώτη παρουσίαση¹

Στη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1991 από τη ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λαμίας στον αγρό ιδιοκτησίας Γ. Κοντογιώργου, στα Α του σύγχρονου Δ.Δ. Μελιταίας και κοντά στην επαρχιακή οδό Μελιταίας-Φιλιαδώνας, ήρθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία πιθανώς ανήκαν σε δύο διαφορετικά οικοδομήματα της αρχαίας Μελιταίας² (Εικ. 1, 2). Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι από αδρά

Τα τμήματα των δύο ελληνιστικών οικιών και των πλακόστρωτων οδών.

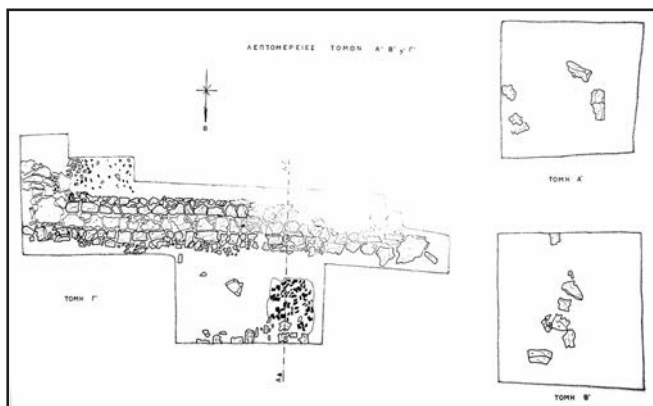
λαξευμένους λίθους με προσανατολισμό Α-Δ, από τους οποίους ο νότιος είχε μήκος 8 μ. και πλάτος 0.50 μ. και ο βόρειος μήκος 10.30 μ. και πλάτος 0.50 μ. Ανάμεσά τους παρεμβαλλόταν στενή πλακόστρωτη περίσταση πλάτους 0.55 μ. περίπου, από μεγάλες ακανόνιστες πλάκες, η οποία κατέληγε στην αρχή ενός πλακόστρωτου δρόμου, εγκάρσιου προς αυτή, με προσανατολισμό Β-Ν, και η οποία χρησίμευε για τον καλύτερο εξαερισμό των οικιών και για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από τις στέγες. Ο δρόμος είχε πλάτος τουλάχιστον 1.13 μ. περίπου και σωζόταν σε μήκος 2.12 μ. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία διατηρούνταν τόσο αποσπασματικά, ώστε να είναι αδύνατη η αποκατάσταση των κατόψεων των δύο οικοδομημάτων, ανήκουν σε οικίες και εντοπίστηκαν σε απόσταση 25 μ. περίπου νοτιότερα από το βόρειο τείχος της αρχαίας πόλης, σε τμήμα της κάτω πόλης. Η Μελιταία³, όπως αρκετές μεγάλες πόλεις⁴ της

1. Ευχαριστώ θεμά την προϊσταμένη της ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α., κ. Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, για την παραχώρηση του συγκεκριμένου αρχαιολογικού υλικού. Τα σχέδια των οστράκων των σκύφων οφείλονται στη σχεδιάστρια της ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α., κ. Χ. Φούντα.

2. Παπακωνσταντίνου 1992, 196-197.

3. Stählin 2008, 285-286.

4. Stählin 2008, 43-44.

Εικ.2 Σχέδιο των ανεσκαμμένων οικιών.

αρχαίας Θεσσαλίας, είχε τριμερή διαχωρισμό με εσωτερικό διατείχισμα, το οποίο χώριζε την πόλη σε άνω και κάτω, ενώ στην κορυφή δέσποζε η ακρόπολη.

Στα ευρήματα της ανασκαφής στον αγρό Κοντογιώργου περιλαμβάνονται αρκετά άβαφα και μελαμβαφή όστρακα, 18 αγνύθες, τρία χάλκινα νομίσματα, τμήματα δύο χάλκινων δαχτυλιδιών, ένα λίθινο τριβείο και αρκετά καρφιά από τη δώρωση των στεγών, οι οποίες ήταν κεραμοσκεπείς, όπως μαρτυρούν τα στρώματα καταστροφής από θραυσμένες κεραμίδες που βρέθηκαν στην ανασκαφή. Τα οικοδομήματα πιθανώς καταστράφηκαν από φωτιά, σύμφωνα με τα απανθρακωμένα τμήματα ξύλων που αποκαλύφθηκαν.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον μεταξύ των ευρημάτων της ανασκαφής παρουσιάζει ο σχετικά μεγάλος αριθμός οστράκων σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση. Οι ανάγλυφοι σκύφοι, οι ονομαζόμενοι και μεγαρικοί, είναι αγγεία πόσης που ανάγουν τα πρότυπά τους σε μετάλλινα αγγεία, τα οποία και μιμούνται⁵. Η διακόσμηση των σκύφων συντίθεται από φυτικά μοτίβα, μακριά ροπαλόσχημα πέταλα ή αφηγηματικές σκηνές από τη μυθολογία και την καθημερινή ζωή. Η πρώτη αναφορά σε μεγαρικούς σκύφους από τη Μελιταία προέρχεται από τον Γ. Μπακαλάκη⁶, ο οποίος κατά τις επισκέψεις του στην περιοχή παρατήρησε ότι οι χωρικοί περισυνέλλεγαν από τα χωράφια τους πολλά όστρακα με ανάγλυφες παραστάσεις, μερικά από τα οποία, όπως σημειώνει, βρίσκονταν στη συλλογή του Προπρυτάνεως του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ.Χ. Τσουτσουλόπουλου. Τα όστρακα ανάγλυφων σκύφων που προέρχονται από τον αγρό Κοντογιώργου ανήκουν και στις τρεις προαναφερόμενες θεματικές κατηγορίες διακόσμησης, αν και υπερτερούν σε αριθμό αυτά με τα φυτικά

5. Pollitt 1994, 318.

6. Μπακαλάκης 1959, 81.

μοτίβα. Από το σύνολο αυτών των οστράκων 16 τουλάχιστον προέρχονται από διαφορετικές μήτρες. Μακροσκοπικά παρατηρήθηκαν ανάμεσά τους, σε συνδυασμό και με τη διαφορετική ποιότητα της όπτησης, τουλάχιστον 6 ή 7 διαφορετικοί πηλοί. Την εικόνα της ποικιλομορφίας των θραυσμάτων, ωστόσο, αναδεικνύουν ακόμη περισσότερο οι διαφορετικές ποιότητες του γανώματος.

Όστρακα με φυτική-φυσιοκρατική διακόσμηση (Πιν. 1-4)

1. Τμήμα από το χείλος και το σώμα σκύφου, συγκολλημένο από επτά όστρακα (Πιν. 1α). Σώζεται σχεδόν το ήμισυ του χείλους του αγγείου. Έχει διαστάσεις 0.068 μ. X 0.126 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλόχρωμος και φέρει εξίτηλο μελανό γάνωμα. Το χείλος του είναι έξω νεύον και φέρει υψηλή στεφάνη. Κάτω από το χείλος υπάρχει ζώνη με σχηματοποιημένο πλοχμό με κεντρική νεύρωση και κατεύθυνση προς τα δεξιά. Η κύρια διακοσμητική ζώνη καλύπτεται με ελισσόμενους βλαστούς που απολήγουν σε εξαπέταλο φύλλο. Η διακόσμηση αυτή έχει παράλληλα σε σκύφους που προέρχονται από ιωνικά εργαστήρια και τη Δήλο⁷, αν και εκείνοι έχουν συνήθως έσω νεύον χείλος.

2. Τμήμα από τον κάλυκα και το μετάλλιο ανάγλυφου σκύφου, συγκολλημένο από δύο όστρακα (Πιν. 1β). Έχει διαστάσεις 0.066 μ. X 0.042 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλόχρωμος και φέρει ιδιαιτέρως εξίτηλο καστανότεφρο γάνωμα. Από το μετάλλιο σώζεται μόνο ο πλαστικός δακτύλιος. Ο κάλυκας κοσμείται με κάθετα λογχόσχημα φύλλα με κεντρική νεύρωση, τα οποία επάνω απολήγουν σε κρινόμορφα άνθη. Τα λογχόσχημα φύλλα εναλλάσσονται με κάθετες σειρές στιγμών, οι οποίες επάνω απολήγουν σε σχηματοποιημένο ρόδακα. Δύο πλαστικές ταινίες κλείνουν στο επάνω μέρος τη ζώνη του κάλυκα, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει σειρά από πλάγιες γραμμές που «τρέχουν» προς τα αριστερά.

3. Θραύσμα από το σώμα σκύφου (Πιν. 1γ). Έχει διαστάσεις 0.043 μ. X 0.035 μ. Ο πηλός του είναι σκούρος πορτοκαλόχρωμος και φέρει στις δύο όψεις μελανή και κατά τόπους λόγω ανομοιογενούς όπτησης καστανότεφρο γάνωμα, με ελαφρές απολεπίσεις. Η διακόσμηση αποτελείται από μικρά φύλλα φτέρης, τα οποία περιβάλλονται από αχιβάδες. Σώζεται ένα ακέραιο φύλλο, ενώ διακρίνονται τμήματα από δύο ακόμη. Η διακόσμηση αυτή δεν είναι πολύ συνηθισμένη και δεν υπάρχουν παράλληλα σε δημοσιευμένα παραδείγματα από τη Θεσσαλία. Αυτά θα πρέπει να αναζητηθούν σε εργαστήρια της Ιωνίας⁸, της Αθήνας⁹ και της Πελοποννήσου¹⁰.

7. Delos XXXI, πίν. 35 (αρ. 1442 και 1450-53).

8. Kögler 2000, 191, πίν. 95γ. Το φύλλο της φτέρης βρίσκει παράλληλο σε θραύσμα από τη Δήλο Delos XXXI, πιν 16 (αρ. 9300).

9. Agora XXII, πίν. 7 (αρ. 39) και πίν. 65 (αρ. 370).

10. Προσκυνητοπούλου 1997, 145-146, πίν. 37 (αρ. 328) και πίν. 28 (αρ. 185).

4. Θραύσμα από το μέταλλο και το κατώτερο τμήμα του σώματος σχύφου (**Πιν. 2α**). Έχει διαστάσεις 0.056 μ. X 0.035 μ. Ο πηλός του είναι καστανότεφρος και φέρει τεφρό γάνωμα. Στο μέταλλο σώζεται πλαστική αχιβάδα ως υποστήριγμα, η οποία είναι στραμμένη προς το κέντρο. Τα όρια του μετάλλου ορίζουν δύο πλαστικοί δακτύλιοι, ανάμεσα στους οποίους υπάρχει ζώνη, όπου εναλλάσσονται μικροσκοπικοί δακτύλιοι και στιγμές. Στο σωζόμενο κατώτερο τμήμα του σώματος υπάρχει διακόσμηση με μικρές στιγμές, οι οποίες πιθανώς σχηματίζουν βλαστούς. Η συγκεκριμένη διακόσμηση του μετάλλου δεν έχει παράλληλα σε δημοσιευμένα παραδείγματα από τη Θεσσαλία, όπου δεν συναντώνται αχιβάδες ως παραπληρωματικά διακοσμητικά μοτίβα ή ως υποστηρίγματα στο μέταλλο. Η απόδοση της αχιβάδας πλησιάζει σε αντίστοιχο μέταλλο στη Σπάρτη, όπου όμως εκεί είναι στραμμένη προς το εξωτερικό τμήμα του και αυτό διακοσμείται με οκτάκινο αστέρι¹¹. Οι αχιβάδες ως υποστήριγμα εμφανίζονται σε εργαστήρια της Αθήνας¹², της Πελοποννήσου¹³, της Ηπείρου¹⁴ και της Μακεδονίας¹⁵.

5. Θραύσμα από το μέταλλο ανάγλυφου σχύφου (**Πιν. 2β**). Έχει διαστάσεις 0.052 μ. X 0.029 μ. Ο πηλός του είναι σκούρος πορτοκαλόχρωμος και φέρει εξιτηλο μελανό γάνωμα. Η διακόσμηση του μετάλλου αποτελείται από επτάκινο στρόβιλο. Ακολουθεί πλαστικός δακτύλιος και ζώνη η οποία πιθανώς κοσμείται με ανθέμια. Ο στρόβιλος συναντάται σε τμήμα μήτρας από τη Λάρισα¹⁶, όπου όμως αυτός περιβάλλεται από το μοτίβο των μακεδονικών ασπίδων. Επίσης, συναντάται σε σχύφους από την Ιωνία¹⁷.

6. Θραύσμα από το μέταλλο ανάγλυφου σχύφου (**Πιν. 2γ**). Έχει διαστάσεις 0.056 μ. X 0.035 μ. Ο πηλός του είναι σκούρος πορτοκαλόχρωμος και φέρει μελανό γάνωμα. Η διακόσμηση του μετάλλου αποτελείται από ρόδακα, του οποίου σώζονται πέντε πέταλα. Ακολουθούν δύο πλαστικοί δακτύλιοι, στη συνέχεια ζώνη με ανεστραμμένα ιωνικά ωά και λόγχες και κατόπιν πάλι πλαστικός δακτύλιος. Η διακόσμηση αυτή έχει παράλληλα σε εργαστήρια της Ιωνίας, της Πελοποννήσου αλλά και της Θεσσαλίας¹⁸,

11. Siebert 1978, 379, αρ. 52, πιν. 48.

12. *Agora* XXII, πίν. 1 (αρ. 2). Η διακόσμηση του πλαστικού δακτυλίου που περιβάλλει το μέταλλο έχει κοντινό παράλληλο σε μέταλλο από την Αγορά. Βλ. *Agora* XXII, πίν. 60 (αρ. 333).

13. Siebert 1978, 86-87, 117, 126-127, πίν. 48, 53, 60.

14. Γραβάνη 2000, 485, πίν. 233.

15. Ακαμάτης 1993, 105-106, πίν. 174-175. Στις συγκεκριμένες μήτρες οι αχιβάδες είναι μέρος της διακόσμησης του κάλυκα και δεν αποτελούν υποστηρίγματα του μετάλλου, όπως στο τμήμα από τη Μελιταία.

16. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990, πιν. 72γ.

17. *Delos* XXXI, πίν. 45 (αρ. 4328).

18. Χατζηαγγελάκης 2004, 140-141, πίν. 35-36. Κακαβογιάννης 1980, 279, εικ. 26 και 283, εικ. 31. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990, πίν. 69α.

όπου το ιωνικό κυμάτιο συνηθίζεται τόσο σε μέταλλα, όσο και στη ζώνη κάτω από το χείλος.

7. Θραύσμα από το κατώτερο μέρος σκύφου (Πιν. 3α). Έχει διαστάσεις 0.036 μ. X 0.040 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλόχρωμος και φέρει μελανό γάνωμα. Η διακόσμηση αποτελείται από μικρά ρομβόσχημα φύλλα με κεντρική νεύρωση, τα οποία εναλλάξ επικαλύπτουν και επικαλύπτονται. Τα κενά που δημιουργούνται μεταξύ των άκρων των φύλλων πληρούνται με βότρες, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται ανάγλυφη στιγμή. Στο επάνω μέρος διακρίνεται τμήμα πλαστικού δακτυλίου. Η συγκεκριμένη διακόσμηση του κάλυκα με ρομβόσχημα φύλλα, όπου όμως αυτά εναλλάσσονται με φύλλα άκανθας, έχει παράλληλα σε εργαστήρια της Ιωνίας και στη Δήλο¹⁹.

8. Θραύσμα από το χείλος και το σώμα σκύφου (Πιν. 3β). Έχει διαστάσεις 0.04 μ. X 0.055 μ. Ο πηλός του είναι σκούρος πορτοκαλόχρωμος και φέρει στις δύο όψεις ιδιαίτερος εξίτηλο μελανό γάνωμα, κατά τόπους καστανέρυθρο από την ανομοιογενή όπτηση. Το χείλος είναι έξω νεύον. Η διακόσμηση του σκύφου είναι γνωστή ως δικτυωτό μοτίβο. Εκατέρωθεν των γραμμών που συνιστούν τη δικτυωτή διακόσμηση υπάρχει σειρά ανάγλυφων στιγμών. Το εσωτερικό του δικτυωτού κοσμήματος πληρούται με σχηματοποιημένους ρόδακες αποτελούμενους από έξι ή επτά ανάγλυφες στιγμές. Η διακόσμηση αυτή έχει παράλληλα σε μήτρα από τη Λάρισα²⁰ με περίπου ανάλογη διακόσμηση αλλά και σε εργαστήρια της Ιωνίας²¹, της Αθήνας²², της Κορίνθου²³, όπου όμως η διακοσμητική διάθεση συνήθως είναι πιο πλούσια και πιο σύνθετη, με την παρεμβολή στις κενές επιφάνειες που δημιουργούνται εντός του δικτυωτού κοσμήματος εικονιστικών παραστάσεων ή φυτικών μοτίβων.

9. Θραύσμα από το μέταλλο σκύφου (Πιν. 3γ). Έχει διαστάσεις 0.041 μ. X 0.038 μ. Ο πηλός του είναι καστανός και φέρει σκούρο καστανότεφρο γάνωμα. Στο κέντρο του μεταλλίου υπάρχει ανάγλυφη στιγμή, από την οποία ξεκινούν τέσσερις πλαστικές γραμμές σε σταυρόσχημη διάταξη. Από αυτές σώζονται οι δύο, οι οποίες χωρίζουν το μέταλλο σε τέσσερα τεταρτημόρια. Σε κάθε τεταρτημόριο φύονται από την πλαστική στιγμή τρεις λεπτές ανάγλυφες κυματοειδείς γραμμές. Ακολουθούν δύο πλαστικοί δακτύλιοι, οι οποίοι απέχουν σχετικά ο ένας από τον άλλο και μεταξύ τους υπάρχουν μικρές κάθετες ανάγλυφες γραμμές σε πυκνή διάταξη. Το θέμα αυτό κοσμούσε την κατώτερη ζώνη του αγγείου. Ο ανώτερος από τους δύο δακτυλίους όριζε την ζώνη από επάνω. Η διακόσμηση της μήτρας από την

19. *Delos* XXXI, πίν. 1 (αφ. 1040, 1012), πίν. 17 (αφ. 445, 570).

20. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990, πιν. 72γ.

21. *Delos* XXXI, πίν. 112 (αφ. 4069, 4078, 4083), πιν. 80 (αφ. 4070, 4126).

22. *Agora* XXII, πίν. 69 (αφ. 403).

23. *Corinth* VII/2, 179-182, πίν. 78-80.

οποία προήλθε το συγκεκριμένο αγγείο είναι κατασκευασμένη εξ ολοκλήρου στο χέρι με κάποιο αιχμηρό εργαλείο, χωρίς τη συνδρομή σφραγίδων. Το μέταλλο είναι μοναδικό και δεν υπάρχουν γνωστά δημοσιευμένα παράλληλα. Κατάτμηση του μεταλλίου σε τεταρτημόρια συναντάται σε σκύφο από το Θαυμακό²⁴, του οποίου όμως η σύνθεση είναι διαφορετική και αποτελείται από ανάγλυφα τρίγωνα σε σταυρόσχημη διάταξη. Η διακόσμηση του μεταλλίου με κατάτμηση σε τεταρτημόρια θυμίζει Ιταλιώτικα εργαστήρια²⁵.

10. Θραύσμα από το σώμα σκύφου (**Πιν. 4α**). Έχει διαστάσεις 0.034 μ. X 0.039 μ. Ο πηλός του είναι ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος και φέρει μελανό γάνωμα έντονα απολεπισμένο. Είναι αξιοσημείωτο ότι το ανώτερο τμήμα σώζει ερυθρό γάνωμα. Η διακόσμηση αποτελείται από σχοινόμορφες γιρλάντες, επάνω από τις οποίες υπάρχει ζώνη με σχηματοποιημένους ρόδακες εναλλασσόμενους με σχηματοποιημένα ανθέμια. Η διακόσμηση με γιρλάντες έχει παράλληλα σε σκύφους από τη Μακεδονία²⁶ και το Παντικάπειο της Μαύρης Θάλασσας²⁷.

11. Θραύσμα από το κατώτερο τμήμα του σώματος σκύφου (**Πιν. 4β**). Έχει διαστάσεις 0.034 μ. X 0.039 μ. Ο πηλός του είναι ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος και φέρει σκούρο καστανέρυθρο γάνωμα. Η διακόσμηση αποτελείται από οξυκόρυφα θυσανωτά φύλλα ακάνθου με διπλή κεντρική νεύρωση, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μικροί σχηματοποιημένοι ρόδακες. Στο ανώτερο τμήμα σώζεται πλαστικός δακτύλιος και επάνω από αυτόν τμήμα σχηματοποιημένου ρόδακα. Η συγκεκριμένη απόδοση της ακάνθου έχει παράλληλο σε όστρακα και μήτρα από τις Φερέες²⁸.

Όστρακα με διακόσμηση μακρών ροπαλόσχημων πετάλων (Πιν. 5)

Η ομάδα αυτή, της οποίας οι σκύφοι, σύμφωνα με τη διακόσμηση, ονομάζονται και “Long Petals”, εκπροσωπείται με τα λιγότερα όστρακα. Ωστόσο, σ’ αυτά είναι δυνατό να παρατηρηθούν διαφορές τόσο στη διακόσμηση, όσο και στην τεχνική κατασκευής των αγγείων από τα οποία προέρχονται. Έτσι, διακρίνονται δύο κατηγορίες, αυτή στην οποία τα πέταλα αναπτύσσονται συνεχόμενα, χωρίς ενδιάμεσα κενά, και εκείνη στην οποία τα πέταλα παρουσιάζονται ανεξάρτητα, με κενά ανάμεσα τους, τα οποία αρκετές φορές πληρούνται με στιγμές ή μικρά κομβία. Η κατασκευή των μητρών από τις οποίες προέρχεται η συγκεκριμένη διακόσμηση έχει γίνει τόσο με ελεύθερο χέρι, όσο και με συνδυασμό σφραγίδων.

24. Παπασταθοπούλου 2007, 306-308, εικ. 8.

25. Puppo 1995, 63-64, πίν. XXXI.

26. Αζαμάτης 1993, πιν. 190-193.7

27. Tolstikov-Zhuravlev 2000, πίν. 101 (αρ.13).

28. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990, πιν. 71α.

1. Θραύσμα από το σώμα σκύφου (Πιν. 5α). Έχει διαστάσεις 0.022 μ. X 0.019 μ. Ο πηλός του είναι σκούρος πορτοκαλόχρωμος και φέρει και στις δύο όψεις μελανό γάνωμα ελαφρώς απολεπισμένο. Από τη διακόσμηση του αγγείου σώζονται δύο ροπαλόσχημα φύλλα, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλεται σειρά από ανάγλυφες στιγμές. Το εσωτερικό των φύλλων πληρούται με σειρά μικρών ανάγλυφων κομβίων.

2. Θραύσμα από το σώμα σκύφου (Πιν. 5β). Έχει διαστάσεις 0.031 μ. X 0.025 μ. Ο πηλός του είναι ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος και φέρει και στις δύο όψεις μελανό γάνωμα, το οποίο είναι κατά τόπους καστανέρυθρο λόγω ανομοιογενούς όπτησης και απολεπισμένο στα ανάγλυφα τμήματα της διακόσμησης. Η διακόσμηση αποτελείται από ροπαλόσχημα φύλλα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται σειρά από ανάγλυφα κομβία που επάνω απολήγει σε μικρό κρινόμορφο άνθος. Η συγκεκριμένη διακόσμηση βρίσκει ακριβή παράλληλα σε σκύφους από την Αγορά της Αθήνας²⁹.

Όστρακα με εικονιστικές παραστάσεις (Πιν. 6-7)

Η ομάδα αυτή εκπροσωπείται με αρκετά όστρακα, τα οποία προέρχονται από διαφορετικές μήτρες και αντλούν τη θεματολογία της διακόσμησής τους από τη μυθολογία, τη θρησκεία και την καθημερινή ζωή. Για τους σκύφους με παραστάσεις με θέματα προερχόμενα από την Ιλιάδα ή την Οδύσσεια έχει επικρατήσει η ονομασία «Ομηρικοί».

1. Θραύσμα από το σώμα και το κατώτερο τμήμα σκύφου (Πιν. 6α). Έχει διαστάσεις 0.072 μ. X 0.050 μ. και σχετικά χοντρά τοιχώματα. Ο πηλός του είναι σκούρος τεφρός και φέρει στην εξωτερική όψη καστανότεφρο και στην εσωτερική στιλπνό μελανό γάνωμα. Το κάτω τμήμα διαχωρίζεται από το κυρίως σώμα με πλαστική ταινία και φέρει φυτική διακόσμηση. Αυτή αποτελείται από φύλλο υδρόβιου φυτού, το οποίο εσωτερικά φέρει τρεις νευρώσεις. Δεξιά και αριστερά του φύλλου αναπτύσσονται βλαστοί που απολήγουν σε κρινόμορφο άνθος και ρόδακα αντίστοιχα. Ακολουθούν εκατέρωθεν δύο βλαστόσπειρες, μία ελικοειδής και μία κυματοειδής. Στο κυρίως σώμα υπάρχει παράσταση γυμνής γυναικείας μορφής που χορεύει κρατώντας στο αριστερό χέρι μακριά κορδέλα. Από τη μορφή δεν σώζεται το κεφάλι και το δεξί χέρι, το οποίο πιθανώς ήταν υψωμένο. Δεξιά της μορφής υπάρχει επίμηκες αντικείμενο που θυμίζει λυχνοστάτη. Αντίστοιχο αντικείμενο ή λυχνοστάτης υπήρχε πιθανώς και στα αριστερά της μορφής, όπως μπορεί να διακριθεί στο αριστερό άκρο του οστράκου. Η γυμνή μορφή της χορεύτριας, πιθανώς μαινάδας, πλαισιωμένη από δύο λυχνοστάτες, εν είδει μετόπης, κοσμούσε μέρος του κυρίως σώματος του αγγείου. Ανάλογες μορφές από τον διονυσιακό

29. Agora XXII, πίν. 61 (αφ. 340-341).

κύκλο πρέπει να περιέτρεχαν το αγγείο. Η θεματολογία αυτή είναι ιδιαιτέρως δημοφιλής στη διακόσμηση των συγκεκριμένων αγγείων και έχει παράλληλα τόσο στη Μακεδονία, όσο στην Αθήνα, στην Ιωνία και στη Δήλο.

2. Θραύσμα από το σώμα σκύφου (Πιν. 6β). Έχει διαστάσεις 0.040 μ. Χ 0.032 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλόχρωμος και φέρει μελανό γάνωμα, το οποίο κατά τόπους είναι καστανέρυθρο λόγω ανομοιογενούς όπτησης και απολεπισμένο στα ανάγλυφα τμήματα της διακόσμησης. Στο όστρακο απεικονίζεται ανδρική πιθανώς μορφή, καθήμενη σε θρόνο με τορνευτά πόδια. Πίσω της απεικονίζεται σκύλος που κάθεται στα πίσω πόδια του. Η μορφή, από την οποία σώζεται μόνο το κάτω μέρος, φοράει μακρύ ποδήρη χιτώνα. Από το σκύλο λείπουν το κεφάλι και ο λαιμός, ενώ στην πλάτη του πιθανώς διακρίνεται το γράμμα C. Η όλη παράσταση «πατάει» επάνω σε ανάγλυφη γραμμή, κάτω από την οποία αναπτύσσεται γλωσσωτό κόσμημα. Η σύνθεση της παράστασης αντλεί την θεματολογία της από τη μυθολογία. Στην ελληνική αγγειογραφία και γλυπτική είναι συνηθισμένη η απεικόνιση του Άδη ένθρονου, με τον Κέρβερο, το σκύλο που τον συνόδευε και φύλαγε το βασιλείο του, να κάθεται δίπλα του³⁰. Αν η ταύτιση της παράστασης είναι σωστή, τότε το θέμα της πηγάζει από τον κύκλο των άθλων του Ηρακλή και, μάλιστα, από τον άθλο στο οποίο ο Ηρακλής κατεβαίνει στον Άδη, προκειμένου να φέρει στον επάνω κόσμο την Άλκηστη, τη σύζυγο του Άδμητου, βασιλιά των Φερών. Σ' αυτή την περίπτωση το C θα πρέπει να συμπληρωθεί με το όνομα *ΚΕΡΒΕΡΟΣ*. Η διακόσμηση ανάγλυφων σκύφων με θέματα από τους άθλους του Ηρακλή ήταν δημοφιλής σε αγγεία από τις Φερές. Ο Κακαβογιάννης δημοσίευσε μια σειρά από όστρακα με ανάλογη διακόσμηση από τις Φερές, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει και ένα με τη μορφή του Κέρβερου³¹.

3. Τμήμα από το κάτω μέρος του αγγείου, συγκολλημένο από δύο όστρακα (Πιν. 6γ). Έχει διαστάσεις 0.060 μ. Χ 0.042 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλόχρωμος και φέρει μελανό γάνωμα, το οποίο είναι απολεπισμένο στα ανάγλυφα τμήματα της διακόσμησης. Στο κάτω μέρος διακρίνεται τμήμα δύο πλαστικών δακτυλίων του μεταλλίου. Ακολουθεί ζώνη με ανεστραμμένα ιωνικά ωά και λόγχες. Στο επάνω μέρος αναπτύσσεται η κύρια διακόσμηση του αγγείου. Αυτή περιλαμβάνει δύο μορφές, μια ανδρική και μία γυναικεία, σε ερωτική σκηνή επάνω σε κλίνη. Οι μορφές δεν σώζονται σε καλή κατάσταση. Η γυναικεία μορφή είναι ξαπλωμένη στο πλάι με ελαφρά ανασηκωμένο το άνω τμήμα του κορμού της και στηρίζεται στο δεξί της χέρι. Από την ανδρική μορφή σώζεται μόνο το ένα

30. *LIMC*, λ. Hades (Lindner R.), 387 (αρ. 149, 156), πίν. 223-224 και 377 (αρ. 56), πίν. 235.

31. Κακαβογιάννης 1980, 266, ειχ. 6.

χέρι, έτσι ώστε δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση της σκηνης. Η σύνθεση πλαισιώνεται από δύο κίονες οι οποίοι σώζονται αποσπασματικά. Η απεικόνιση ερωτικών συμπλεγμάτων επάνω σε σκύφους ήταν αρκετά διαδεδομένη, κυρίως σε εργαστήρια της Μακεδονίας³², της Περγάμου και στη Δήλο³³. Τέτοιες απεικονίσεις απέδιδαν σηνές από οίκους ανοχής, όπου εταίρες συνενυρίσκονταν με νέους. Στο συγκεκριμένο τμήμα σκύφου οι κίονες που πλαισιώνουν την παράσταση ίσως αποδίδουν έναν τέτοιο οίκο αλλά συγχρόνως δημιουργούν και ένα είδος διακοσμητικής μετόπης επάνω στο αγγείο. Αυτή η διακοσμητική μέθοδος ήταν πιο διαδεδομένη σε εργαστήρια της Ιωνίας³⁴ παρά της Μακεδονίας, όπου οι παραστάσεις και οι μορφές εναλλάσσονταν μεταξύ τους δημιουργώντας μια συνεχόμενη ζώνη. Από τη Θεσσαλία δεν υπάρχουν ανάλογα δημοσιευμένα παραδείγματα.

4. Θραύσμα από το σώμα σκύφου (Πιν. 7α). Έχει διαστάσεις 0.024 μ. Χ 0.024 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλόχρωμος και φέρει και στις δύο όψεις μελανό γάνωμα, το οποίο είναι απολεπισμένο στα ανάγλυφα τμήματα της διακόσμησης. Στο συγκεκριμένο όστρακο σώζονται οι κεφαλές τριών αλόγων, η απεικόνιση των οποίων αποπνέει δυναμισμό και έντονη κινητικότητα. Επάνω από τις κεφαλές διακρίνονται τα γράμματα ΠΑ[...] που αποτελούν την αρχή ενός ονόματος. Από αντίστοιχες απεικονίσεις αλόγων σε σκύφους³⁵ συμπεραίνεται ότι απεικονίζεται άρμα με άλογα σε έντονο καλπασμό. Είναι πολύ ελκυστικό, αν και παρακινδυνευμένο, αφού η σωζόμενη παράσταση είναι ελλιπής, το όνομα να συμπληρώνεται ως ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ και η όλη διακοσμητική σύνθεση του αγγείου να προέρχεται από τον Τρωικό Κύκλο, πράγμα αρκετά συνηθισμένο σε σκύφους από τις Φερέες³⁶, τη Δημητριάδα³⁷, τη Βοιωτία³⁸ και τη Μακεδονία³⁹. Άλλωστε, όστρακο ομηρικού σκύφου, το οποίο σώζει μέρος του ονόματος του Πατρόκλου, καθώς και άλλα με παρόμοια θεματολογία, έχουν βρεθεί στις γειτονικές Φθιώτιδες Θήβες⁴⁰.

Συμπεράσματα

Με τη μελέτη των προαναφερόμενων οστράκων διαπιστώνεται ότι η παρουσία των ανάγλυφων σκύφων είναι αρκετά διαδεδομένη στη Μελι-

32. Ακαμάτης 1993, 292-297.

33. *Delos* XXXI, πίν. 82 (αρ. 9311), πίν. 87 (αρ. 3234, 3225).

34. *Delos* XXXI, πίν. 87 (αρ. 3224 και 3225).

35. Ακαμάτης 1993, 272-277.

36. Κακαβογιάννης 1980.

37. *Demetrias* I, 116-117, πίν. XXII-III.

38. Hausmann 1959, 53-54 (αρ. 10-19).

39. Ακαμάτης 1993, πιν. 12, 23, 233-235.

40. Αρβανιτόπουλος 1910, 82-94, πίν. 2 (αρ. 10).

ταία, αν κρίνει κανείς από τον αριθμό των οστράκων που βρέθηκαν στον αγρό Κοντογιώργου αλλά και από τις αναφορές του Μπακαλάκη. Παρά το γεγονός ότι είναι σχεδόν επιβεβαιωμένη η ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στην πόλη, μετά την εύρεση ενσφράγιστων κεράμων με το όνομα του κεραμέα⁴¹, η έλλειψη επαρκών ανασκαφικών στοιχείων και η απουσία μητρών δεν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε με βεβαιότητα για κάποιο τοπικό εργαστήριο παραγωγής ανάλογων προϊόντων. Ωστόσο, η πρωτοτυπία των διακοσμητικών θεμάτων ορισμένων θραυσμάτων και ο συνδυασμός των παραπληρωματικών μοτίβων, όπως, π.χ., αυτών με τις φτέρες και τις αχιβάδες στο σώμα (**Πιν. 1γ**) ή το μέταλλο με την αχιβάδα που είναι στραμμένη προς το εσωτερικό και όχι προς το εξωτερικό τμήμα, όπως συμβαίνει συνήθως (**Πιν. 2α**) και του μετάλλου με τον τετραμερή διαχωρισμό (**Πιν. 3γ**), προκαλούν προβληματισμό, αφού δεν υπάρχουν γι' αυτά κοντινά παράλληλα, και μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ίσως δραστηριοποιούταν στη Μελιταία κάποιο τοπικό εργαστήριο παραγωγής ανάγλυφων σκύφων, το οποίο προσπαθούσε να πρωτοτυπήσει ως προς τη διακόσμηση των προϊόντων του. Άλλωστε, είναι γεγονός ότι με τις νεότερες ανασκαφικές έρευνες προστίθενται συνεχώς και νέα εργαστήρια από την περιοχή της Θεσσαλίας, τα οποία παλαιότερα ήταν εντελώς άγνωστα⁴².

Επιπλέον, η Μελιταία, όντας φιλικά διακείμενη προς τις Φερές, όπου είναι αποδεδειγμένη η παραγωγή τέτοιων αγγείων, πιθανότατα εισήγαγε όχι μόνο έτοιμα αγγεία, αλλά και την ίδια την τεχνική της κατασκευής τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η διακόσμηση του μετάλλου με το μοτίβο των ιωνικών ωών (**Πιν. 2γ** και **Πιν. 6γ**) είναι πολύ συνηθισμένη στους φεραϊκούς σκύφους, ενώ η διακόσμηση με τη μορφή του Άδη και τον Κέρβερο (**Πιν. 6β**), η οποία πηγάζει από τον κύκλο των άθλων του Ηρακλή, σχετίζεται επίσης με τις Φερές. Άλλωστε, εκτός από το εμπόριο των αγγείων τα οποία απευθύνονταν στις αγορές των πόλεων, ήταν διαδεδομένο και το εμπόριο των ίδιων των μητρών και των σφραγίδων οι οποίες απευθυνόταν αποκλειστικά σε εργαστήρια κεραμέων⁴³.

Ορισμένα από τα προαναφερόμενα όστρακα ανήκουν σε αγγεία που έχουν εισαχθεί ή έχουν δεχθεί επιδράσεις από περιοχές, όπως η Μακεδονία, η Ιωνία, η Αθήνα και η Πελοπόννησος. Η Μελιταία, η οποία βρισκόταν επάνω στη χερσαία οδική αρτηρία που συνέδεε τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα, έγινε αποδέκτης εργαστηριακών προϊόντων των περιοχών αυτών, μέσω των οποίων αποδεικνύονται οι εμπορικές σχέσεις που διατηρούσε με την υπόλοιπη Ελλάδα.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση των οστράκων, αυτή δεν είναι δυνατό

41. Γιαννόπουλος 1925/6, 187.

42. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, 507-514, πίν. 251-252. Χατζηαγγελάκης 2004, 142-143, πίν. 37-38.

43. Δρούγου 2000, 493-495.

να στηριχτεί με ασφάλεια στα ανασκαφικά δεδομένα, αφού η άρρωση του αγρού αναμόχλευσε και κατέστρεψε μεγάλο μέρος των δύο οικοδομημάτων. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, το παραπάνω σύνολο θα πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 3ου και κυρίως στον 2ο αι. π.Χ. περίοδος κατά την οποία τόσο τα εργαστήρια της Ιωνίας αλλά και τα υπόλοιπα παράγουν και διακινούν τα προϊόντα τους. Με αυτή τη χρονολόγηση εκτός των συνευρημάτων συνάδουν και ιστορικά γεγονότα, τα οποία οδήγησαν στην εμφάνιση των ανάγλυφων σκύφων στην περιοχή και στην πιθανή δραστηριοποίηση ενός τοπικού εργαστηρίου. Αυτά είναι η απελευθέρωση των πόλεων της Θεσσαλίας από τον Φλαμινό το 196 π.Χ., η σχετική ηρεμία που επικράτησε αμέσως μετά με την επανίδρυση του Κοινού των Θεσσαλών και η παράλληλη ανάπτυξη του εμπορίου και των λιμανιών των παράλιων περιοχών του Μαλιακού και Παγασητικού κόλπου⁴⁴. Επιπλέον, ο 2ος αι. π.Χ. είναι για τη Μελιταία περίοδος ακμής, κατά την οποία η πόλη παίζει καθοριστικό ρόλο στην περιοχή, με ξενοδόκους στις Φθιώτιδες Θήβες⁴⁵, ιερομνήμονες στους Δελφούς⁴⁶ και πρόξενους στην Υπάτη⁴⁷ και αλλού. Στην ίδια κατεύθυνση προσανατολίζουν και οι επιτύμβιες στήλες της πόλης⁴⁸, ένας σημαντικός αριθμός από τις οποίες χρονολογείται στην περίοδο αυτή. Οι μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες στην πόλη της Μελιταίας θα ρίξουν περισσότερο φως και ίσως πλέον να μπορέσουμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για τοπική παραγωγή ανάγλυφων σκύφων.

44. Γαλλής 1976, 176-178.

45. Zelnick-Abramovitz 2000, 111-113.

46. *FD III* 2:68, 69 και *FD III* 4:277.

47. Κοντογιάννης 1998, αρ. 64.

48. Μπούγια 2007, 283-300.

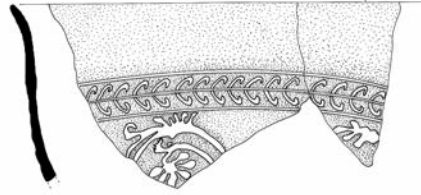
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora XXII* Rotroff S., *Agora XXII*, Hellenistic pottery Athenian and imported moldmade bowls, Princeton 1982.
- Ακαμάτης 1993 Ακαμάτης Ι., *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα*, Αθήνα.
- Αρβανιτόπουλος 1910 Αρβανιτόπουλος Α., Μεγαρικοί σκύφοι Φθιωτίδων Θηβών, *Αρχ. Εφημ.*, 82-94.
- Γαλλής 1976 Γαλλής Κ., Τυχαία ευρήματα-περισυλλογές, *ΑΔ 31 (Χρονικά Β1')*, 176-178.
- Γιαννόπουλος 1925/26 Γιαννόπουλος Ν., Φθιωτικά, *Αρχ. Εφημ.*, 185- 187.
- Γραβάνη 2000 Γραβάνη Κ, Ανάγλυφοι σκύφοι από την Κασσώπη. Τα τοπικά εργαστήρια, *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθηνά, 477-489.
- Corinth VIII/2* Edwards R., *Corinth VII, part II*, Princenton, New Jersay 1975.
- Delos XXXI* Laumonier A., La céramique hellénistique a reliefs, *Delos XXXI*, Paris 1977.
- Demetrias I* Sinn U., Keramik, *Demetrias I* (εκδ. Milojcic V. και Theocharis D.), Bonn 1976.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990 Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α, Φεραϊκά εργαστήρια «Μεγαρικών» σκύφων, *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθηνά, 121-134.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000 Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., Μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων από τις Φερές και άλλες περιοχές της Θεσσαλίας, *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθηνά, 507-514.
- Δρούγου 2000 Δρούγου Σ., Ανάγλυφα αγγεία. Μήτρες-Τεχνική-Διάδοση, *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθηνά, 493-495.

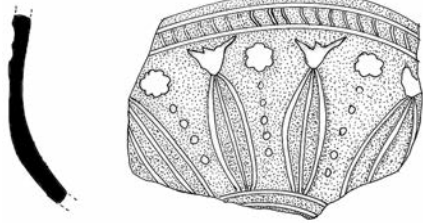
- Hausmann 1959 Hausmann U., *Hellenistische Reliefbecher*, Stuttgart.
- Κακαβογιάννης 1980 Κακαβογιάννης Ε., Ομηρικοί σκύφοι Φερών Θεσσαλίας, *ΑΑΑ XIII*, 262-284.
- Kögler 2000 Kögler P., *Hellenistische Reliefkeramik aus Knidos, E' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθηνά, 189-194.
- Κοντογιάννης 1998 Κοντογιάννης Α., *Συμβολές στη θεσσαλική επιγραφική I* (αδημ. δ.δ.).
- LIMC* Lexicon Iconographicum Mythologie Classicae, Zürich und München 1989.
- Μπακαλάκης 1959 Μπακαλάκης Γ., Προϊστορικός συνοικισμός παρά τη Μελιταία, *Θεσσαλικά 2*, 80-91.
- Μπούγια 2007 Μπούγια Π., Επιτύμβιες στήλες από τη Μελίτεια, *Αχαιοφθιωτικά Γ'. Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών 13-15 Οκτωβρίου 2000*, Αλμυρός, 283-300.
- Olynthus VII* Robinson D. – Graham J.W., *Olynthus VII : The Hellenic house*, Baltimore 1938.
- Παπακωνσταντινίου 1992 Παπακωνσταντινίου Μ.-Φ., Μελιταία. Αγρός Κοντογιώργου, *ΑΔ 47* (Χρονικά, Β1), 196-197.
- Παπασταθοπούλου 2007 Παπασταθοπούλου Α., Ελληνιστικός θαλαμωτός τάφος στον Δομοκό, *Αχαιοφθιωτικά Γ' Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών 13-15 Οκτωβρίου 2000*, Αλμυρός, 306-308.
- Pollitt 1994 Pollitt J.J., Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή, Αθήνα.
- Προσκυνητοπούλου 1997 Προσκυνητοπούλου Ρ., Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από την Ήλιδα. Νεότερες ανασκαφές 1960-1983, *ΑΔ 47-48*, Μέρος Α' (Μελέτες), 83-163.
- Puppo 1995 Puppo P., *Le corpe megaresi in Italia*, Roma.
- Siebert 1978 Siebert G., *Recherches sur les ateliers de bols a reliefs du Péloponnèse a l'époque hellénis-*

- tique*, Paris.
- Tolstikov – Zhuravlev 2004 Tolstikov V.– Zhuravlev D., Hellenistic pottery from two cisterns on the acropolis of Panticapeum, *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθηνά, 269-276.
- Stählin 2008 Stählin Fr. Η αρχαία Θεσσαλία, Θεσσαλονίκη.
- Χατζηαγγελάκης 2004 Χατζηαγγελάκης Λ., Ανάγλυφοι σκύφοι από τη δυτική Θεσσαλία, νομός Καρδίτσας, *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 2000*, Αθηνά, 137-147.
- Zelnick-Abramovitz 2000 Zelnick-Abramovitz R., The xenodokoi of Thessaly, *ZPE 130*, 109-120.

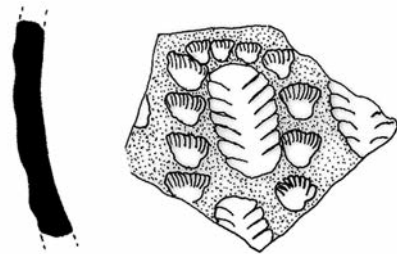
ΠΙΝΑΚΑΣ 1

(α)

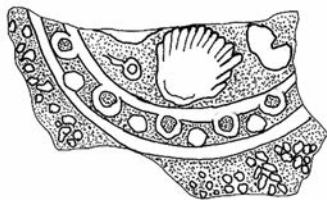

(β)

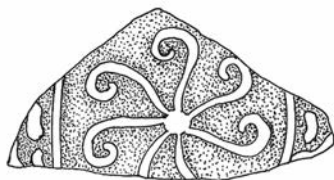

(γ)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

(α)

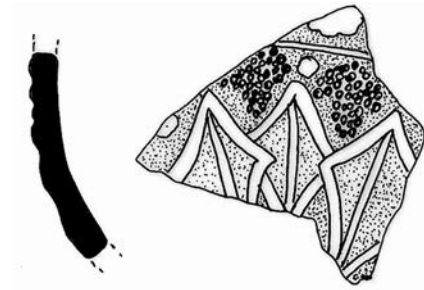

(β)

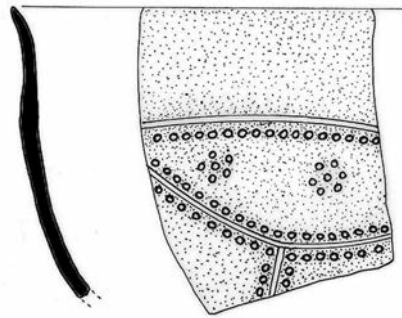

(γ)

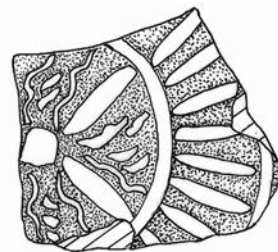
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

(α)

(β)

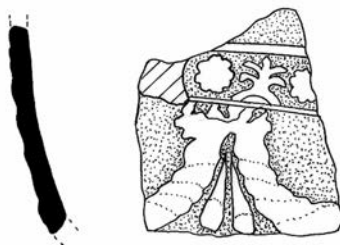

(γ)

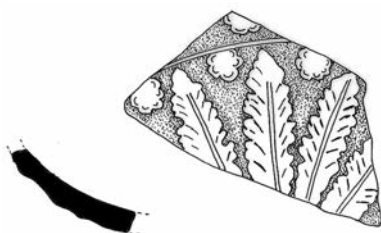
ΠΙΝΑΚΑΣ 4

(α)

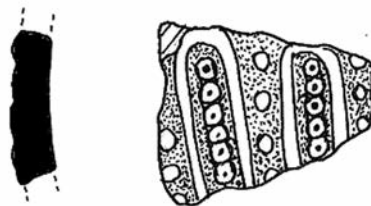
(β)

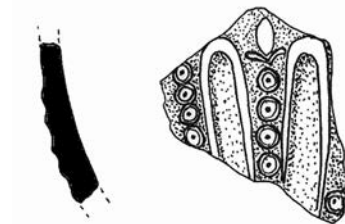
ΠΙΝΑΚΑΣ 5

(α)

(β)

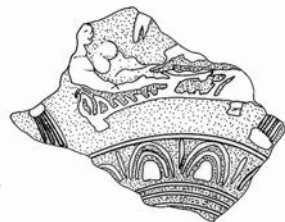
ΠΙΝΑΚΑΣ 6

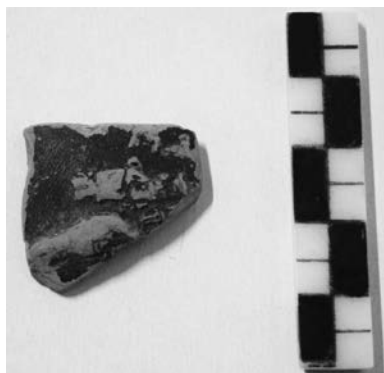
(α)

(β)

(γ)

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

(α)

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Γεννήθηκε στη Λαμία το 1976. Αποφοίτησε το 2002 από το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών με πτυχίο στην Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης. Κατά τη διάρκεια της φοίτησης συμμετείχε ενεργά σε πανεπιστημιακές ανασκαφές στην Κω και σε ανασκαφές της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας στην Φολέγανδρο και στο Σχιστό Αττικής. Εργάστηκε για μερικά χρόνια ως έκτακτος αρχαιολόγος στην Κ' Ε.Π.Κ.Α. Μυτιλήνης συμμετέχοντας σε σωστικές και συστηματικές ανασκαφές. Από το 2006 εργάζεται ως έκτακτος αρχαιολόγος στην ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α. στη Λαμία και είναι μέλος του Αρχαιολογικού Προγράμματος Μακρακώμης (MALP).

Έχει λάβει μέρος με ανακοινώσεις και ανακοινώσεις τοίχου σε αρχαιολογικά και διεπιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ενώ τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται κυρίως στην κλασική και ελληνιστική εποχή. Τη δεδομένη χρονική περίοδο ολοκληρώνει το μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (ΙΑΚΑ) με θέμα διπλωματικής εργασίας «Το Ιερό της Ενοδίας στη Μελιταία της Αχαΐας Φθιώτιδας».

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ
Μαρία Χ. Χάδου
Ιστορικός-Αρχαιολόγος

ΘΕΜΑ

*Προσέγγιση Δελφικών επιγραφών του 336-330 π.Χ.
για τη μίσθωση δημευμένων οικιών από Εχιναίους*

Οι γραφές που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς μέχρι τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους. Μέσα από τις χιλιάδες επιγραφές που διασώθηκαν, μας δίνεται η δυνατότητα να αντιληφθούμε γεγονότα και καταστάσεις διαφόρων ιστορικών περιόδων. Οι περισσότερες από αυτές, έχουν χαραχθεί σε αρχιτεκτονικά μνημεία, όπως στον πολυγωνικό τοίχο, το μεγάλο ανάλημμα στο οποίο εδράστηκε ο ναός του Απόλλωνα και τους αναλημματικούς τοίχους στις παρόδους του θεάτρου. Πολλοί είναι, επίσης, οι ανεξάρτητοι ενεπίγραφοι λίθοι, κυρίως αγαλματικές βάσεις και τμήματα μεγαλύτερων μνημείων που βρίσκονται στη θέση όπου είχαν στηθεί στην αρχαιότητα ή έχουν συγκεντρωθεί στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου, καθώς και σε συγκεκριμένα σημεία στον αρχαιολογικό χώρο.¹

Από τον επιγραφικό αυτό πλούτο, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αποσπασματικές Δελφικές επιγραφές που καταγράφουν την εκμίσθωση δημευμένων εκτάσεων γης και οικιών, καθώς και την καταγωγή αυτών που τα μίσθωσαν. Πρόκειται δηλαδή για λογαριασμούς μισθωμάτων των οικιών στους οποίους αναγράφονται τα ονόματα των ιδιοκτητών τους καθώς και αυτών που τα μίσθωσαν. Οι ιδιοκτήτες ήταν εξόριστοι πολιτικοί, των οποίων οι δημευμένες οικίες δόθηκαν σε πλειστηριασμό, και περιήλθαν τελικά στην ιδιοκτησία Εχιναίων πολιτών, και άλλων, με τη μορφή μίσθωσης με την παρουσία μαρτύρων.

Συγκεκριμένα, την άνοιξη του 363 π.Χ., και στον απόηχο της μάχης της Μαντινείας το 362 π.Χ., (μεταξύ δύο συνασπισμών που είχαν επικεφαλής αντίστοιχα τη Θήβα και τη Σπάρτη, έχοντας ως έκβαση τη νίκη των Θηβαίων), οι εκπρόσωποι του Αμφικτυονικού Συμβουλίου, οι ιερομνήμονες, υπό την προεδρία του Θεσσαλού, Ανδρόνικου από την Κρανώνα, εξόρισε επιφανείς πολίτες, όπως τον Αστυκράτη, τον Αριστόξενο, τον Αρχέδαμο και τον Μένων. Μεταξύ αυτών, τουλάχιστον άλλοι έξι επιφανείς πολίτες είχαν την ίδια μοίρα. Για παράδειγμα ο Αγάθων, ο Αίγυλος, ο Επικλής, ο Καλλιγένης, ο Διωνάκας και ο Πεισίας, απο τους οποί-

1. Ν. Πετρόχειλος - Γνωρίζοντας τις δελφικές επιγραφές. Η έκθεση επιγραφών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών

ους κανέναν δεν έλαβε δημόσιο αξίωμα μετά από αυτό το γεγονός. Οι εξέχοντες αυτοί πολίτες εξορίστηκαν και δημεύτηκαν οι περιουσίες τους διότι κρίθηκε ότι έκαναν χρήση και λάμβαναν κέρδος από την ιερή γη του θεού Απόλλωνα. Με άλλα λόγια, τα περιουσιακά τους αποκτήματα μετά τον διωγμό τους περιήλθαν στην κατοχή του Ιερού των Δελφών και θεωρούνταν περιουσιακά στοιχεία που ανήκαν στον Απόλλωνα. Αναφορικά με τα δημευμένα κτήρια, αυτά παραχωρήθηκαν στους πιστούς του Ιερού προς πώληση και εκμίσθωση. Για τον έλεγχο των μισθωμάτων και την ασφάλεια των χρημάτων, υπεύθυνοι ήταν οι ταμίες του Ιερού που ήταν όλοι παρόντες στην απογραφή.²

Σημειώνεται ότι οι εξόριστοι βρήκαν καταφύγιο στην Αθήνα, όπου ο Αστυκράτης έλαβε όχι μόνο την αθηναϊκή υπηκοότητα αλλά και την απαλλαγή από τους φόρους. Και τα δύο ήταν άξια τιμής. Συνάμα, οι συνάδελφοί του απέκτησαν *ισοπολιτεία*, δηλαδή ίση υπηκοότητα με τους Αθηναίους. Οι Αθηναίοι με τη σειρά τους χρησιμοποίησαν αυτή την ευκαιρία για να κατηγορήσουν τους ιερομνήμονες ότι παραβίασαν τους νόμους των Δελφών και εκείνων της Αμφικτυονίας. Στη συνέχεια, σε πόλεμο με τους περισσότερους από τους άλλους Αμφικτύονες, οι Αθηναίοι είχαν προφανή κίνητρα για την πραγματοποίηση ψευδούς κατηγορίας, αλλά τίποτα δεν ανάγκαζε τους άλλους να το πιστέψουν.³

Αναμφίβολα οι εκδηλώσεις αυτές παρέχουν σημαντικές πληροφορίες καθώς πρόκειται για ένα μοναδικό περιστατικό στην ελληνική ιστορία, και αποτελούν το μόνο τεκμηριωμένο παράδειγμα παρέμβασης των Αμφικτυόνων στις εσωτερικές υποθέσεις ενός κράτους μέλους.

Ο απολογισμός της Αμφικτυονικής συμμετοχής, δημοσιεύθηκε σε μεγάλες ενεπίγραφες στήλες που αναρτήθηκαν στο ιερό της Αθηνάς Προναίας. Πρόκειται για τις επιγραφές (*FD III 5, 15-18*). Οι συγκεκριμένες επιγραφές αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες καθώς καταγράφουν και αποδεικνύουν την άσκηση ελέγχου στην ενοικίαση των περιουσιακών στοιχείων που κατασχέθηκαν, καθώς οι Πρυτάνεις και όλοι όσοι ασχολούνταν με την καταμέτρηση των ιερών χρημάτων ήταν παρόντες στον έλεγχο και την απογραφή.⁴ Επίσης, οι εν λόγω επιγραφές παρέχουν ιστορικές και άλλες πληροφορίες αλλά κυρίως παρέχουν τη δυνατότητα κατανόησης του κοινωνικού και οικονομικού υπόβαθρου της εποχής.

Η ύπαρξη έξι ενεπίγραφων θραυσμάτων, που βρέθηκαν στη Μαρμα-

2. J. Buckler. Philip II and the Sacred War (Mnemosyne Supplement. Leiden; New York: E.J. Brill, 1989. Mnemosyne, bibliotheca classica Batava. Supplementum; 109,202

3. J. Buckler, H. Beck. Central Greece and the Politics of Power in the Fourth Century BC, Cambridge University Press, : 2008,213

4. D. Rousset, Le territoire de Delphes et la terre d' Apollon, τ.310, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Boccard, 2002,277

ριά κοντά στο ιερό της Προναίας Αθηνάς που παρείχαν πληροφορίες και στοιχεία σχετικά με την ενοικίαση των ιερών ακινήτων στους Δελφούς, ήταν γνωστή. Όμως οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το 1922 στο ιερό της Αθηνάς Προναίας έφεραν στο φώς άλλα δύο θραύσματα σε έναν μικρό τοίχο κοντά στον «Δωρικό θησαυρό».⁵ Πρόκειται για πλάκες από γκρίζο ασβεστόλιθο, φθαρμένες, ύψους 0,42 και πλάτος 0,54 σε ακανόνιστη μορφή. Η χάραξη των γραμμάτων καθώς και η γραφή τους είναι στοιχειδόν. Επίσης οι χαρακτήρες παραμένουν ίδιοι σε όλη την έκταση του κειμένου. Οι επιγραφές χρονολογούνται στο 336-330 π.Χ. και τα κείμενά τους έχουν αποτυπωθεί από τους Dodwell και Homolle.

Σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής, καταγράφονται τα ονόματα των ιδιοκτητών-εξόριστων καθώς και τα περυσιακά τους στοιχεία με λεπτομέρειες. Στη συνέχεια ακολουθεί το ποσό με το οποίο πλειοδοτείται κάθε ακίνητο. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται το κάθε ακίνητο και ο πλειοδότης ονομαστικά. Με άλλα λόγια, πρόκειται για συμβόλαια που επιτρέπουν στους μισθωτές να ενοικιάζουν και να κάνουν χρήση των οικιών για ένα έτος σε μια συγκεκριμένη τιμή.⁶

Αξιίζει να τονιστεί ότι ενώ οι πλειοδότες που καταγράφονται είναι στην πλειοψηφία τους ιδιώτες, μόνο δύο πλειοδότες αναφέρονται με τα εθνικά τους ονόματα. Είναι οι Λαρισσαίοι και οι Εχινάιοι. Πρόκειται δηλαδή για τους πολίτες δύο πόλεων –κρατών, της Λάρισσας στην Θεσσαλία και του Εχίνου στην Μαλίδα. Έτσι, οι Λαρισσαίοι πολίτες και εκπρόσωποι της αρχαίας Λάρισσας και οι Εχινάιοι, πολίτες του αρχαίου Εχίνου πλειοδότησαν και έλαβαν αντίστοιχα τις οικίες του Αρχεδάμου και του Διωνάκα– γραμμές, στίχοι 5 και 27 αντίστοιχα.

- 5 Λαρισσαίοι τ[ᾶς Ἀρχεδάμου οἰκίας στατήρας τριάκοντα],
δραχμάν, ὀδελο[ῦ]ς δύο, ἡμ[ιωδέ]λ[ιον].
27 Ἐχινάιοι τᾶς Διωνάκα οἰκίας, στατήρας δέκα ἕνα.

Σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, ο Εχίνος στη Μαλίδα και η Λάρισα στην Θεσσαλία πλειοδότησαν και μίσθωσαν οικίες για τους πολίτες τους. Πρόκειται για κάτι ιδιαίτερο καθώς οι πόλεις αυτές συμμετείχαν συχνά στα κοινά του Ιερού και οι πολίτες τους θα έμεναν εκεί για σεβαστό διάστημα, έτσι ώστε να μισθώσουν οικίες με σκοπό να είναι διαθέσιμες καθόλη τη διάρκεια του έτους. Αναμφίβολα αποτελεί πολύ μεγάλη διευκόλυνση και ευκαιρία για τους πολίτες μιας πόλης -εξέχοντες και

5. R. Demangel, "Nouveaux fragments d'inscriptions trouvés à Marmaria (Delphes)", BCH 46 (1922) 467-472

6. T. Homolle, "Inscriptions de Delphes: locations des propriétés sacrées", BCH 25 (1901) 107, 135

απλούς -η κατοχή μας οικίας για την διαμονή τους στους Δελφούς. Επίσης η φιλοξενία άλλων φίλων ή συμμάχων θα ήταν εφικτή, εξασφαλίζοντας έτσι την αμοιβαία ανταλλαγή καλών υπηρεσιών που με τη σειρά τους θα παρείχαν καταφύγιο και σε αυτούς⁷.

Συνάμα, οι επιγραφές παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τους ταμίες του Δελφικού ιερού, την είσπραξη των μισθωμάτων, καθώς και τις προδιαγραφές που επιβάλλονταν από τον μισθωτή σχετικά με τις οικίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο μισθωτής κατά την απουσία του από τους Δελφούς, μπορούσε να αναθέσει σε εξωτερικούς συνεργάτες την καταβολή των ενοικίων και την φροντίδα των οικιών και της γης για λογαριασμό του.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστορία του αρχαίου Εχίνου που πάνω στα ερείπιά του έχει κτισθεί ο μοντέρνος Αχινός. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Εχίνος έχει ανασκαφθεί συστηματικά από την ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων καθώς και την 24η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και έχει αποδώσει πληθώρα αρχαιολογικών ευρημάτων όλων των κατηγοριών και χρονικών περιόδων. Βρίσκεται δε στη βορειοανατολική άκρη του Μαλιακού κόλπου, περίπου 3 χλμ. μακριά από την ακτή, στην δημόσια οδό που κατευθύνεται από την Λαμία στον Βόλο. Συγκεκριμένα βρίσκεται μετά την Στυλίδα, ανάμεσα στα χωριά Καραβόμυλο και Ράχες. Η προνομιακή γεωγραφική θέση της αρχαίας πόλης υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική καθώς αποτέλεσε οχυρό και φρούριο το οποίο άντεξε πληθώρα πολιορκιών και επιδρομών που προήλθαν ιδιαίτερα από την ανατολική οδό. Η δε ακρόπολη του Εχίνου βρισκόταν στην κατάλληλη γεωγραφική θέση για τον επιτυχή έλεγχο και την προστασία της παραθαλάσσιας οδού που συνέδεε τις πεδιάδες Δημητριάδος, Θηβών και Αλμυρού με αυτή της Λαμίας. Εξαιτίας της εύφορης πεδιάδας του, της πανοραμικής θέας προς τη θάλασσα, τα άφθονα νερά, το γόνιμο έδαφος και το εξαιρετικό κλίμα, κατοικήθηκε από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και σήμερα. Οι ομορφιές αυτού του τόπου εξυμνήθηκαν όχι μόνο από αρχαίους συγγραφείς, αλλά και από περιηγητές και νεότερους μελετητές της ιστορίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι καταστρεπτικοί σεισμοί έπληξαν τον Εχίνο. Συγκεκριμένα το 426 π.Χ. παρουσιάστηκαν σοβαρές ζημιές σε κτήρια καθώς το μέγεθος του σεισμού ήταν μεγέθους 7,0 βαθμών της κλίμακας Ρίχτερ. Από τον ισχυρό σεισμό που ήταν υποθαλάσσιος, προκλήθηκε τσουνάμι, παλιρροϊκό κύμα στον Μαλιακό κόλπο. Η μεγαλύτερη ένταση του τσουνάμι εντοπίστηκε στην περιοχή της Σκάρφειας. Ιδιαίτερα, το 551 μ.χ. η πόλη υπέστη σοβαρότατες καταστροφές από υποθαλάσσιο σεισμό

7. J. Bousquet Corpus des Inscriptions de Delphes Tome II, Locations et fermages des biens confisques, 135-141

μεγέθους 7,3 βαθμών της κλίμακας Ρίχτερ και στη συνέχεια ισοπεδώθηκε από τσουνάμι -παλιρροϊκό κύμα- μεγάλης έντασης⁸.

Ενδεικτική για τη σπουδαιότητα της πόλης του Εχίνου στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα, είναι η ισότιμη συμμετοχή της στο Αμφικτυονικό Συνέδριο των Δελφών με δύο Ιερομνήμονες. Συνάμα, το 346 π.Χ. υπό την ηγεμονία του Δαμοξένου, ο Εχίνος ήταν το αντικείμενο τιμητικού ψήφισματος με το οποίο η πόλη των Δελφών παραχώρησε μία σειρά τιμητικών προνομίων στον Εχίνο.⁹ Την μαρτυρία αυτή αποδεικνύει η μαρμαρίνη στήλη που βρέθηκε σε ανασκαφή στους Δελφούς τον Αύγουστο του 1894 και αναφέρεται σε ψήφισμα παραχώρησης *προξενίας* στους Εχινάιους. Στην επιγραφή αυτή καταγράφεται η παραχώρηση μιας σειράς τιμητικών προνομίων από το Ιερό και το μαντείο των Δελφών προς τον «Τ»Ελλείδα του Πύρρου από τον Εχίνο και τους απογόνους τους όπως η προξενία, η προτεραιότητα στην λήψη χρησμών, η προτεραιότητα στην δικαιοσύνη, στην ασυλία σε καιρό πολέμου αλλά και ειρήνης. Η παραχώρηση αυτών των προνομίων προς τους Εχινάιους έγινε υπό την αρχοντία του Δαμοξένου ο οποίος διετέλεσε ως Ιερομνήμων την Άνοιξη του 346 π.Χ.¹⁰ Το αυτούσιο αυτό τιμητικό ψήφισμα αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα παραχώρησης προνομίων σε πόλη που ήταν αρωγός του Ιερού και του μαντείου των Δελφών. Στην προκειμένη περίπτωση επιβεβαιώνεται η σπουδαιότητα του αρχαίου Εχίνου και των κατοίκων της. Επιπροσθέτως, ο Δαμοξένος υπήρξε Ιερομνήμων των Μαλιέων –οι Εχινάιοι ήταν Μαλιείς- Αναμφίβολα, είναι γνωστή και αποδεκτή η σπουδαιότητα του Αμφικτυονικού Συμβουλίου και η συμμετοχή των Ιερομνημόνων σε αυτή.

Η σπουδαιότητα του Ιερού των Δελφών ήταν γνωστή στον αρχαίο κόσμο καθώς το Ιερό αποτελούσε την έδρα της Δελφικής Αμφικτυονίας. Επρόκειτο για την ομοσπονδία δώδεκα φυλών που κατοικούσαν στις περιοχές γύρω από τα δύο ιερά, της Δήμητρας στην Πυλαία και του Απόλλωνος στους Δελφούς, εξ ου και το όνομα Πυλαιοδελφική. Στις συνελεύσεις της κατά την άνοιξη στο ιερό της Δήμητρας (Πυλαία εαρινή) και το φθινόπωρο στους Δελφούς (Πυλαία μετοπωρινή), κάθε φυλή απέστειλε δύο αντιπροσώπους, τους ιερομνήμονες. Με αυτούς η Αμφικτυονία ασκούσε τη διαχείριση των δύο ιερών, μεταξύ άλλων ελέγχοντας τα σύνορα, εκμεταλλευόμενη τα εισοδήματα του θεού, δηλαδή τις προσφορές των πιστών και τα πρόστιμα επί των ασεβών, επιβλέποντας την οικο-

8. Μ. Χάδου, Σεισμοί και τσουνάμι στον Μαλιακό κόλπο. Ιστορική επισκόπηση των καταστρεπτικών σεισμών του 426 π.Χ. και 551 μ.Χ. 2010 3,4

9. Μ. Χάδου, Ο αρχαίος Εχίνος Η ιστορία του από τις επιγραφές, Αχαιοφθιωτικά Β, Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών Α, 1995,1997,202-203

10. Έ. Bourguet, "Inscriptions de Delphes. Décrets de proxénie du IVe siècle", BCH 23(1899), 486 – 510

δόμηση ή την επισκευή κτηρίων εντός του Ιερού, καθώς και οργανώνοντας αγώνες μουσικούς και αθλητικούς. Τις αποφάσεις της η Αμφικτυονία της κατέγραφε εκδίδοντας ψηφίσματα. Οι επιγραφές στο δελφικό ιερό ήταν πολλές και σημαντικές και έπαιζαν ιδιαίτερο ρόλο στη ζωή και τη λειτουργία του.

Αναφορικά με την μίσθωση και την χρήση των οικιών από τους Εχινάιους, οι ενδείξεις συνηγορούν ότι μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν ως καταλύματα για την στέγαση των προξένων και των ιερομνημόνων τους. Όμως θα ήταν και στην διάθεση των απλών πολιτών του Εχίνου καθώς οι Εχινάιοι θα παρευρίσκονταν στο δελφικό ιερό ως προσκυνητές για τους ιερούς εορτασμούς και αγώνες. Πραγματικά, το Ιερό των Δελφών δεχόταν πληθώρα επισκεπτών και προσκυνητών, καθώς εκεί τελούνταν αγώνες φωνητικής και ενόργανης μουσικής στο πλαίσιο των Πυθίων, προς τιμήν του Απόλλωνα, αλλά και θρησκευτικές εορτές και τελετουργίες. Έτσι με την μίσθωση καταλύματος οι Εχινάιοι θα είχαν την δυνατότητα να παρευρίσκονται και να διαμένουν στους Δελφούς όποτε αυτοί επιθυμούσαν και για όσο χρονικό διάστημα επιθυμούσαν. Αυτό δείχνει την καλή και στενή σχέση του Εχίνου με το Ιερό.

Σε κάθε περίπτωση βέβαια εξετάζεται η χρήση των οικιών καθώς παρόμοια παραδείγματα εμφανίζονται σε επιγραφές από την Δήλο και την Θήβα. Οι επιγραφές αυτές μαρτυρούν ότι τα μισθωμένα κτήρια χρησιμοποιούνταν για την κατάλυση και εστίαση πολιτών και ορίζονταν ως «πανδοχείον και εστιατόριον». Στην Δήλο για παράδειγμα – στο ιερό υπήρχε ένα εστιατόριο για να εστιάζονται οι κάτοικοι της Κέας. Στους Δελφούς καταγράφεται ένα παρόμοιο τυπικό παράδειγμα. Πρόκειται για την *Οικία των Θηβαίων*. Ψηφίσματα που βρέθηκαν στην πόλη της Θήβας καθώς και στους Δελφούς, καταγράφουν την κληρονομική προσφορά φιλοξενίας στους πολίτες της Θήβας στους Δελφούς και την *κατάλυσιν* τους στην *Οικία των Θηβαίων*.

Μία από τις πιο αξιόπιστες μαρτυρίες αποτελεί η επιγραφή *FD iii.1 357-358* η οποία προσκυνητών στους Δελφούς. Είναι δε γνωστή ως η *Οικία των Θηβαίων*.¹¹ Είναι σημαντικό λοιπόν να ληφθεί υπόψη η επιγραφή αυτή, καθώς θεωρείται ότι θα οδηγήσει όχι μόνο σε εκτίμηση της σπουδαιότητας της για την διαμονή των προσκυνητών σε ιερούς χώρους, αλλά επίσης να επιτρέψει την εξέταση των πιθανών προβλημάτων που συνδέονται με την στέγαση και μίσθωση οικιών από τους Εχινάιους.

Το Θηβαϊκό ψήφισμα είναι γνωστό και αναφέρεται ως Νο 357 και ως

11. M. Dillon, "The House of the Thebans" (*FD iii.1 357-358*) and accommodation for Greek pilgrims, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 83 (1990), 19, 71, 78

Νο 358. Υπάρχει μια αναφορά στην οικία (γραμμές 4, 6, 7), στους εκπροσώπους της αμφικτυονίας, τους ιερομνήμονες (γραμμές 4, 6), 8 και στους πρεσβευτές (σημειώνεται εδώ η παραλλαγή της διαλέκτου), οι οποίοι είχαν πάει στους Δελφούς (γραμμή 6).

Σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εκδηλώσεων στο ιερό των Δελφών, υπήρχε μεγάλο πρόβλημα εξεύρεσης καταλύματος από τους προσκυνητές, καθώς συσσωρεύονταν μεγάλο πλήθος ατόμων που ήθελαν να μείνουν για να παραστούν σε όλες τις εκδηλώσεις. Παρ'όλα αυτά, υπάρχουν πολύ λίγα στοιχεία που να τεκμηριώνουν ότι οι υπεύθυνοι του ιερού που ήταν επιφορτισμένοι με τις ευθύνες της διοργάνωσης εορταστικών εκδηλώσεων, θα κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια και ρυθμίσεις για την επαρκή στέγαση και κατάλυση των προσκυνητών. Μπορεί να υποστηριχτεί επίσης ότι κάποιοι προσκυνητές πιθανότατα να είχαν την δυνατότητα να μείνουν στα σπίτια φίλων ή συγγενών που βρίσκονταν στους Δελφούς, αλλά έτσι δεν καλύπτονταν οι ανάγκες όλων των προσκυνητών που ήθελαν να μείνουν εκεί, κάνοντας έτσι αναγκαία την ύπαρξη μιάς μισθωμένης οικίας για την διαμονή τους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο θεσμός της *Θεωροδοκίας* από μόνος του φαίνεται να αποκλείει την ιδέα ότι η διαμονή παρέχεται από το κράτος υποδοχής για τους απλούς προσκυνητές καθώς ήταν εξαιρετικά δύσκολη η παροχή καταφυγίου με τη μορφή μόνιμων κατοικιών για την εισροή των προσκυνητών.¹² Γι αυτό το λόγο στις περισσότερες περιπτώσεις, ήταν διαδεδομένη η χρήση της *τέντας* που χρησίμευε ως πρόχειρο κατάλυμα. Συγκεκριμένα, στην προαναφερθείσα επιγραφή, υπάρχουν διάφορες αναφορές στη χρήση των *τεντών* που στην ουσία επρόκειτο για «σκηνές».

Ο Ξενοφών, για παράδειγμα, αναφέρεται σε «καλοφτιαγμένες σκηνές» (Hell. 7.4.32 εννοώντας ότι ήταν καλά «κτισμένες» και κατά πάσα πιθανότητα υποδηλώνοντας τη χρήση στύλων για την στήριξη των τοίχων της οροφής που ήταν καλυμμένοι με κατεργασμένα δέρματα. Πραγματικά, η χρήση της *Οικίας των Θηβαίων* ήταν ένας χώρος όπου οι Θηβαίοι *Θεωροί* έμεναν στους Δελφούς.

Η αδιαφιλονίκητη σπουδαιότητα της πόλης του Εχίνου, αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι αναφέρεται μεταξύ των οκτώ σημαντικότερων θεωροδόκων πόλεων στους Δελφούς σε μια επιγραφή των Δελφών του τέλους του 3ου αιώνα π.Χ., γνωστή ως «Ο Μεγάλος Κατάλογος των Θεωροδόκων», (*IG VII-IX*).¹³ Θεωροδόκοι πόλεις λέγονταν εκείνες που υποδέχονταν τους «θεωρούς», δηλαδή εκείνους που στέλλονταν από τους Δελφούς για να μαζέψουν τα *τάματα* στον Θεό Απόλλωνα και να προσκαλέσουν τους πιστούς των πόλεων στους Δελφούς για να παραβρεθούν

12. G. Daux, "Liste delphique de théarodokes"; REG 62(1949), 12-27

13. A. Plassart, "Inscriptions de Delphes. La liste des théarodokes", BCH 45 (1921) 1-85

στους ιερούς εορτασμούς και αγώνες. Ως γνωστόν, οι θεωροί επισκέπτονταν μόνον αστικά κέντρα που ήταν παράλληλα έδρες αυτονόμων πολιτικών οργανισμών, πόλεων, εθνών ή βασιλείων και επικρατούσε η *ιερά εκεχειρία*.¹⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι η οικονομική συμβολή του αρχαίου Εχίνου καταγράφεται επίσης σε μια επιγραφή, η οποία αναγράφει έναν κατάλογο οικονομικών εισφορών από το Άργος (*IG IV, 617*). Πρόκειται για έναν αποσπασματικό κατάλογο από το Άργος της Πελοποννήσου, που καταγράφει την οικονομική συμβολή των πόλεων της Αχαΐας Φθιώτιδας, Θεσσαλίας και Μακεδονίας, που σχετίζεται με τις δαπάνες των απεσταλμένων του ιερού, για την τήρηση της *ιερής εκεχειρίας* και χρονολογείται από το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Με άλλα λόγια, η επιγραφή καταγράφει τους δωρητές των νομισματικών ποσών, που δόθηκαν στους Αργείους Θεωρούς που στάλθηκαν για να ανακοινώσουν τον εορτασμό των Ηραίων και των Νέμεων για την εφαρμογή της *απαρχής* ή της *εκεχειρίας*. Η αναγγελία της πανελληνίας *ιερής εκεχειρίας* από τους Θεωρούς, είχε ως σκοπό την ελεύθερη μετάβασή τους, καθώς και των αθλητών όπως και των προσκυνητών, μεταξύ των πόλεων και των ιερών. Αναμφίβολα, ο θεσμός της *ιερής εκεχειρίας* ήταν ιδιαίτερα σημαντικός καθώς σήμαινε την διακοπή των εχθροπραξιών, καθώς και την ανακωχή μεταξύ των πόλεων. Συνάμα, δήλωνε την ασυλία που κάθε πόλη θα απολάμβανε στην περίοδο της *εκεχειρίας*. Η *ιερή συνθήκη*, η *ιερή εκεχειρία*, εγγυούταν την ασφάλεια των προσκυνητών, τόσο εκείνων που εκπροσωπούσαν τα κράτη τους όσο και των απλών ιδιωτών, και αθλητών. Συνάμα, ενθάρρυνε την δραστηριότητα του προσκυνηματος στα ιερά, και ήταν ένας σημαντικός παράγοντας για την προσέλκυση προσκυνητών σε έναν συγκεκριμένο τόπο.

Αναφορικά με το ιερό των Δελφών, τονίζεται ότι κάθε τέσσερα χρόνια απέστελλε τους θεωρούς, οι οποίοι μετέβαιναν στις ελληνικές πόλεις, προκειμένου να αναγγείλουν τους προσεχείς αγώνες. Σε κάθε πόλη γίνονταν δεκτοί από σεβαστά πρόσωπα, στα οποία το ιερό είχε αναγνωρίσει το προνόμιο να λειτουργούν ως πρέσβεις του στις πόλεις τους. Τα ονόματα αυτών των προσώπων, των θεαροδόκων ή θεαροδόχων, των αντιπροσώπων δηλαδή των Δελφών στις ελληνικές πόλεις που υποδέχονταν τους κήρυκες των Πυθικών Αγώνων, αναγράφηκαν κατά τα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. σε έναν κατάλογο με γεωγραφικά κριτήρια, ο οποίος στη συνέχεια ενημερωνόταν. Είναι γνωστός όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ως «Ο Μεγάλος Κατάλογος των Θεωροδόκων». Η σημασία του καταλόγου

14. Μ. Χάδου, (υπό έκδοση) «Επιγραφικές μαρτυρίες για τους Θεωρούς και Θεωροδόκους των πόλεων της Αχαΐας Φθιώτιδας» ανακοίνωση στο Δ' Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών, Αλμυρός, 2008, 2,15

είναι μεγάλη, καθώς αποτελεί μαρτυρία όχι μόνο για την ακτινοβολία του ιερού στον ελληνόφωνο χώρο αλλά και για την ιστορική γεωγραφία, καθώς μνημονεύονται εθνικά, ονόματα δηλαδή πόλεων ή πολιτικών κοινοτήτων, άγνωστα από άλλες πηγές.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον Εχίνο θεωροδόκος για την υποδοχή των θεωρών από τους Δελφούς, ήταν ο *Φιλίνος του Μενεκράτους*.

Συμπερασματικά, από την μελέτη των συγκεκριμένων επιγραφών αποδεικνύεται ότι οι Εχινάιοι, πολίτες του αρχαίου Εχίνου στη Μαλίδα, πλειοδότησαν και μίσθωσαν τις οικίες του εξόριστου Διονάκα στην τιμή των έντεκα στατήρων. Καθώς η *προξενία* και η *θεωροδοκία* ήταν κληρονομικά και τιμητικά αξιώματα, και η πόλη του Εχίνου ήταν μέλος της Δελφικής Αμφικτυονίας, είχε *πρόξενους*, *θεωρούς* και *θεωροδόκους* αλλά και *ιερομνήμονες* στους Δελφούς. Γι αυτόν τον λόγο ήταν απαραίτητη η μίσθωση οικιών για την διαμονή τους. Επιπροσθέτως, η συχνή ενασχόληση των πολιτών με τις ποικίλες δραστηριότητες, πολιτικές και θρησκευτικές στο ιερό των Δελφών, έκαναν αναγκαία την απόκτηση καταλύματος στον συγκεκριμένο τόπο.

Όλες οι ενδείξεις συνηγορούν στο ότι ο αρχαίος Εχίνος διέθετε ένα υψηλό βιοτικό, οικονομικό, πολιτικό αλλά και πολιτιστικό επίπεδο. Μάλιστα, είχε την οικονομική ευμάρεια ώστε να μισθώνει οικίες, δηλαδή να πληρώνει ετησίως το ποσό των έντεκα στατήρων για την τιμή του μισθίου.

Η πόλη του Εχίνου δεν είχε μόνο ισχυρούς δεσμούς με τα δελφικό ιερό, αλλά και οικονομική ευμάρεια. Δεν είναι λοιπόν τυχαία η συστηματική αποτύπωση της δράσης του σε γραπτά κείμενα, και σε επιγραφές που ανακοινώνονταν και στήνονταν σε δημόσιους χώρους, για να διαβασθούν όχι μόνο από επιφανή μέλη της κοινωνίας αλλά και από απλούς πολίτες, ενισχύοντας έτσι την δύναμη και την υστεροφημία του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Bélis, *Corpus des inscriptions de Delphes III, Les Hymnes à Apollon*, Paris 1992
- Y. Bequignon, *La Vallée du Spercheios*. Paris 1937
- É. Bourguet *Fouilles de Delphes III Les comptes du IVe siècle*, Paris 1932
- É. Bourguet, *Fouilles de Delphes III, 1: Epigraphie. Inscriptions de l'entrée du Sanctuaire au Trésor des Athéniens*, Paris 1929
- É. Bourguet, "Inscriptions de Delphes. Décrets de proxénie du IVe siècle", *BCH* 23,1899
- É Bourguet, *L'administration financière du sanctuaire Pythique au IVe siècle avant J.-C. Thèse pour le doctorat présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris*. Paris, Albert Fontemoing, 1905
- J. Bousquet, "Les unités monétaires dans les Comptes de Delphes", *BCH* 110, 1986
- J. Bousquet, *Corpus des inscriptions de Delphes 2, Les Comptes du quatrième et du troisième siècle*, Paris 1989
- J. Bousquet, *Corpus des Inscriptions de Delphes Tome II. Locations et fermages des biens confisqués*
- J. Buckler, *Philip II and the Sacred War*. (Mnemosyne Supplement ... Leiden; New York: E.J. Brill, 1989. Mnemosyne, bibliotheca classica Batava. Supplementum; 109
- J. Buckler, H. Beck, *Central Greece and the Politics of Power in the Fourth Century BC*, Cambridge University Press: 2008
- G. Colin, *Fouilles de Delphes III, 2: Epigraphie. Inscriptions du Trésor des Athéniens*, Paris 1909-1913
- G. Colin, *Fouilles de Delphes. Tome III: Epigraphie. Inscriptions de la terrasse du temple et de la région nord du Sanctuaire: nos 1 à 86, monuments des Messéniens, de Paul-Émile et de Prusias*, Paris 1930
- P. de La Coste-Messelière, "Listes amphictioniques du IVe siècle", *BCH* 73, 1949
- G. Daux, A. Salač, *Fouilles de Delphes III, 3,1: Epigraphie. Inscriptions depuis le Trésor des Athéniens jusqu'aux bases de Gélon*, Paris 1932
- G. Daux, *Fouilles de Delphes III, 3,2: Epigraphie. Inscriptions depuis le Trésor des Athéniens jusqu'aux bases de Gélon*, Paris 1943
- G. Daux, "Liste delphique de théarodoques"; *REG* 62, 1949
- M. Dillon, "The House of the Thebans" (FD iii.1 357–358) and accommodation for Greek pilgrims, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 83,1990
- J.-Y. Empereur, *Corpus des inscriptions de Delphes: décrets de la cité de Delphes*, Paris 1981
- R. Flacelière, *Fouilles de Delphes III, 4, 2: Epigraphie. Inscriptions de la terrasse du temple et de la région nord du Sanctuaire: nos. 87 à 275*, Paris 1954

- T. Homolle, “Inscriptions de Delphes : locations des propriétés sacrées” BCH 25, 1901
- S. Hornblower, Did the Delphic Amphiktionion Play a Political Role in the Classical Period? *Mediterranean Historical Review*, 1743-940X, Volume 22, Issue 1, 2007
- F. Lefèvre, *Corpus des inscriptions de Delphes IV, Documents amphictioniques*, Paris 2002
- A. Plassart, “Inscriptions de Delphes. La liste des théarodoques”, BCH 45, 1921
- A. Plassart, *Fouilles de Delphes III, 4, 3: Epigraphie. Inscriptions de la terrasse du temple et de la région nord du sanctuaire: les inscriptions du temple du IVe siècle: nos 276 à 350*, Paris 1970
- J. Pouilloux, *Fouilles de Delphes III, 4: Epigraphie, Les Inscriptions de la terrasse du temple et de la région Nord du sanctuaire, Index n° 87 à 516*, Paris 1976
- J. Robert, *Fouilles de Delphes III, 4: Epigraphie, Les Inscriptions de la terrasse du Temple*, Paris 1977
- D. Rousset, *Le territoire de Delphes et la terre d'Apollon*, τ.310, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Boccard 2002
- M. Scott, *Delphi and Olympia: The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical periods*, Cambridge University Press, 2010
- Μ. Χάδου, Ο αρχαίος Εχίνος Η ιστορία του από τις επιγραφές, *Αχαιοφθιωτικά Β'*, Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών Α, 1995, 1997
- Μ. Χάδου, (υπό έκδοση) Επιγραφικές μαρτυρίες για τους Θεωρούς και Θεωροδόκους των πόλεων της Αχαΐας Φθιώτιδας, ανακοίνωση στο Δ' Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών, Αλμυρός, 2008
- Μ. Χάδου, Σεισμοί και τσουνάμι στον Μαλιακό κόλπο. Ιστορική επισκόπηση των καταστρεπτικών σεισμών του 426 π.Χ. και 551 μ.Χ., Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας, Λαμία, 2010

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Γεννήθηκα στην Αθήνα. Καταγωγή από τον Αχινό την Υπάτη.

1981-1986: Απολυτήριο 38^{ου} Γενικού Λυκείου Γ' δέσμης. Αθήνα.

1989-1993: Πτυχίο Θεωρητικών Επιστημών διπλής κατεύθυνσης στην Κλασική Αρχαιολογία και στην Ιστορία της Τέχνης. Πανεπιστήμιο του St. Andrews, Σκωτία.

1993-1994: Μεταπτυχιακό. Ειδίκευση στη μελέτη της Ύστερης Ρωμαϊκής και Βυζαντινής περιόδου. Ιστορία, Αρχαιολογία, Ιστορία της Τέχνης και Λογοτεχνία. Πανεπιστήμιο του St. Andrews, Σκωτία.

1991-1994: 1) Βοηθός καθηγητή στο τμήμα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου του St. Andrews. 2) Υπεύθυνη βιβλιοθήκης slides. Καταγραφή και ταξινόμηση των slides. 3) Βοηθός βιβλιοθηκαρίου στην εγγραφή, κωδικοποίηση και ταξινόμηση των βιβλίων του τμήματος Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του πανεπιστημίου. Πρόεδρος των φοιτητών των τμημάτων Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. Υπεύθυνη βιβλιοθήκης slides. Καταγραφή και ταξινόμηση παλαιών και νέων slides. Τμήμα Μεσαιωνικής και Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου St. Andrews, Σκωτία.

Παρακολούθηση Σεμιναρίων: Αρχαιολογίας, Ιστορίας της Τέχνης, Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Βυζαντινής Κωδικολογίας και Παλαιογραφίας, Ιστορικής Γεωγραφίας, ανάγνωσης και χρήσης χαρτών. Μαθήματα Εραλδικής, μελέτη Βυζαντινών χειρογράφων από το Μοναστήρι του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάμμο. Λονδίνο, Οξφόρδη, Αρχαιολογική Εταιρεία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Ανασκαφές: Κύθνος. Μέλος της ομάδας του Δρ. Αλεξ. Μαζαράκη-Αινιάν.

Κόρινθος. Μέλος της ομάδας του Δρ. Timothy Gregory.

Σαντορίνη, Ακρωτήρι. Μέλος της ομάδας του Δρ. Χρήστου Ντούμα.

Γαλλία, Thiron-Gardais. Μέλος της ομάδας της Δρ. Edwina Proudfoot.

Συνέδρια: Προσωπικές ομιλίες σε πανεπιστήμια και συνέδρια: St. Andrews, Edinburgh, Leeds, Nottingham, Oxford, London. Λαμία, Αλμυρός, Ελευσίνα, Σίφνος, Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη, κ.ά.

Δημοσιεύσεις σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά.

Εργασιακή εμπειρία: Καθηγήτρια Κλασικών Σπουδών, Πολιτισμού και Ιστορίας, Ιστορίας της Τέχνης και της Αρχιτεκτονικής, Νέων Ελληνικών, Λογοτεχνία και Μετάφραση, στην ιδιωτική εκπαίδευση.

Διδασκαλία μαθημάτων του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ). Εισαγωγή στον Ελληνικό και Ευρωπαϊκό Πολιτισμό.

Καθηγήτρια ενηλίκων. Επιμορφωτικές διαλέξεις Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, Ιστορίας της Τέχνης και Μυθολογίας, σε πολιτιστικά κέντρα.

Επιμελήτρια εκδόσεων και ερευνήτρια σε εκδοτικούς οίκους με ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

Αναποκριτριά, ιστορικός -ερευνήτρια των εκδόσεων TIME-LIFE BOOKS στην Αθήνα, για την έκδοση ιστορικών-αρχαιολογικών τόμων.

Συνεργάτης των εκδόσεων EXPLORER. Συνεργάτης του περιοδικού ODYSSEY.

Ενεργό Μέλος Συλλόγων στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

**Ερωτήσεις – απαντήσεις - απόψεις
επί των εισηγήσεων της 1ης Συνεδρίασης**

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Ευχαριστούμε τους εισηγητές και με την τελευταία εισήγηση κλείνει η συνεδρία που αφορά τις προϊστορικές και κλασικές αρχαιότητες, καθώς η κυρία Χάδου, που είχε την τελευταία ανακοίνωση, δεν θα παρευρεθεί για λόγους ανωτέρας βίας, θα μας στείλει όμως την εισήγησή της ώστε αυτή να συμπεριληφθεί στα πρακτικά.

Να προχωρήσουμε στην συζήτηση με ερωτήσεις. Ποιος θα ήθελε να κάνει ερώτηση και διάλογο για το πρώτο θέμα, το οποίο παρουσίασαν η κυρία Παπακωνσταντίνου και ο κύριος Βουβαλίδης και αφορά την αρχαιολογική και παλαιογεωγραφική έρευνα στην κοιλάδα του Σπερχειού;

Εγώ θα ήθελα απλώς να ρωτήσω, αν έχει βγει κάποιο συμπέρασμα, σε σχέση με την διαφορά που δείξατε κατά εποχές. Δείξατε μέση νεολιθική, νεότερη νεολιθική εποχή και περαιτέρω. Αν έχει βρεθεί κάποια διαφορά στην διατροφή, στο μέγεθος, ή οτιδήποτε αφορά τον οικισμό, σε σχέση με την αλλαγή, σε θάλασσα, λιμνοθάλασσα, ή έλος. Μάλιστα.

Για το δεύτερο θέμα που αφορά την κυρία Δακορώνια «Θερμοπύλες, παρελθόν, παρόν και μέλλον», υπάρχει κάποια ερώτηση;

(ΣΥΝΕΔΡΟΣ): Είπαμε ότι διαφωνία υπήρχε μεταξύ των Ελλήνων και των Περσών. Τώρα άκουσα ότι ήθελαν βέβαια να αναγράψουν τα ονόματά τους οι δωρητές ανέγερσης των μνημείων. Τότε όμως, αν θυμάμαι καλά, είχε διαδοθεί πως υπήρχε διαφωνία, διότι ήθελαν να αναγραφούν και ονόματα των Περσών και αυτή ακριβώς την διευκρίνιση ήθελα να γνωρίζω.

ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ: Αυτές τις πληροφορίες που σας είπα, τις βρήκα στο επίσημο αρχείο της Εφορίας και μέσα στην αλληλογραφία που έχει γίνει μεταξύ των διαφόρων υπηρεσιών. Παρακάτω δεν μπορώ να ξέρω. Αυτά που λέτε, δεν αναγράφονται πουθενά και ούτε υπάρχει πουθενά πηγή, που να το βεβαιώνει αυτό. Απλώς υπήρχαν τα ονόματα των 300 δωρητών, με τους Πέρσες δεν είχε καμία σχέση αυτό.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Να προχωρήσουμε παρακάτω. Για την ανακοίνωση της κυρίας Καράντζαλη, που αφορά την πρόσφατη ανακάλυψη νεκροταφείου στους Κομποτάδες στον Προφήτη Ηλία, υπάρχει ερώτηση;

(παρέμβαση εκτός μικροφώνου)

(ΣΥΝΕΔΡΟΣ): Κυρία Πρόεδρε, ήθελα να πω στους φίλους εισηγητές και συνέδρους, ότι για να καταγράφονται τα πρακτικά, πρέπει οπωσδήποτε να μιλάνε από το μικρόφωνο, γι' αυτό άλλη φορά, να τηρείτε την διαδικασία, γιατί αυτά γράφονται και μεταφέρονται στα πρακτικά στο τέλος. Ευχαριστώ πολύ.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Να προχωρήσουμε στην ανακοίνωση της κυρίας Καράντζαλη που αφορά το νεκροταφείο στον Προφήτη Ηλία, στις Κομποτάδες. Υπάρχει καμία ερώτηση; Για την ανακοίνωση της κυρίας Σιπή, που αφορά

την καλλιέργεια της γης στον Αχινό;

ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: Μια ερώτηση έχω μόνο προς την κυρία Καράντζαλη. Έχουμε μια διαχρονική, για 15 περίπου αιώνες, διαλείπουσα βέβαια χρήση των δαφνών, δηλαδή έχουμε ευρήματα από διάφορες περιόδους. Ήταν τόσος ο σεβασμός προς τον νεκρό, ούτως ώστε μετά από κάποιους αιώνες, τα κτερίσματα που υπάρχουν μέσα στους τάφους, από τους προηγούμενους, να μην ανοίγονται από τους επόμενους; Ή δεν ήταν μόνο αυτό, αλλά υπήρχαν και άλλα πράγματα;

Γιατί ήταν εντυπωσιακά τα ευρήματα, εντυπωσιακή η συνέχεια και δεν φαίνεται να υπάρχει κανένας που τυμβωρυχεί, καταστρέφει, ή αντικαθιστά με τα νεότερα.

ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ: Εγώ περιέγραψα τον τάφο 4. Εκεί φαίνεται πραγματικά ο σεβασμός των προγενέστερων ταφών που μπαίνουν μέσα στο λάξευμα. Αυτό διαπιστώθηκε και σε άλλους τάφους. Υπήρχαν όμως και κάποιοι τάφοι, στους οποίους δεν υπήρχε αυτός ο σεβασμός. Μόνο από κάποια διάσπαρτα τμήματα αγγείων, ή κάποια άλλα μεμονωμένα ευρήματα, όπως μυκηναϊκά ευρήματα μέσα σε κόγχες από δρόμους, μας δείχνουν την πρώτη χρήση του τάφου.

Πάντως, όπως φαίνεται από τα μέχρι τώρα δεδομένα στον Προφήτη Ηλία, υπάρχει αυτός ο σεβασμός και αυτή η προσεκτική αντιμετώπιση των προγενέστερων ταφών. Φαίνεται ότι έσπρωχναν προς τις πλευρές του θαλάμου, μαζί με τα ευρήματα και έβαζαν τους καινούργιους νεκρούς.

Δεν μπορούμε όμως να ξέρουμε το εξής, αν πραγματικά αυτά τα μυκηναϊκά αγγεία που βρήκαμε, που ήταν από τον 15ο μέχρι τον 12ο αιώνα ήταν μόνο αυτά.

Δεν μπορούμε να το ξέρουμε αυτό, μπορεί να υπήρχαν και κάποια άλλα που πιθανότατα τα πήραν, ή κάποια άλλα πολύτιμα ευρήματα, χρυσά, που πιθανότατα τα πήρανε.

Επίσης, το ίδιο δεν μπορούμε να ξέρουμε και για τις ταφές του 9ου αιώνα, αν έγινε αυτό, ίσως κάποια να αφαιρέθηκαν, ίσως και όχι, αλλά αυτό δεν μπορούμε να το ξέρουμε.

Φαίνεται όμως ότι υπάρχει κάποιος σεβασμός, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα και πάντα στους ασύλητους τάφους, γιατί στους συλημένους, υπάρχει πάντα το ρίσκο, όσον αφορά το τι αφαίρεσαν οι αρχαιοκάπηλοι και τι βρήκαμε εμείς. Ο ίδιος ο πλούτος χρονολογείται εκεί μέχρι και τον 2ο αιώνα.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Κάποια ερώτηση για την ανακοίνωση της κυρίας Σιπή που αφορά την καλλιέργεια γης στον Αχινό; Κάποια ερώτηση για την ανακοίνωση της κυρίας Παπασταθοπούλου για την ανάγλυφη ασπίδα του Θαυμακού; Για τον κύριο Σταυρογιάννη, όσον αφορά τον σκύφο με ανάγλυφη διακόσμηση από την Μελιταία; Ευχαριστούμε πάρα πολύ.